

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

УДК 342.724: 172.3

БОКОЧ ВІКТОРІЯ МИХАЙЛІВНА

ДИСЕРТАЦІЯ

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ
І РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ**

23.00.02 – Політичні інститути та процеси

Подається на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело _____ В.М.Бокоч

Науковий консультант –
доктор політичних наук, професор
Палінчак Микола Михайлович

Одеса – 2021

АНОТАЦІЯ

Бокоч В.М. Взаємозв'язок суспільно-політичних і релігійно-церковних трансформацій. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук за спеціальністю 23.00.02 – Політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2021.

У дисертації здійснюється комплексне міждисциплінарне дослідження процесу функціонування релігії в умовах демократичної політичної системи, особливостей співвідношення політики і релігії в Україні, суспільно-політичної обумовленості релігійно-церковних трансформацій та зворотного впливу релігії на політичне життя українського суспільства, окреслюється коло проблемних питань розвитку державно-церковних та міжконфесійних відносин, формулюються рекомендації і пропозиції щодо їх вирішення.

Актуальність цієї проблеми зумовлена: а) зростанням ролі релігійного чинника у суспільно-політичному житті України і світу; б) необхідністю визначення залишків радянського тоталітарного режиму у релігійно-церковній сфері в Україні з метою їх усунення; в) спробами українського політикуму використати релігію і церкву для досягнення політичних цілей; г) намаганнями релігійних організацій впливати на українську політику; д) необхідністю уточнення місця і ролі церкви, релігійних організацій у політичній системі України, діяльності владних інституцій по формуванню та реалізації державної релігійної політики, а також комунікації влади з міжконфесійними об'єднаннями; е) визначенням місця церкви, релігійних організацій у суспільно-політичних акціях, подіях та процесах, що відбувалися в Україні, починаючи з 2014 р., – Майдан, анексія Криму, окупація Донбасу, політична боротьба за незалежність

українського православ'я; є) необхідністю з'ясування ролі релігійних організацій у євроінтеграційних процесах України; ж) потребою протидії використанню російською владою і церквою релігійного чинника у процесі реалізації релігійно-геополітичного проєкту «русский мир» в Україні.

Метою дисертаційного дослідження є виявлення точок дотику та співвідношення політики і релігії, комплексне дослідження особливостей взаємозв'язку суспільно-політичних і релігійно-церковних процесів в Україні. Мета дослідження досягається шляхом вирішення таких завдань: 1) на основі аналізу джерельної бази визначення стану наукової розробки проблеми співвідношення політики і релігії у зарубіжній та вітчизняній історіографії та виявлення недостатньо висвітлених її аспектів; 2) аналізу ідеологічних, політико-правових засад та напрямів релігійної політики радянського тоталітарного режиму, виявлення її негативних наслідків у незалежній українській державі; 3) висвітлення ролі Верховної Ради України у визначенні конституційно-правових засад демократичної моделі державно-церковних відносин, створенні системи законодавства України про релігію і церкву, окреслення кола проблемних питань розвитку державно-церковних та міжконфесійних відносин, формулювання рекомендації і пропозицій щодо їх вирішення; 4) з урахуванням конституційних повноважень Президента України визначення його компетенції у релігійно-церковній сфері, здійснення порівняльного аналізу релігійної політики Президентів України, виявлення їх спільних та відмінних рис; 5) визначення пріоритетних напрямів діяльності Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади по реалізації державної релігійної політики; 6) показу місця і ролі релігії і церкви у політичній системі України, окреслення та характеристики напрямів суспільно-політичної та громадської діяльності Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій та інших міжконфесійних об'єднань, форм їх комунікації з українською владою; 7) з'ясування позицій та форм участі релігійних організацій різних конфесій у акціях Майдану як масштабному

суспільно-політичному протесті українського народу проти влади; 8) показу політичної обумовленості та характеру змін релігійної ситуації у анексованому Криму та на окупованих територіях Донбасу; 9) виявлення політичних причин та наслідків утворення Православної церкви України та здобуття нею Томосу про автокефалію; 10) обґрунтування ролі релігії і церкви у цивілізаційному виборі України, дослідження специфіки процесу євроінтеграції України у релігійно-церковній сфері; 11) аналізу змісту релігійно-геополітичного проєкту «русского мира», визначення місця і ролі у ньому православної релігії, показу його антиукраїнської спрямованості, а також обґрунтуванні необхідності протидії поширенню в Україні світськими і релігійними засобами.

Об'єктом дисертаційного дослідження є відносини політики і релігії у процесі демократичних перетворень в Україні. Предметом дослідження виступають особливості взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних трансформацій в Україні.

Комплексний аналіз проблеми взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних трансформацій в Україні став можливим завдяки використанню низки різних методів наукового дослідження, серед яких аналіз і синтез, діалектичний метод, метод історизму, методи системного, структурно-функціонального та компаративного аналізу, використання статистичних та соціологічних даних тощо.

У дисертації сформульовано низку положень, які виносяться на захист і мають наукову новизну.

1. Здійснено порівняльний аналіз політико-правових засад, моделей державно-церковних відносин та державної релігійної політики у радянській тоталітарній та українській демократичній політичних системах. Доведено, що головною метою радянської державної релігійної політики була ліквідація релігії, тоді як у незалежній Україні - її відродження та розвиток. Визначено негативні наслідки політики

тоталітарного режиму у релігійно-церковній сфері та шляхи їх усунення в незалежній українській державі.

2. Проаналізовано прийняті Верховною Радою України законодавчі акти, що регулюють суспільні відносини у релігійно-церковній сфері. Обґрунтована потреба у суттєвому оновленні вітчизняного законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Ставиться питання про необхідність внесення не лише поодиноких змін з релігійно-церковних питань до окремих законів, а вдосконалення усієї системи законодавства України про релігію та церкву, збалансування та узгодження його принципів та положень.

3. Досліджено роль інституту президентства в Україні та визначено компетенцію Президента України у релігійно-церковній сфері у контексті його конституційних повноважень. Здійснено аналіз діяльності Президентів України у визначенні та реалізації державної релігійної політики, виявлено їх спільні та відмінні риси. Виявляються здобутки, помилки та упущення Президентів України у формуванні та реалізації державної релігійної політики.

4. На основі аналізу нормативно-правових актів Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади та практики їх застосування визначено пріоритетні напрями діяльності виконавчої влади України у релігійно-церковній сфері, головними серед яких є забезпечення реалізації права на свободу совісті і віросповідання, відновлення суспільної значимості релігії, розвиток партнерських державно-церковних відносин, ліквідація наслідків радянської політики у релігійно-церковній сфері, реституція експропрійованої церковної власності, створення умов для задоволення релігійних потреб військовослужбовців під час служби в армії та осіб, що знаходяться в місцях відбування покарань, а також зближення школи і церкви.

5. У контексті дослідження місця та ролі релігії і церкви в політичній системі України визначено та проаналізовано основні напрями суспільно-

політичної діяльності Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, інших міжконфесійних об'єднань, форми їх комунікації з владою.

6. Уточнено позиції різних церков, релігійних організацій щодо ставлення до Майдану як масштабного суспільно-політичного протесту народу проти влади. Показується, що релігійні організації своєю участю у Революції Гідності сприяли усуненню від влади корумпованого кримінально-олігархічного політичного режиму і перемозі проукраїнських та проєвропейських політичних сил.

7. Обґрунтовано факт використання релігійного чинника у гібридній війні Росії проти України, в анексії Криму та окупації територій Донбасу, наявності політичного союзництва на окупованих територіях структур, ієрархів та священнослужителів Української православної церкви із російською та проросійською владою. Показано, що рівень забезпечення права на свободу совісті і віросповідання на окупованих територіях значно поступається рівню релігійної свободи в Україні.

8. Поглиблено розуміння політичного значення руху українського православ'я до незалежності, показано релігійно-церковне, внутрішньо- та зовнішньополітичне значення створення Православної церкви України та здобуття нею автокефалії, які стали наслідком тривалої боротьби та перемоги проукраїнських релігійних і політичних сил над російськими та проросійськими.

9. Обґрунтовано переваги європейського цивілізаційного вибору перед євразійським, показано роль церкви, релігійних організацій у євроінтеграційних процесах. На основі аналізу документів ПАРЕ виявляються актуальні питання та визначаються пріоритетні напрями політики ЄС у релігійно-церковній сфері.

10. З урахуванням витоків та сучасних підходів до інтерпретації релігійно-геополітичної концепції «русского мира» аналізується її зміст та роль у ній релігійного чинника. З'ясовано, що основною метою «русского мира» є відновлення та розширення впливу Росії на інші держави і народи.

Показується його імперська антиукраїнська спрямованість, загроза національній безпеці та незалежності української держави, наголошується на необхідності комплексної протидії його поширенню в Україні світськими і релігійно-церковними засобами.

Теоретичне та практичне значення дисертаційного дослідження полягає у можливостях використання його результатів у подальших наукових розробках проблеми відносин політики і релігії, взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних трансформацій. Сформульовані у дисертації висновки та узагальнення, рекомендації та пропозиції, можуть бути використані у процесі роботи над вдосконаленням законодавства про релігію та церкву, державної релігійної політики, державно-церковних та міжконфесійних відносин. Матеріали дисертаційної роботи знадобляться у процесі викладання та вивчення у вищих навчальних закладах таких дисциплін як історія України, політологія, релігієзнавство, історія і теорія держави і права, державне управління та ін. Результати дослідження будуть корисними також для представників політичної еліти України, прихильників церков та релігійних організацій різних конфесій, які цікавляться процесами, що відбуваються у суспільно-політичному та релігійно-церковному житті України.

Ключові слова: держава, влада, політика, політичні процеси, релігія, церква, релігійні організації

SUMMARY

Bokoch Victoria. Relationship between socio-political and religious-church transformations in Ukraine. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for acquisition of a scientific degree of the doctor of political sciences on a specialty 23.00.02 - political institutes and processes. -

State Institution «South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D. Ushinsky». Odesa, 2021.

The dissertation provides a comprehensive interdisciplinary study of the functioning of religion in a democratic political system, the relationship between politics and religion in Ukraine, socio-political conditionality of religious and ecclesiastical transformations and the reverse impact of religion on the political life of Ukrainian society. The range of problematic issues of development of state-church and inter-confessional relations is outlined, recommendations and proposals for their solution are formulated.

The urgency of this problem is due to: a) the growing role of the religious factor in the socio-political life of Ukraine and the world; b) the need to identify the remnants of the Soviet totalitarian regime in the religious and ecclesiastical sphere in Ukraine in order to eliminate them; c) attempts of Ukrainian politicians to use religion and the church to achieve political goals; d) efforts of religious organizations to influence Ukrainian politics; e) the need to clarify the place and role of the church and religious organizations in the political system of Ukraine, the activities of government institutions for the formation and implementation of state religious policy, as well as communication between the government and interfaith associations; f) determining the place of the church, religious organizations in socio-political actions, events and processes that took place in Ukraine since 2014 - Maidan, annexation of Crimea, occupation of Donbas, political struggle for the independence of Ukrainian Orthodoxy; g) the need to clarify the role of religious organizations in the European integration processes of Ukraine; g) the need to counteract the use by the Russian authorities and the church of the religious factor in the implementation of the religious-geopolitical project «Russian world» in Ukraine.

The purpose of the dissertation is to identify points of contact and the relationship between politics and religion via comprehensive study of the relationship between socio-political and religious-church processes in Ukraine. The purpose of the study is achieved by solving the following tasks: 1) based on

the analysis of the source base, the determining the state of scientific development of the relationship between politics and religion in foreign and domestic historiography and identifying insufficiently covered aspects; 2) analysis of ideological, political and legal principles and directions of religious policy of the Soviet totalitarian regime, identification of its negative consequences in the independent Ukrainian state; 3) highlighting the role of the Verkhovna Rada of Ukraine in determining the constitutional and legal foundations of the democratic model of state-church relations, creating a system of Ukrainian legislation on religion and church, outlining the range of problematic issues of state-church and interfaith relations, formulating recommendations and proposals for their solution; 4) taking into account the constitutional powers of the President of Ukraine, determining his competence in the religious and ecclesiastical sphere, a comparative analysis of the religious policy of the Presidents of Ukraine in order to identify their common and distinctive features; 5) determining priority directions of activity of the Cabinet of Ministers of Ukraine, central executive bodies on realization of the state religious policy; 6) showing the place and role of religion and the church in the political system of Ukraine, outlining and characterizing the directions of socio-political and public activities of the Pan-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations and other interfaith associations, forms of their communication with the Ukrainian authorities; 7) clarification of the positions and forms of participation of religious organizations of different denominations in the actions of the Maidan as a large-scale socio-political protest of the Ukrainian people against the government; 8) showing the political conditionality and nature of changes in the religious situation in the annexed Crimea and the occupied territories of Donbas; 9) identification of political causes and consequences of the formation of the Orthodox Church of Ukraine and its acquisition of the Tomos on autocephaly; 10) substantiation of the role of religion and church in the civilizational choice of Ukraine, study of the specifics of the process of European integration of Ukraine in the religious and

ecclesiastical sphere; 11) analysis of the content of the religious-geopolitical project of the "Russian world", determining the place and role of the Orthodox religion in it, demonstrating its anti-Ukrainian orientation, as well as substantiation of the need to counteract its spread by secular and religious means in Ukraine.

The object of the dissertation is the relationship between politics and religion in the process of democratic transformations in Ukraine. The subject of the research is the peculiarities of the relationship between socio-political and religious-church transformations in Ukraine.

The comprehensive analysis of the relationship between socio-political and religious-church transformations in Ukraine has become possible through the use of a number of different research methods, including analysis and synthesis, dialectical method, method of historicism, methods of systematic, structural-functional and comparative analysis, use of statistical and sociological data, etc.

The dissertation formulates a number of theses that have scientific novelty.

1. A comparative analysis of political and legal principles, models of state-church relations and state religious policy in the Soviet totalitarian and Ukrainian democratic political systems is provided. It is proved that the main goal of the Soviet state religious policy was the liquidation of religion, while in independent Ukraine - its revival and development. The negative consequences of the policy of the totalitarian regime in the religious and ecclesiastical sphere and the ways of their elimination in independent Ukraine are determined.

2. The legislative acts adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine regulating public relations in the religious and ecclesiastical sphere are analyzed. The need for significant updating of domestic legislation on freedom of conscience and religious organizations is justified. The author justifies the need to make not only changes on religious and ecclesiastical issues to some laws, but to improve the entire system of legislation of Ukraine on religion and the church, balancing and harmonizing its principles.

3. The role of the institution of the presidency in Ukraine is studied and the competence of the President of Ukraine in the religious and ecclesiastical sphere in the context of his constitutional powers is determined. The analysis of the activities of the Presidents of Ukraine in the definition and implementation of state religious policy identified their common and distinctive features. The achievements, mistakes and omissions of the Presidents of Ukraine in the formation and implementation of state religious policy are revealed.

4. Based on the analysis of regulations of the Cabinet of Ministers of Ukraine, other central executive bodies and the practice of their implementation, priority areas of activity of the executive power of Ukraine in the religious and ecclesiastical sphere are identified. The main of them are ensuring the right to freedom of conscience, the renewal of the social importance of religion, the development of partnership in state-church relations, elimination of consequences of the Soviet policy in the religious-church sphere, restitution of expropriated church property, creation of conditions for satisfaction of religious needs of soldiers during the army service and persons in penitentiaries, and rapprochement schools and churches.

5. In the context of studying the place and role of religion and the church in the political system of Ukraine, the main directions of socio-political activity of the Pan-Ukrainian Council of Churches and Religious Organizations, other interfaith associations, forms of their communication with the authorities are identified and analyzed.

6. The positions of various churches and religious organizations regarding the Maidan as a great socio-political protest of the people against the government have been clarified. It is shown that religious organizations, through their participation in the Revolution of Dignity, contributed to the overthrow of the corrupt criminal-oligarchic political regime and the victory of pro-Ukrainian and pro-European political forces.

7. Using the religious factor in the hybrid war of Russia against Ukraine, in the annexation of Crimea and occupation of Donbas, the existence of political

alliance of structures, hierarchs and clergy of the Ukrainian Orthodox Church with Russian and pro-Russian authorities in the occupied territories is substantiated. It is shown that the level of ensuring the right to freedom of conscience and religion in the occupied territories is significantly lower than the level of religious freedom in Ukraine.

8. The understanding of the political significance of the movement of Ukrainian Orthodoxy to independence is deepened, as well as the religious-ecclesiastical, domestic and foreign policy significance of the creation of the Orthodox Church of Ukraine and its acquisition of autocephaly, which resulted from long struggle and victory of pro-Ukrainian religious and political forces.

9. The advantages of the European civilization choice over the Eurasian one are substantiated, the role of the church, religious organizations in the European integration processes is shown. Based on the analysis of PACE documents, topical issues and priority areas of EU policy in the religious and ecclesiastical sphere are identified.

10. Taking into account the origins and modern approaches to the interpretation of the religious-geopolitical concept of the «Russian world», its content and the role of the religious factor in it are analyzed. It is proved that the main purpose of the «Russian world» is to restore and expand Russia's influence on other states and peoples. It shows its imperial anti-Ukrainian orientation, the threat to national security and independence of the Ukrainian state, emphasizes the need for comprehensive counteraction to its spread in Ukraine by secular and religious-church means.

The theoretical and practical significance of the dissertation lies in the possibilities of using its results in further research into the problem of relationship between politics and religion, socio-political and religious-church transformations. The conclusions and generalizations, recommendations and suggestions formulated in the dissertation can be used in the process of improving the legislation on religion and church, state religious policy, state-church and interfaith relations. The materials of the dissertation will be needed

in the process of teaching and studying in higher educational institutions such disciplines as the history of Ukraine, political science, religious studies, history and theory of state and law, public administration and others. The results of the study will also be useful for representatives of the political elite of Ukraine, supporters of churches and religious organizations of various denominations who are interested in the processes taking place in the socio-political and religious-church life of Ukraine.

Key words: state, power, politics, political processes, religion, church, religious organizations.

**Список публікацій, у яких опубліковані основні
наукові результати дисертації**

Індивідуальна монографія

1. Бокоч В.М. Україна: перехрестя політики і релігії (суспільно-політичні детермінанти релігійно-церковних трансформацій). Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2020. 408 с.

Статті у наукових фахових

виданнях України з політичних наук

2. Бокоч В. М. Релігійні організації України у суспільно-політичній акції протесту. *Держава і право. Збірник наукових праць. Серія: Політичні науки.* Випуск 78. 2017. С.49-61.

3. Бокоч В.М. Релігія в гібридній війні на сході України. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць.* Київ, 2017. № 1-2 (33/34). С.27-31.

4. Бокоч В.М. Політична зумовленість релігійної ситуації в окупованому Криму. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць.* Київ, 2017. № 3-4 (35/36). С.8-12.

5. Бокоч В. Євроінтеграція України: релігійний контекст. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. № 17/2018. Львів, 2018. С.122-128.

6. Бокоч В.М. Релігійний чинник в європейській інтеграції України. *Держава і право. Збірник наукових праць. Серія: Політичні науки*. Випуск 80. 2018. С.101-112.

7. Бокоч В.М. Реституція церковної власності в Україні як суспільно-політична проблема. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. № 18/2018. 2018. С.262-269.

8. Бокоч В.М. Відновлення майнових прав релігійних організацій в Україні: політико-правові аспекти. *Регіональні студії*. № 12. 2018. С. 40-46.

9. Бокоч В.М. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій: суспільно-політичний контекст. *Регіональні студії*. № 13. 2018. С.5-12.

10. Бокоч В.М. Релігійна політика в СРСР і незалежній українській державі: відмінності правових засад. *Регіональні студії*. № 14.

11. Бокоч В.М. Православна церква України: кроки до автокефалії. *Регіональні студії*. № 16. 2019. С.14-18.

12. Бокоч В.М. Політичні чинники незалежності Православної церкви України. *Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії*. № 22/2019. 2019. С.130-136.

13. Бокоч В.М. Релігійні процеси в контексті суспільно-політичної ситуації в анексованому Криму. *Гілея*. Вип.142 (№3). Ч.3. Політичні науки. 2019. С.24-28.

14. Бокоч В. Міжконфесійні об'єднання як інституції громадянського суспільства. *Регіональні студії*. № 17. 2019. С.5-9.

15. Бокоч В. Політична боротьба за незалежність української церкви. *Гілея*. Вип. 145. (№ 6). Ч. 3. Політичні науки. 2019. С.7-11.

16. Бокоч В. «Русский мир» як антиукраїнська релігійно-політична концепція. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* № 24/2019. 2019. С.134-140.

17. Бокоч В.М. Антиукраїнська спрямованість релігійно-політичної концепції «руського мира» // *Гілея.* Вип. 146 (№7). Ч.3. Політичні науки. 2019. С. 26-30.

18. Бокоч В.М. Президент України Л.Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. *Регіональні студії.* № 20. 2019. С.85-89.

19. Бокоч В. Інститут президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики *Гілея.* Вип. 151 (№12). Ч.3. Політичні науки. 2019. С.12-17.

20. Бокоч В. Верховна Рада України у формуванні правових засад державно-церковних відносин та релігійної політики (політичний контекст). *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* № 28/2020. 2020. С.110-117.

21. Бокоч В. Президент України Л.Кучма: особливості релігійної політики. *Регіональні студії.* Вип. 21. 2020. С.28-33.

22. Бокоч В. Президент України В.Зеленський: особливості політики у релігійно-церковній сфері. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії.* № 31/2020. 2020. С.98-104.

Статті у зарубіжних наукових фахових виданнях

23. Бокоч, Вікторія, 2017. Релігія в окупованому Донбасі: політичний вимір. *Nauki Społeczno-Humanistyczne. Polsko-ukraińskie czasopismo naukowe,* № 04 (16). - Available at: https://sp-sciences.io.ua/s2621816/bokoch_viktoriya_2017._religion_in_occupied_donbas_s_political_measurement._social_and_human_sciences._polish-ukrainian_scientific_journal_04_16_ (accessed 25 November 2017).

Інші статті, у яких відображені

наукові результати дисертаційного дослідження

24. Dobrodim O.V., Bokoch V.M. Religious organizations of Ukraine in the revolution of dignity //Соціологія права. 2018. № 1-2 (24-25). С.3-8.

25. Палінчак М., Бокоч В. Фінансування релігійних організацій: багатоманіття європейської практики. *Journal of Social Sciences, Nursing, Public health and Education*. ISSN 2644 – 6006 no.1,2 vol 1. 2020. Trebisov. Slovenska republika. st.119-128.

Тези конференцій,

що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

26. Бокоч В. Суспільно-політична обумовленість релігійної толерантності та нетерпимості. *Толерантність як соціокультурна проблема сучасності*. IV Міжнародна науково-теоретична конференція (Житомир, 2015 р.). Збірник матеріалів. Житомир: Вид. Євенок О.О., 2015. С.78-81.

27. Бокоч В. Політико-правове регулювання державно-церковних відносин: порівняльний аналіз радянської та української моделей. *Збірник наукових статей за матеріалами V Всеукраїнської наукової конференції «Держава і церква в новітній історії України»* (Полтава, 2015 р.). Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. С.363-371.

28. Бокоч В. Релігійні організації в суспільно-політичному конфлікті в Україні. *«Дні науки філософського факультету – 2016»*. Міжнародна наукова конференція (Київ, 2016 р.). Матеріали доповідей та виступів. Частина 9. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2016. С.220-222.

29. Палінчак М.М., Бокоч В.М. Державно-церковні відносини в Угорській Республіці. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції *«Конституційно-правове будівництво на зламі епох: пошук оптимальних моделей»* (Ужгород, 2016 р.) Ужгород, 2016. С.131-133.

30. Добродум О., Бокоч В. Українська Греко-Католицька Церква і Майдан. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «Українська Греко-Католицька Церква у сучасних процесах розвитку українського суспільства»* (до 420-ліття укладення

Берестейської унії, 70-ліття Львівського «псевдособору» 1946 р.) (Тернопіль, 2016 р.). Тернопіль - Київ: Вектор, 2016. С. 226-229.

31. Бокоч В.М. Релігійні організації в суспільно-політичному протесті. *Релігія, релігійність, філософія та гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний та інтернаціональний аспекти. Збірник наукових праць* (за матеріалами XIII Міжнародної науково-практичної конференції (2016 р.). Україна – Сербія – Азербайджан – Польща – Канада, 2016. С.10-14.

32. Бокоч В.М. Політична складова релігійної ситуації в окупованих районах Донбасу. *«Дні науки філософського факультету – 2017»*, Міжнародна наукова конференція (Київ, 2017 р.). Матеріали доповідей та виступів. Частина 8. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2017. С.5-7.

33. Бокоч В.М. Українські протестанти в Революції Гідності. *Протестантські церкви у контексті вітчизняної історії та суспільних трансформацій (до 500-ліття Реформації)*. Матеріали IV Всеукраїнської науково-практичної конференції (Тернопіль, 2017 р.). Тернопіль-Київ: ФОП Осадца Ю.В. 2017. С. 333-336.

34. Палінчак М.М., Бокоч В.М. Державно-церковні відносини в Угорщині (правовий аспект). *Етнонаціональна політика України: досвід Закарпаття*. Інформаційно-аналітичні матеріали (Ужгород, 2017). С.124-127.

35. Палінчак М.М., Бокоч В.М. Державно-церковні відносини в Угорщині (правовий аспект). *Роль громадянського суспільства у формуванні державної етнонаціональної політики єдності у багатовіціональному Закарпатті: конституційно-правовий аспект*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Ужгород, 2017 р.). Ужгород, 2017. С.128-131.

36. Бокоч В.М. Релігія в контексті євроінтеграції України. Міжнародна науково-практична конференція *«Економічні, політичні та культурологічні аспекти європейської інтеграції України в умовах нових*

глобалізаційних викликів» (Ужгород, 2018 р.). Ужгород: Видавничий дім «Гельветика», 2018. С.304-307.

37. Бокоч В.М. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій як інституція громадянського суспільства. *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку*. Міжнародна науково-практична конференція (Одеса, 2019 р.). Одеса, 2019. С.57-61.

38. Бокоч В. Автокефалія православної церкви України: взаємозв'язок релігії і політики. *Актуальні філософські, політологічні та культурологічні проблеми розвитку людини і суспільства у динамічному та глобалізованому світі*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 2019 р.). Київ: Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2019. С.34-37.

39. Бокоч В. Інститут президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики. *Пріоритети сучасних суспільних наук в трансформаційних умовах*. Міжнародна науково-практична конференція (Львів, 2019 р.). Львів, 2019. С.124-128.

40. Бокоч В.М. Релігійні чинники європейської інтеграції України. *Україна в системі європейської економічної і політичної інтеграції: Матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції* (Ужгород, 2020 р.). Ужгород: РІК-У, 2020. С.146-150.

ЗМІСТ

ВСТУП	21
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ	26
1.1. Стан наукової розробки та джерельна база дослідження взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних трансформацій в Україні.....	26
1.2. Дослідження релігійної політики радянського тоталітарного режиму та її наслідків у незалежній українській державі.....	50
Висновки до Розділу 1.....	72
Список використаних джерел і літератури до Розділу 1.....	73
РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЯ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ У ВИЗНАЧЕННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ	81
2.1. Верховна Рада України: визначення конституційно-правових засад державної релігійної політики.....	81
2.2. Інститут президентства в Україні у формуванні та реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері	110
2.3. Виконавча влада в Україні: пріоритетні напрями забезпечення реалізації державної релігійної політики	158
2.4. Міжконфесійні об'єднання в політичній системі України та їх комунікація з владними структурами.....	179
Висновки до Розділу 2.....	204
Список використаних джерел і літератури до Розділу 2.....	206

РОЗДІЛ 3. ЦЕРКВА ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТАХ, ПОДІЯХ ТА ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ236

3.1. Майдан і церква: релігійні організації у суспільно-політичній акції протесту236

3.2. Релігія в контексті суспільно-політичної ситуації в анексованому Криму.....260

3.3. Політична обумовленість релігійної ситуації в окупованому Донбасі 290

3.4. Релігійно-політична боротьба за незалежність українського православ'я 317

Висновки до Розділу 3354

Список використаних джерел і літератури до Розділу 3..... 356

РОЗДІЛ 4. РЕЛІГІЯ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИБОРІ УКРАЇНИ..... 388

4.1. Релігійний чинник у європейській інтеграції України388

4.2. «Русский мир» як антиукраїнський релігійно-геополітичний проєкт 414

Висновки до Розділу 4433

Список використаних джерел і літератури до Розділу 4..434

ВИСНОВКИ.....446

ВСТУП

Актуальність теми. Грандіозні суспільно-політичні перетворення, що відбулися в Україні з часу здобуття нею незалежності, спричинили зміни у різних сферах – економічній, політичній, соціальній тощо. Вони безпосередньо торкнулися й державно-церковних та міжконфесійних відносин. Розбудова української держави супроводжувалася впровадженням у суспільно-політичну та релігійно-церковну сфери демократичних принципів. Завдяки їм громадяни України отримали політичні права і свободи, яких вони не мали в умовах радянського тоталітарного режиму. Формування та функціонування демократичної політичної системи стало однією із умов забезпечення фундаментального права людини на свободу совісті і віросповідання.

Отримавши у спадок від Радянського Союзу майже повністю зруйновану релігійно-церковну сферу, незалежна українська держава зуміла на принципово нових засадах унормувати відносини між державою і церквою, закласти підвалини власної релігійної політики.

Завдяки демократичним перетворенням в українському суспільстві, почалося активне відродження релігійно-церковного життя, що знаходило свій вияв у збільшенні чисельності віруючих та релігійної мережі, конфесійному урізноманітненні релігійного середовища, зростанні суспільного інтересу до релігії та довіри населення до церкви, підвищенні авторитету служителів культу, посиленні впливу церкви на суспільно-політичні процеси, розширенні сфери соціального служіння та благодійної діяльності тощо.

Відродження релігії в Україні з самого його початку супроводжувалося її зближенням з політикою. І хоча політика і релігія були відносно самостійними і незалежними суспільними сферами і мали різну динаміку розвитку, вони перетиналися і взаємодіяли між собою. В умовах зародження багатопартійності, зростання партійно-політичної конкуренції релігія почала привертати до себе увагу політичних сил, що

знаходилися як на лівому, так і на правому політичному спектрі, як при владі, так і в опозиції. Увага українського політикуму до релігії мала переважно меркантильний характер і була пов'язана із можливістю її використання як важливого політичного ресурсу, засобу політичних технологій, дієвого інструменту виборчих кампаній.

Релігійні організації, у свою чергу, поступово перетворюючись на авторитетні та впливові суспільні інституції, отримали можливість впливати на перебіг політичних подій і процесів, погляди та переконання представників політичних еліт, політичну поведінку широких мас населення та електоральні уподобання віруючих.

Хоча законодавство України й не дозволяло релігійним організаціям втручатися в політику, вони, декларуючи свою аполітичність, поступово налагоджували контакти та встановлювали відносини з політичними партіями, їхніми лідерами, брали участь у партійно-політичних заходах та акціях, реагували на політичні події, що відбувалися в Україні, сприяючи тим самим політичним силам, окремим політикам здобуттю та утриманню влади. Пов'язуючи себе з українським політикумом, релігійні організації розраховували на зміцнення своїх позицій, підвищення рівня суспільної довіри, розбудову власних структур, розширення релігійної мережі. Вони намагалися впливати на формування та реалізацію такої релігійної політики в українській державі, яка включала б у себе можливість впровадження у суспільне життя релігійних принципів, цінностей та ідеалів.

Таким чином, релігійні організації, особливо чисельні і впливові, не залишалися поза політикою: з одного боку, вони втягувалися певними політичними силами у політичний процес, а з другого, – переслідуючи власні цілі, самі добровільно йшли на співпрацю з ними. Тобто, у встановленні контактів та зв'язків політичних партій та рухів з релігійними організаціями був взаємний інтерес, що призводив до створення союзу між

ними. Наслідком цього союзу стало виникнення таких невідомих раніше явищ як політизація релігії та сакралізація політики.

Незаперечні здобутки сучасної України у розвитку державно-церковних відносин та реалізації нової релігійної політики можна глибше зрозуміти у порівнянні їх із становищем релігії та церкви у радянський період. Українське суспільство ще й досі відчуває на собі тягар релігійної спадщини, яку залишила йому радянська тоталітарна система. Дослідження її згубних наслідків зберігатиме свою актуальність аж до повного їх усунення із суспільно-політичного та релігійно-церковного життя.

У сучасній політичній науці актуалізується питання дослідження ефективності управлінської діяльності вищих органів державної влади та найвищих посадових осіб держави у різних сферах. В цьому контексті важливе значення має з'ясування компетенції та діяльності Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України по формуванню та реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері.

На суспільно-політичній та релігійно-церковній ситуації позначилися й суспільні події та процеси, що відбувалися в Україні, починаючи з 2014 р. Зокрема, зберігає свою актуальність дослідження ролі церков, релігійних організацій у акціях та подіях київського Майдану, де чітко проглядався взаємозв'язок політики і релігії. Наукового осмислення потребує також становище релігійних організацій, віруючих різних конфесій в анексованому Криму та окупованому Донбасі.

Наукового дослідження вимагає й питання створення Православної церкви України та здобуття нею автокефалії, яке українському суспільству набуло значного політичного забарвлення. Причому, воно зберігатиме свою актуальність до повного завершення об'єднавчого процесу і створення в Україні єдиної Помісної православної церкви.

Потреба в комплексному дослідженні взаємозв'язку суспільно-політичних і релігійно-церковних трансформацій зростає у зв'язку із

європейським цивілізаційним вибором України, її вступом до Ради Європи, необхідністю її інтеграції в єврейське співтовариство, де вплив релігійного чинника на політичне життя продовжує залишатися відчутним.

Незважаючи на здобуття Україною державної незалежності, обрання європейського шляху свого цивілізаційного розвитку, Росія всіляко намагається повернути її під свій протекторат. Одним із засобів, який використовується для досягнення цієї мети, є поширення на території України «руського мира», в основі якого лежить російське православ'я. Виявлення його антиукраїнського спрямування, протидія йому є важливим завданням не тільки української влади і церкви, а й науки.

Таким чином, актуальність теми дослідження зумовлена:

а) зростанням ролі релігійного чинника у суспільно-політичному житті України і світу;

б) необхідністю визначення залишків радянського тоталітарного режиму у релігійно-церковній сфері в Україні з метою їх усунення;

в) спробами українського політикуму використати релігію і церкву для досягнення політичних цілей;

г) намаганнями релігійних організацій впливати на українську політику;

д) необхідністю визначення місця і ролі церкви, релігійних організацій у політичній системі України, діяльності владних інституцій по формуванню та реалізації державної релігійної політики, а також комунікації влади з міжконфесійними об'єднаннями;

е) визначенням місця церкви, релігійних організацій у суспільно-політичних акціях, подіях та процесах, що відбувалися в Україні, починаючи з 2014 р., – Майдан, анексія Криму, окупація Донбасу, політична боротьба за незалежність українського православ'я;

є) необхідністю з'ясування ролі релігійних організацій у цивілізаційному виборі та євроінтеграційних процесах України;

ж) потребою в розвінчуванні та протидії поширенню в Україні антиукраїнського релігійно-геополітичного проекту «русский мир».

Дослідження цих проблем сприятиме поглибленню розуміння політичних і релігійних процесів, що відбуваються в Україні і світі, і знаходяться у постійному взаємному зв'язку і взаємодії.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ І РЕЛІГІЙНО-ЦЕРКОВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ В УКРАЇНІ

1.1. Стан наукової розробки та джерельна база дослідження взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних трансформацій в Україні

Складна і багатогранна проблема взаємозв'язку і взаємодії політики і релігії викликає інтерес у зарубіжних та вітчизняних науковців. В Україні вона досліджується фахівцями різного профілю, переважно фахівцями-релігієзнавцями, тоді як вчені-політологи не виправдано приділяють їй значно менше уваги. Зважаючи на те, що «релігієзнавство не є політичною наукою» (А.Колодний), різні аспекти цієї проблеми досліджуються релігієзнавцями здебільшого поза політичним контекстом, без належного урахування особливостей політичної ситуації в державі та суспільстві.

Українські політологи, зосередившись на перших порах на проблемах становлення та розвитку політичної науки, певний час недооцінювали актуальності дослідження ролі релігії та церкви у розвитку суспільно-політичних процесів та впливу політики на релігійне середовище. У зв'язку із зростанням присутності релігії в суспільно-політичному житті, посиленням впливу політики на релігійне середовище, диференціацію наукових знань про релігію актуалізується питання виокремлення такої спеціальної дисципліни як політологія релігії. Політологічний підхід до релігії включає в себе дослідження проблем функціонування релігії та церкви у різних політичних системах; державної політики у релігійно-церковній сфері, відносин держави і церкви, церкви і влади; місця релігії у зовнішній політиці держав та геополітичних процесах; ролі релігії і церкви у суспільно-політичних подіях та акціях; політичної зумовленості державно-церковних та

суспільно-релігійних відносин; релігійних питань у програмних документах та діяльності політичних партій, використання релігії політиками та політичними силами у боротьбі за здобуття та утримання влади; політичних орієнтацій віруючих та участі релігійних конфесій у виборчих кампаніях; причин і наслідків політизації релігії тощо.

Зважаючи на складність політики і релігії як суспільних феноменів, різноманітність їх зв'язків між собою, що знаходяться у стані постійної трансформації, найпродуктивнішим у всебічному осмисленні їхньої суті, є міждисциплінарний підхід.

Необхідність комплексного осмислення проблем взаємозв'язку, взаємодії та взаємного впливу суспільно-політичних та релігійно-церковних чинників вимагала залучення широкого кола різноманітних джерел – історичних і сучасних, вітчизняних і зарубіжних, світських і релігійних, правових і філософських, політологічних і релігієзнавчих, статистичних і соціологічних, індивідуальних і колективних. Саме тому історіографічна база дослідження складається із низки груп джерел.

Окрему групу джерел дослідження являють офіційні документальні та директивні матеріали, зокрема законодавчі та нормативно-правові акти органів державної влади, якими в різні періоди визначалися засади державної політики у релігійно-церковній сфері.

В незалежній Україні питання забезпечення свободи совісті і віросповідання, державно-церковних відносин, діяльності релігійних організацій регулюються Конституцією та законами України, указами Президента України, постановами Кабінету Міністрів України. Серед законодавчих актів найважливіше значення у цій сфері має базовий Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Оскільки Україна понад сім десятиліть перебувала у складі СРСР, до аналізу залучалися нормативно-правові акти радянського періоду, якими регулювалися державно-церковні відносини, визначався правовий статус релігійних організацій. Серед них Декрет РНК «Про відокремлення церкви

від держави і школи від церкви» (1917 р.), Конституції СРСР (1936 та 1977 рр.), Конституції України (1937 та 1978 рр.), Положення «Про релігійні об'єднання (1929 р.) а також інші документи партійних і державних органів, якими регламентувалися релігійно-церковні питання в СРСР.

Важливе місце у цій групі джерел посідають міжнародні документи про права людини і громадянина, про свободу совісті і віросповідання. З поміж них – Загальна декларація прав людини, Європейська конвенція з прав людини, резолюції, рекомендації та інші документи ПАРЄ та ЄС з релігійно-церковних питань.

До аналізу залучалися також передвиборчі програми кандидатів у Президенти України, у яких викладалися засади їхнього ставлення до релігії та церкви. До цієї групи ввійшли також офіційні виступи та інтерв'ю державних діячів України та провідних українських політиків.

Методологічною основою дослідження послужили теоретичні напрацювання відомих зарубіжних вчених, у яких з'ясовуються питання взаємозв'язку суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів у світі та окремих країнах. Серед них П.Бергер, М.Вебер, З. Бжезинський, Е.Дюркгейм, В.Парето, Х.Казанова, Ч.Тейлор, Ф.Фукуяма, Ю.Хабермас, С.Хантингтон, О.Шпенглер та ін. Так, французький філософ і соціолог Е.Дюркгейм започаткував функціональний аналіз релігії як суспільного явища, німецький історик, філософ і соціолог М.Вебер вказав на важливу роль протестантизму у становленні капіталізму в західних країнах, німецький філософ і соціолог Ю.Хабермас розглядав релігію як засіб збереження національної ідентичності у сучасному глобалізованому світі, американський політолог С.Хантінгтон пророкував кризу політичних ідеологій і відродження релігії, яку вважав однією із найважливіших цивілізаційних ознак.

Публікації зарубіжних дослідників, у яких висвітлюються питання участі релігійних організацій у суспільно-політичному житті США та Європи, проаналізував український дослідник В.Перевезій [1, с.26-59].

Намагання Росії утримувати Україну у сфері свого політичного і релігійного впливу, втручання російської влади у внутрішнє життя України під релігійним прикриттям, зростання активності Російської православної церкви як суб'єкта міжнародної політики, перебування Української православної церкви в юрисдикції Московського патріархату змушувало до залучення російських джерел.

Перші спроби теоретичного осмислення відносин політики і релігії в рамках тодішньої марксистсько-ленінської методології зробили російські дослідники радянського періоду З. Калиничева, М.Мчедлов та Л.Митрохін. Після розвалу СРСР частина російських науковців (В.Алексєєв, Ю.Зуєв, Г.Панков, К.Полозова, М.Одінцов, Д.Поспеловський, Д.Фурман, І.Шафаревич, М.Шкаровський та ін.) зосередили свою увагу на критичному осмисленні радянського законодавства про релігію та церкву, релігійної політики, причин та наслідків антирелігійних кампаній, що проводилися тоталітарним режимом.

Пізніше дослідження проблеми взаємозв'язку політики і релігії продовжили представники російської науки О.Аванесова, О.Дрінова, А.Митрофанова, М.Мчедлова, А.Нікітіна, А.Нурулаєв, С.Самигін, Г.Станкевич, Ж.Таранюк, А.Топольян, В.Шведов, І.Яблоков та ін. Однак через наявність відмінностей у суспільно-політичному розвитку та релігійній ситуації в Росії та пострадянській Україні, особливостей в інтерпретаціях російськими науковцями співвідношення політики і релігії, результати їх досліджень не могли повною мірою екстраполюватися на українські реалії.

Наукове осмислення різних аспектів проблеми взаємозв'язку суспільно-політичних і релігійно-церковних процесів в Україні в умовах незалежної держави здійснювали українські релігієзнавці В.Бондаренко, Т.Євдокимова, В.Єленський, С.Здіорук, Т.Калениченко, М.Кирюшко, В.Климов, А.Колодний, О.Кудояр, С.Продивус, М.Рибачук, О.Саган та ін.

Значною методологічною підмогою у дослідженні теми, були також праці, присвячені аналізу ролі релігії і церкви в політичній історії України на різних етапах її розвитку. Йдеться, зокрема, про роботи відомих українських істориків минулого М.Грушевського, Д.Дорошенка, М.Драгоманова, М.Костомарова, П.Куліша, І.Крип'якевича, В.Липинського, І.Нагаєвського, Н.Полонської-Василенко, О.Субтельного, а також представників сучасної історичної науки В.Барана, С.Білоконя, С.Кульчицького, С.Плохія, В.Пристайка, О.Рєєнта, В.Сергійчука, Ю.Шаповала, Б.Яроша та ін.

З'ясування питань єдності суспільно-політичних і релігійно-церковних процесів, їх взаємного впливу в Україні потребувало опертя на методологічні принципи, загальні та спеціальні засади теорії політики, розроблені сучасними вітчизняними політологами О.Бабкіною, М.Головатим, В.Горбатенком, Б.Дем'яненком, Ф.Кирилюком, М.Михальченком, С.Наумкіною, М.Обушним, І.Онищенко, А.Романюком, Ф.Рудичем, О.Стойко, В.Цвихом, П.Шляхтуном та ін.

З огляду на те, що релігійно-церковні трансформації відбувалися в поліетнічному українському суспільстві, важливими виявилися праці українських науковців з питань етнонаціонального та етнополітичного розвитку України В.Євтуха, О.Картунова, В.Котигоренка, В.Коцура, І.Кресіної, О.Майбороди, М.Панчука, О.Рафальського, Л.Шкляра та ін.

З кінця 80-х рр. ХХ ст. Україну охопили міжцерковні конфлікти, які стали не лише релігійною, а й суспільно-політичною проблемою. Спроби теоретичного осмислення суті, причин виникнення та наслідків суспільного протистояння на релігійному ґрунті, пошуку шляхів їх розв'язання робили такі дослідники як А.Арістова, М.Бабій, В.Балух, В.Бондаренко, С.Здіорук та ін. Проте їхня увага акцентувалася здебільшого на релігійних аспектах, тоді як ці конфлікти насправді були спричинені політичними чинниками.

Чимало політичних аспектів має проблема державно-церковних відносин в Україні. Теоретичну базу дослідження їх сутності, політико-правових засад, вітчизняних і зарубіжних моделей складають загальні та спеціальні релігієзнавчі наукові доробки провідних українських релігієзнавців В.Бондаренка, В.Єленського, С.Здіорука, М.Кирюшка, В.Климова, Ю.Кальниша, А.Колодного, В.Лубського, М.Рибачука, О.Сагана, Л.Филипович, П.Яроцького та ін. Вихідні ідеї, що містяться у їхніх роботах, сприяли осмисленню значення релігії у суспільно-політичному житті України.

Деякі автори (М.Бабій, В.Журавський, Е.Кардош, С.Онищук, О.Рублюк, Н.Худоба, А.Юраш та ін.) присвячували свої наукові пошуки проблемам ролі релігійних організацій у державотворчих процесах, забезпечення права на свободу совісті і віросповідання у демократичному суспільстві, трансформації релігійно-церковного життя, яка відбувалася під впливом суспільно-політичних перетворень.

Дослідженню впливу релігії та окремих конфесій на політичне життя українського суспільства, форм взаємодії політики і релігії, причин та наслідків політизації релігії присвятили свої наукові доробки О.Білоус, О.Бортнікова, М.Горяча, Т.Калениченко, О.Кудояр, І.Ломака, В.Мороз, Р.Пасічний, С.Продивус, П. Стеблина, Л.Шпаковськи та ін.

Соціально-філософський аналіз відносин політики і релігії в соціокультурному просторі у своєму дисертаційному дослідженні здійснила Т.Євдокимова. Нею визначаються головні тенденції у відносинах політики та релігії у процесі суспільних трансформацій, порушуються питання політизації релігії та її меж, десекуляризації культурно-політичного середовища, показується суперечливий характер взаємодії політики і релігії в контексті українських суспільно-політичних реалій [2].

Свій внесок в осмислення проблем відносин політики і релігії, виявлення їх позитивних і негативних наслідків, визначення місця і ролі

релігії в політичній системі, її впливу на політичні процеси в українському суспільстві, пошук шляхів розв'язання міжцерковного конфлікту своїм дисертаційним дослідженням внесла О.Кудояр [3].

На основі аналізу державно-церковних відносин, політичної та релігійної ситуації в Україні наявність впливу релігії, особливо традиційних конфесій на національне відродження та державотворчий процес, доводить М.Горяча у дисертації «Роль релігійного фактора у політичному житті України» (2002 р.). Вона стверджує, що релігія може виступати як каталізатором процесів національного відродження та державотворення, так і перешкодою на шляху їх розвитку. Пропозиції, що містяться у дисертації, спрямовані на вдосконалення законодавства України про релігію та церкву, розвиток державно-церковних відносин [4].

До розробки проблеми співвідношення політики і релігії мав причетність О.Білоус, яким у дисертаційній роботі «Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу» (2004 р.) здійснено політологічне дослідження відносин держави і церкви в Україні, з'ясовано роль релігії у розбудові демократичних засад українського суспільства, формуванні національної ідентичності та окреслено пріоритетні напрями державної релігійної політики [5].

Об'єктом дослідження І.Ломаки були проблеми місця та ролі релігії і церкви у сучасній вітчизняній політології, релігійної інтеграції в умовах трансформації українського суспільства, регіональної специфіки релігійних організацій, впливу церкви на політичну свідомість населення України. Розвінчуючи твердження про аполітичність релігії, вона доводить, що в українському суспільстві релігійні організації є активними учасниками політичного процесу [6].

У наукових працях С. Продивус досліджуються питання співвідношення політики і релігії, участі релігійних організацій у політичному житті українського суспільства, політизації релігії та її меж, впливу етнічного чинника на формування політичного православ'я [7].

Політологічний аналіз проблем взаємодії церкви, релігійних організацій з інституціями громадянського суспільства в Україні здійснив І.Коваль [8].

Деякі українські науковці досліджували проблеми взаємозв'язку з політикою окремих конфесій. Так, об'єктом дисертаційного дослідження Ю.Лінніка, О.Саган, С.Смирнова, Ю.Чорноморця були питання розвитку православ'я в контексті українських суспільно-політичних реалій, В.Мороза і Р.Пасічного – формування соціально-політичної концепції Української греко-католицької церкви.

Роль Української греко-католицької церкви у національному відродженні, суспільно-політичному та духовному житті населення західноукраїнських земель, участь греко-католицького духовенства у формуванні національно-державницької ідеології, національно-патріотичному вихованні на різних історичних етапах розвитку України досліджував В.Марчук у монографії «Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.» (2004 р.) [9].

На виділення в окрему групу джерел заслуговують наукові доробки дослідницьких колективів академічних наукових установ, серед яких Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України, відповідні структури Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, науковців Національного інституту стратегічних досліджень, які серед іншого досліджують і релігійно-церковні проблеми у контексті суспільно-політичних трансформацій в Україні.

Так, науково-теоретичною базою дослідження стали колективні та індивідуальні праці Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України імені Г.С.Сковороди, у яких досліджуються різні аспекти державно-церковних відносин та розвитку релігійно-церковних процесів в Україні. Особливий інтерес в цьому контексті являє робота «Релігія і

церква років незалежності України» (2003 р.), у якій відтворюється широка панорама релігійно-церковного життя в постсоціалістичній Україні, виявляються особливості української моделі державно-церковних відносин, показується специфіка відродження різних конфесій, визначається місце і роль релігії в контексті суспільно-політичного і духовного розвитку, а також містяться прогнози щодо розвитку релігійних процесів в Україні [10].

Для з'ясування окремих аспектів теми дослідження важливе значення мала також колективна монографія співробітників цього Відділення «Релігія і нація в суспільному житті України й світу» (2006 р.), присвячена дослідженню проблеми взаємозв'язку нації і релігії в історії та сучасній Україні, виявляються та розкриваються закономірності їх еволюції на українських землях, аналізується становлення етнорелігійної ідентичності та вплив конфесійного чинника на етнонаціональний розвиток українського суспільства і держави [11].

Серед небагатьох досліджень, присвячених взаємодії етносу і релігії на українському національному ґрунті, особливо вирізняється індивідуальна монографія Л.Филипович «Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення» (2000 р.), де з'ясовується сутність етнології релігії, аналізується генеза етнічного і релігійного чинників в історії України, а також етнорелігійні проблеми в українській богословській та суспільно-політичній думці [12].

Питання з'ясування місця і ролі релігії і церкви в українській політиці та виборчих перегонах представлені у збірнику «Церква і політика: від президентських виборів 2004 до парламентських 2006 року» (2005 р.).

Високим науково-теоретичним рівнем дослідження проблем державно-церковних та міжконфесійних відносин характеризуються публікації, вміщені у Бюлетені Української асоціації релігієзнавців та Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України імені

Г.С.Сковороди «Українське релігієзнавство» та науковому щорічнику «Релігійна свобода». Чимало ґрунтовних наукових праць, у яких досліджуються актуальні проблеми сучасного академічного релігієзнавства, питання релігійної духовності українського народу, місця і ролі релігії в історичному бутті українства та у процесах демократизації України, різних аспектів проблеми співвідношення політики і релігії, належить перу професора А.Колодного, який тривалий час очолював Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України імені Г.С.Сковороди, а також його співробітників, докторів філософських наук В.Климова, О.Сагана, Л.Филипович, П.Яроцького та ін.

Позитивно оцінюючи науковий доробок співробітників Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України імені Г.С.Сковороди як спеціалізованого підрозділу у системі Національної Академії наук України з релігійно-церковних питань, не можна не помітити, що основана увага в ньому цілком закономірно акцентується на релігієзнавчих аспектах, тоді як політологічним приділяється значно менше уваги.

Вагомий внесок у осмислення проблем розвитку політичних процесів в Україні, їх взаємозв'язку з релігійно-церковними трансформаціями, ролі релігії і церкви у національному відродженні України та державотворенні зроблено Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, свідченням чому є низка колективних монографій та авторських публікацій.

Результати дослідження науковців цього інституту знайшли своє відображення у монографії М.Рибачука, О.Уткіна, М.Кирюшка «Національне відродження і релігія» (1995 р.), у якій докладно з'ясовуються історичні витоки національного і релігійного відродження, його особливості в умовах демократизації українського суспільства, роль релігії та церкви у формуванні національної ідеї та самобутності української нації [13].

У монографії І.Кураса, М.Рибачука, М.Кирюшка, П.Фещенка «Політика і релігія в сучасній Україні («Кесареве – кесарю, а Боже – Богу»)» (2000 р.), підготовленій у цьому інституті, досліджуються світоглядні виміри політичного самовизначення особи, соціальні умови взаємодії політики і релігії на українських теренах, місце та роль церкви в системі політичних відносин, геополітичні аспекти релігійних процесів у сучасній Україні [14].

У колективному монографічному дослідженні співробітників інституту «Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України» (2012 р.) осмислюються проблеми відносин релігії, етносу та нації в контексті взаємозв'язку політики і релігії, визначається місце та роль релігійного чинника у процесах етно- та націєгенезу, формуванні політичної нації у сучасній Україні. З'ясовується сутність такого феномену як «національна церква», визначається її роль і місце у формуванні та розвитку етноконфесійних спільнот [15].

Джерельною базою дослідження стали також численні публікації відомого українського вченого В.Єленського, передусім монографія «Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні» (2002 р.), у якій досліджуються зміни, що відбувалися під дією суспільно-політичних чинників у релігійно-церковній сфері країн, що позбулися комуністичних режимів. Заслуговують на увагу дослідження ним форм взаємодії релігії і політики, релігійних протиріч в контексті суспільно-політичного розвитку, викликів релігійним інституціям в епоху глобалізації, ролі релігії та церкви у президентських та парламентських виборах в Україні [16]. Неабияке наукове значення має також його фундаментальна праця «Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття» (2013 р.) присвячена дослідженню процесів відродження та розвитку релігії і церкви у глобалізованому світі, впливу релігійного чинника на світову

політику і міжнародні відносини, суспільно-політичні відносини в Україні [17].

В осмислення взаємозв'язку політики і релігії, відносин релігії та нації в українському суспільстві, дослідження політичних аспектів відносин етносу та релігії у процесі їх історичної трансформації, ролі релігії і церкви в етнополітичних та етнонаціональних процесах, у формування національної духовності і культури вагомий внесок зробив український дослідник О.Шуба. У монографії «Релігія в етнонаціональному розвитку України. Політологічний аналіз» (1999 р.) він одним із перших в Україні започаткував політологічне дослідження релігійного феномена, взаємозв'язку сучасного національного і релігійного відродження, впливу релігії і церкви на процеси державотворення, внеску релігійних організацій у формування політичної нації в Україні, окреслив коло національно-державних інтересів у релігійно-церковній сфері [18].

Розглядаючи стан наукової розробки теми, не можна не звернути уваги на низку публікацій С.Здіорука, передусім його монографію «Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття» (2005 р.). У ній досліджуються проблеми функціонування і розвитку системних суспільно-релігійних відносин, розв'язання яких визначає стратегію гуманітарної політики в період демократичних перетворень в Україні. Розглядаються такі важливі питання як релігійно-церковна структуризація українського суспільства, вплив етноконфесійних чинників на національну ідентифікацію, механізми взаємодії державної влади з релігійними організаціями, розвитку релігійних процесів під кутом зору національних інтересів та національної безпеки України, взаємодія світської і духовної влади [19].

Відомо, що процес релігійного відродження в Україні, супроводжувався загостренням міжконфесійних відносин, що призвело до міжцерковного конфлікту, який окрім релігійних мав і політичні причини. Це вимагало від дослідників з'ясування його суті, пошуку шляхів

розв'язання та врегулювання відносин між церквами та релігійними організаціями. Дослідженню цих проблем присвячені праці М.Білецького, В.Бондаренка, С.Здіорука, М.Новиченка, О.Уткіна та ін.

До дослідження політико-правових засад державно-церковних відносин в Україні, аналізу вітчизняних та міжнародних нормативно-правових актів у сфері релігії та церкви, свободи совісті і віросповідання долучалися також українські правознавці О.Білаш, Г.Друзенко, Г.Єрмакова, Г.Лаврик, Ю.Пайда, П.Рабінович, Г.Сергієнко та ін.

Проблеми державно-церковних відносин, вдосконалення державної релігійної політики ставали об'єктом наукових досліджень фахівців з питань державного управління, серед яких С.Онищук, В.Луценко, Т.Тесля, У.Хаварівський та ін.

В умовах формування багатопартійності в Україні почали з'являтися політичні партії релігійного спрямування – Християнсько-демократична партія України, Християнсько-народний союз, Республіканська християнська партія, Українська християнсько-демократична партія, – які викликали науковий інтерес О.Гарячої, О.Грицини, В.Журавського, М.Кирюшка, М.Рибачука, С.Филипчук та ін. Так, дослідник О.Грицина у дисертаційній роботі «Партії християнської орієнтації в сучасній Україні: досвід та перспективи» (2004 р.) проаналізував теоретичні аспекти впливу релігії на політичні процеси, історію та досвід християнської демократії в європейських країнах, становлення партій християнської орієнтації в політичній системі сучасної України, їх участь у виборчих кампаніях [20].

Аналогічні проблеми у своєму дисертаційному дослідженні «Християнські конфесії та партії християнського спрямування в суспільному житті незалежної України» (2008 р.) висвітлювала й С.Филипчук. Вона аналізувала відносини релігійних організацій із християнськими партіями, етапи розвитку християнсько-демократичного руху в Україні, форми участі партій християнсько-демократичної орієнтації у президентських та парламентських виборах, причини низького

рівня їх електоральної підтримки [21]. В міру зниження суспільно-політичної активності партій релігійного спрямування в Україні послаблювався й інтерес до їх дослідження.

Проблеми політики і релігії, інтереси влади і церкви значною мірою пересікаються під час виборчих кампаній в Україні. Українські науковці В.Єленський, О.Турій, С.Продивус, А.Юраш, У.Яцишин у своїх публікаціях робили спроби з'ясування мотивації та наслідків відкритої чи прихованої участі церков, релігійних організацій, священнослужителів у президентських, парламентських та місцевих виборах.

В контекст суспільно-політичних відносин в Україні найбільшою мірою вплетена православна релігія. У зв'язку із цим вітчизняні науковці постійно вдавалися до дослідження проблем її ролі у політичному житті українського суспільства, політичних позицій православних церков. Серед тих, хто докладав зусиль до їх осмислення, українські релігієзнавці Н.Белікова, В.Бондаренко, В.Єленський, С.Здіорук, А.Киридон, А.Колодний, В.Пащенко, О.Саган, С.Смирнов, Л.Филипович, Ю.Чорноморець та ін. У їхніх працях з'ясовуються становище православ'я в Україні, причини та наслідки церковних розколів у ньому, містяться пропозиції щодо їх подолання та об'єднання церков.

Однією із найбільш заполітизованих проблем в українському православ'ї є проблема церковної єдності та незалежності. Ідею автокефалії української православної церкви з самого початку її зародження підтримували не лише державні, а й політичні структури, партії проукраїнського спрямування. Автокефальний рух в Україні, його особливості на різних історичних етапах досліджували А.Зінченко, Л.Пилявець, Ф.Турченко. У 2018 р. спільними зусиллями української влади і церкви за активного сприяння Вселенського патріарха Варфоломія вдалося створити Православну церкву України, якій було надано статус автокефальної.

Оскільки у суспільно-політичному житті України окрім православних релігійних структур активну участь брала Українська греко-католицька церква, її діяльність теж викликає інтерес у вітчизняних дослідників. Проблеми відродження та розвитку українського греко-католицизму, його роль у суспільно-політичних процесах у своїх дослідженнях з'ясовують О.Волинець, В.Іванишин, О.Недавнія, І.Паславський, В.Пашенко, П.Яроцький та інші.

Після повернення із депортації кримських татар певний інтерес у наукових колах України почав викликати іслам, його зв'язок з українською політикою. З'явилися монографічні дослідження М.Кирюшка та О.Бойцовой «Іслам у Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу» (2005 р.) та О.Богомолова, С.Данилова, І.Семиволос та Г.Яворської «Ісламська ідентичність в Україні» (2006 р.). У них досліджуються особливості відродження та адаптації ісламу в Криму, його функціонування у нових суспільно-політичних умовах, роль у процесах релігійно-національної самоідентифікації, збереженні етнонаціональної специфіки кримсько-татарського народу та інших тюркомовних народів, проблеми інтеграції віруючих-мусульман в українське суспільство, ісламські інституції в Україні [22].

Місцем взаємодії політики і релігії був київський Майдан. На участь церкви та релігійних організацій у ньому зреагували низка українських дослідників. Серед публікацій на цю тему найбільшу увагу привертає упорядкована Л.Филипович книга «Майдан і Церква» (2015 р.), у якій на основі аналізу документів, матеріалів та свідчень, здійснюється фахова інтерпретація подій, що відбувалися під час суспільно-політичної акції протесту за участю церков, релігійних організацій, служителів культу та віруючих різних конфесій [23].

У книзі А.Гордєєва «Церковь на Майдане» (2015) висвітлюються питання участі у цій акції протесту віруючих євангельських церков. Вона містить хронологічний виклад подій, що відбувалися на Майдані,

свідчення безпосередніх їх учасників. В цілому робота відображає загальну атмосферу Майдану, значно розширює коло емпіричної інформації про присутність на ньому віруючих-протестантів [24].

Із служителів культу, хто намагався осмислити духовну сутність Революції Гідності, був її учасник, священник Української греко-католицької церкви М.Демид, який у книзі «Каміння Майдану» представив свої проповіді на Майдані [25]. У цьому контексті певний інтерес викликає стаття Т.Калениченко «Контент-аналіз релігійного наративу Майдану на прикладі проповідей о. Михайла Деміда», у якій зроблено спробу наукового дослідження змісту майданних проповідей цього священнослужителя.

Крім того, проблеми та окремі аспекти участі церков, релігійних організацій, служителів культу, віруючих у акції протесту у своїх публікаціях та інтерв'ю висвітлювали Р.Бойко, О.Гавриш, О.Горкуша, В.Гриневич, В.Єленський, А.Колодний, О.Недавня, О.Панич, Л.Филипович, М.Черенков, Ю.Чорноморець, Я.Ювчечко, В.Яремчук та ін. Деякі автори показували роль у подіях Майдану представників окремих конфесій: Ю.Ліннік, А.Марчишак – православних, Т. Калениченко - греко-католиків, А.Гордєєв - протестантів, М.Якубович – мусульман.

Незважаючи на наявність значної кількості публікацій, присвячених висвітленню ролі церкви та релігійних організацій на Майдані, на думку О. Панич, «це лише початок того осмислення, якого в дійсності потребує це явище... При цьому ясно, що робота зі збору свідчень про Майдан представників церкви, а також документів та філософсько-богословських рефлексій з його приводу ще далеко не завершена» [26].

Поглибленого дослідження потребують причини участі/неучасті, активності/пасивності різних конфесій у подіях Майдану, виявлення спільних і відмінних рис у їх ставленні до цієї суспільно-політичної акції. До того ж, як стверджує архімандрит К.Говорун, «для якісної рефлексії на подію, тим більш таку як Майдан, треба щоб пройшов якийсь час» [27].

Церкви, релігійні організації гостро зреагували на прояви сепаратизму та російську агресію в Україну. Чимало з них стали жертвами анексії Криму і окупації Донбасу. Релігійна ситуація на анексованих та окупованих українських територіях, грубі порушення релігійних прав та свобод висвітлюються у друкованих працях М.Васіна, О.Горкуші, І.Горпинченко, Т.Калениченко, Н.Карпіцко, І.Козловського, А. Муждабаєва, Г.Надтоки, Я.Назара, О.Сагана, Л.Самохвалової, Л.Филипович, М.Черенкова, Ю.Чорноморця та ін. Крім того, оцінка релігійної ситуації в анексованому Криму та на непідконтрольних Україні територіях Донбасу знайшла своє відображення у заявах та зверненнях Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, у виступах релігійних діячів різних конфесій.

В епіцентрі суспільно-політичних подій, що відбувалися в Україні, опинилися віруючі-мусульмани. Їхня участь у цих подіях, захисті територіальної цілісності України висвітлюється у книзі українського ісламознавця М.Якубовича «Від Майдану до АТО: українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи 2013 – 2016 років» (2017 р.) [28].

Інформація про становище віруючих-мусульман на анексованому кримському півострові міститься у виступах і заявах лідерів Меджлісу кримськотатарського народу Рефата Чубарова та Мустафи Джемілева, мусульманського муфтія Саїда Ісмагілова.

В контексті суспільно-політичної ситуації, що складалася в Україні, вітчизняні науковці (С.Здіорук, В.Остроухов, В.Петрик, С.Сьомін, А. Токман та ін.) почали порушувати питання про релігію і церкву в контексті національної безпеки України.

Оскільки релігія відіграє важливу роль не лише у внутрішній, а й у зовнішній політиці окремих держав, питання, пов'язані із її впливом на міжнародні відносини та геополітику в сучасному глобалізованому світі з'ясовували російські дослідники К.Боришполець, О.Дринова, М. Зінченко, П.Касаткін, Н.Мчедлова, Г.Станкевич, О.Церпицка та ін. Серед

українських науковців ці проблеми досліджували О.Добродум, В. Єленський, М.Палінчак, О.Саган та ін.

В умовах євроінтеграції України важливе значення має вивчення та впровадження досвіду європейських країн у розв'язанні проблем державно-церковних та міжконфесійних відносин. Особливий інтерес у цьому контексті викликають наукові праці М.Палінчака, насамперед його монографія «Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України)» (2014 р.), де досліджуються питання ролі релігії і церкви у міжнародних відносинах, особливості державно-церковних відносин у постсоціалістичних країнах – Польщі, Словаччині, Чехії, Угорщині, Росії та Україні [29]. Крім того, чимало важливих аспектів проблеми співвідношення політики і релігії, держави і церкви висвітлюється М.Палінчаком у вітчизняних та зарубіжних наукових збірниках [30].

Серед монографічних досліджень ролі релігії і церкви у політиці зарубіжних країнах помітне місце посідає монографія О.Добродум «Религия и политика в реальном и виртуальном пространстве (на примере США и России)» (2011 р.). З широким використанням зарубіжних джерел, застосуванням новітніх інформаційних технологій у ній здійснюється порівняльний аналіз релігійної політики у США та Росії в контексті релігійно-церковного життя сучасного світу, а також ставлення цих держав до різних конфесій – православ'я, католицизму, протестантизму, ісламу, іудаїзму, релігійних меншин тощо [31].

В системі інституцій громадянського суспільства в Україні окрім окремих церков, релігійних організацій важливу роль відіграють міжконфесійні релігійні об'єднання, найбільш дієвим з яких є Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Окремі аспекти діяльності Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, інших міжконфесійних об'єднань досліджували українські релігієзнавці

В.Бондаренко, М.Васін, О.Заєць, П.Калашников, А.Колодний Ю.Решетніков, О.Саган та ін. Однак в українському суспільстві відчувається брак інформації про суспільно-політичну діяльність міжконфесійних утворень.

Проблемою, яка дісталася Україні у спадщину від радянського тоталітарного режиму і над розв'язанням якої тривалий час працює українська влада, є реституція церковного власності. Вона постійно привертає увагу не тільки представників церков та релігійних організацій, а й науковців (В.Бондаренка, Т.Корчемської, В.Любчика, М.Новиченка, О.Сагана, С.Ятченка та ін.). Однак відновлення майнових прав релігійних організацій потребує не лише теоретичного осмислення, а й практичного розв'язання за дієвої участі держави та її відповідних органів.

В українському суспільстві впродовж тривалого часу відбувалася гостра полеміка довкола проблеми зближення школи і церкви. Причому до неї виявляли інтерес не тільки представники релігійних організацій, а й світські дослідники. Аналіз цієї полеміки засвідчує, що в українському суспільстві є як прихильники (О.Петрів, О.Саган, Ю.Решетніков, Л.Филипович та ін.), так і противники (М.Закович, А.Колодний, П.Яроцький та ін.) реалізації цієї ідеї. З прийняттям нової редакції Закону України «Про освіту» це питання було врегульоване: релігійні організації отримали право на заснування закладів освіти різних рівнів та викладання релігійних дисциплін.

Окремий блок публікацій становлять друковані праці, що стосуються осмислення такого аспекту сучасних державно-церковних відносин як взаємодія армії і церкви. У зв'язку з необхідністю повноцінного задоволення релігійних потреб військовослужбовців, починаючи з середини 90-х рр. в Україні почало набувати актуальності питання про запровадження інституту військового капеланства. Воно викликало інтерес як у представників Збройних Сил України, так і церков та релігійних організацій. Науковці М.Васін, Л.Владиченко, Н. Данилов, С.Здіорук,

Р.Коханчук, Ю.Кривенко, С.Лисенко, Р.Небожук, Ю.Решетніков, С.Сьомін проаналізували різні аспекти проблеми гармонізації відносин армії і церкви, особливості забезпечення права на свободу совісті і віросповідання під час проходження служби в армії, досвід організації капеланства в арміях зарубіжних країн, включаючи й держави-члени НАТО.

У процесі становлення та утвердження державності перед Україною постала проблема цивілізаційного вибору. Після довгих вагань вона обрала і закріпила в Конституції України європейський шлях свого розвитку, що потребувало належного наукового обґрунтування. Загальнотеоретичні питання цивілізаційної трансформації сучасного українського суспільства, її передумови, наслідки, виклики та загрози представлені у національній доповіді «Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії» (2016 р.), підготовленій вченими наукових установ Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України [32].

Оскільки у європейському цивілізаційному виборі та європейській інтеграції України важливу роль відіграє релігійний чинник, у дослідженнях українських вчених значна увага приділяється вивченню європейських стандартів у релігійно-церковній сфері. Питання щодо забезпечення права на свободу совісті і віросповідання в європейському співтоваристві, окремих його державах-членах, місця і ролі релігії у євроінтеграційних процесах України у своїх дослідженнях порушували вітчизняні науковці О.Білаш, Л.Владиченко, Г.Друзенко, В.Єленський, В.Єрмакова, О.Заєць, С.Здіорук, В.Нижник, М.Палінчак, Ю.Решетніков, В.Токман та ін. Досвід ставлення європейських країн до неорелігійних рухів та протидії діяльності тоталітарних сект, можливості його використання в Україні висвітлюється у публікаціях Ю.Корнійчука, І. Луценко, В.Рогатіна.

У дослідженні місця і ролі релігійного чинника у цивілізаційному виборі та європейській інтеграції України важливе значення мала укладена Г.Робберсом книга «Государства и религии в Европейском Союзе (опыт

государственно-конфессиональных отношений)» (2009 р.), у якій представлені різноманітні моделі відносин держави і церкви в країнах-членах ЄС [33].

З'ясуванню ролі християнських релігійних організацій у європейській інтеграції присвячена підготовлена в Національному інституті стратегічних досліджень Аналітична записка «Християнський аспект європейської інтеграції України», у якій містяться наукові викладки, висновки та рекомендації, що мають не лише теоретичне, а й практичне значення [34].

Разом з тим, дослідження основних напрямів політики європейського співтовариства у релігійно-церковній сфері, порівняльний аналіз змісту законодавства України з правовими актами ПАРЄ з релігійно-церковних питань зберігають свою актуальність.

Реалізації євроінтеграційного курсу українською державою всіляко намагається перешкодити Росія. Вона докладає чималих зусиль для втягнення України в орбіту «руського мира». Концепція «руського мира» з часу своєї появи викликала значний інтерес у різних колах російського суспільства, зокрема й наукових. Про це свідчать численні праці російських дослідників Є.Астахова, О.Батанової, О.Дугіна, В.Кравченко, М.Левшина та ін. «Русский мир» активно підтримується церковними колами Росії, найбільшою мірою Главою Російської православної церкви патріархом Кирилом. Більшість публікацій російських науковців, виступів представників російської влади і церкви, які присвячені проблемам «руського мира», спрямовані на його обґрунтування, виправдання, захист та пропаганду.

Оскільки «руський мир» має на меті залучення до нього України, він привертає увагу вітчизняних науковців, серед яких Р.Гула, В.Гуржи, С.Дацюк, Г.Друзенко, Я.Потапенко, О.Торговец, Л.Якубова та ін. Активна участь у розробці та поширенні ідеології «руського мира» Російської православної церкви актуалізує дослідження його релігійних

аспектів. Роль та місце релігії в концепції «руського мира» висвітлювали українські релігієзнавці В.Єленський, С.Здіорук, О.Саган, М.Черенков, Л.Шангіна.

Відмінності між російськими і українськими науковцями у дослідженні «руського мира» полягають у тому, що перші підходять до його дослідження апологетично, а другі – критично. Українські дослідники єдині у тому, що «русский мир» має антиукраїнське політичне та релігійне спрямування.

В контексті порівняльного аналізу підходів до дослідження «руського мира» певний науковий інтерес викликає й робота білоруської дослідниці С.Алейникової «Русский мир»: белорусский взгляд» (2016 р.), у якій висвітлюється ставлення до «руського мира» в Республіці Білорусь [35].

Однак, як зазначає вітчизняний дослідник В.Гуржи, «незважаючи на те, що тема руського мира досить дискутована в українських та світових ЗМІ, сутність, завдання, засоби його впливу не часто потрапляють у фокус уваги дослідників» [36]. Тому критичний аналіз геополітичної концепції «руського мира» як альтернативи європейському шляху розвитку України, пошук засобів, вироблення механізмів протидії її поширенню потребує постійної уваги.

При опрацюванні теми співвідношення політики і релігії корисними були матеріали соціологічних досліджень, які систематично проводяться різними українськими соціологічними центрами та групами. З допомогою даних соціологічних досліджень стало можливим вивчення стану та еволюції громадської думки різних категорій і груп населення щодо суспільно-політичних і релігійно-церковних подій в Україні.

Для виявлення тенденцій розвитку процесів в релігійному середовищі, їх еволюції, глибшого розуміння релігійної ситуації корисними були статистичні дані, особливо Центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, про

релігійну мережу, її динаміку в Україні та окремих регіонах в той чи інший період.

Останнім часом релігійну проблематику в контексті суспільно-політичних подій та процесів в Україні почали активно освоювати представники засобів масової інформації, серед яких Ю.Дорошенко, Т.Деркач, К.Гудзик, С.Кошкіна, В.Портніков, Л.Самофалова, К.Щоткіна та ін. Незважаючи на публіцистичний підхід, їхні доробки є корисними для розуміння широким загалом суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів, що відбуваються в Україні.

Важливим джерелом інформації про релігійно-церковне життя в Україні є Інтернет-ресурси, зокрема такі спеціалізовані сайти як «Релігійно-інформаційна служба України» та «Релігія в Україні», а також поточна інформація про релігійні події в Україні і світі на сайті «Українська правда» та на інших сайтах.

Релігійний феномен у його взаємодії з українською політикою осмислюється не тільки у світських, а й у богословських колах. Тому в окрему бібліографічну групу джерел можна виділити праці, виступи, заяви та інтерв'ю глав та ієрархів українських церков – патріарха Філарета та архієпископа Євстратія (Українська православна церква Київського патріархату), митрополитів УПЦ Володимира (Сабодана) та Онуфрія (Українська православна церква), митрополитів Епіфанія (Думенка), Олександра (Драбинка) (Православна церква України), кардинала Любомира Гузара та архієпископа Святослава (Шевчука) (Українська греко-католицька церква), керівників іудейських, протестантських, мусульманських та інших релігійних організацій в Україні. Ними осмислюються проблеми місця та ролі релігії і церкви у духовному розвитку українського народу, національно-визвольному русі, збереженні національно-культурної самобутності. І хоча у їхні доробки нерідко мають відчутне конфесійне забарвлення, їх роль у комплексному осмисленні ролі

релігії і церкви в суспільно-політичних процесах в Україні важко переоцінити.

Інтерес у цьому контексті викликають праці митрополита Олександра (Драбинка) «Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории)» (2002 р.) та «Українська церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви» (2018 р.). У них з богословських позицій розглядаються питання історії та сьогодення українського православ'я, причини і наслідки церковного розділення у ньому та відновлення його єдності, боротьби за незалежність православної церкви, перспектив її розвитку в Україні [37].

Віддаючи належне усім дослідникам, які висвітлювали ті чи інші аспекти взаємозв'язку та взаємодії суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів в українському суспільстві, слід зазначити, що політичні детермінанти релігійно-церковних трансформацій в Україні ще й досі залишаються недостатньо вивченими, що найбільшою мірою пояснюється відсутністю традицій їх дослідження в українській політології.

Об'єктивному висвітленню проблем політики і релігії в Україні нерідко заважала політична та конфесійна упередженість дослідників, про що свідчить різна інтерпретація ними одних і тих самих суспільно-політичних та релігійно-церковних явищ, подій та процесів.

Однією із умов всебічного дослідження різних аспектів проблеми співвідношення політики і релігії, взаємозв'язку суспільно-політичних і релігійно-церковних процесів на різних етапах становлення та розвитку української державності є використання міждисциплінарного підходу та різноманітних джерел у їх сукупності.

1.2. Дослідження релігійної політики радянського тоталітарного режиму та її наслідків у незалежній українській державі»

Розумінню масштабності перетворень, які відбулися у суспільно-політичній та релігійно-церковній сферах за роки незалежності України, значною мірою може сприяти їх порівняльний аналіз із ситуацією, що існувала в радянський період. Для дослідження релігійної спадщини, яка дісталася молодій українській державі від радянської влади, важливе значення мали роботи українських дослідників (переважно істориків), у яких розкриваються сутність та згубні наслідки радянської тоталітарної політичної системи. Серед тих, хто досліджував політику у релігійно-церковній сфері, особливості її втілення в Україні на різних етапах радянської історії, українські вчені Б.Андрусин, Л.Бабенко, П.Бондарчук, Ю.Вільховий, В.Войналович, В.Волошин, В.Даниленко, С.Жилюк, О.Ігнатуша, А.Киридон, Г.Лаврик, О.Лисенко, В.Пашенко, С.Плохій, М.Щербань та ін. Спираючись на архівні документи та матеріали, вони показали основні засади, напрями, форми і методи боротьби Комуністичної партії і радянської держави з релігією і церквою в Україні, причини посилення та послаблення тиску на церкву, релігійні організації та віруючих.

У цьому контексті на особливу увагу заслуговує фундаментальна монографія В.Войналовича «Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940-1960-х років: політологічний дискурс» (2005 р.), присвячена дослідженню радянської моделі державно-церковних відносин та специфіки її вияву в Україні, особливостей політики СРСР щодо різних конфесій та релігійних об'єднань – Російської православної церкви, Української греко-католицької церкви, протестантських релігійних спільнот, релігій національних меншин тощо [38].

Вітчизняні дослідники єдині в тому, що державна релігійна політика СРСР мала антирелігійну спрямованість і завдала непоправної шкоди релігійно-церковному життю в Україні.

У Російській імперії, до складу якої впродовж майже трьох століть входила Україна, діяли релігійні організації різного спрямування з різним статусом. Статус «первенствующей и господствующей» релігійної інституції мала Російська православна церква. На території України вона мала 12349 православних парафій, 1 духовну академію і 11 духовних семінарій та 136 монастирів. Крім того, розгалужену мережу в Україні - 3174 громади, 1 духовну академію і 15 духовних семінарій, 79 монастирів - мала греко-католицька церква [39, с.206].

Після більшовицького жовтневого перевороту 1917 р. ставлення держави до церкви почало докорінно змінюватися, що знайшло свій вияв у формуванні та впровадженні нової моделі державно-церковних відносин та державної релігійної політики.

Агресивні методи більшовиків у боротьбі проти царського самодержавства, були перенесені ними на релігійно-церковну сферу. Вони відразу заявили про свою непримиримість до релігії, яка, на їхню думку, використовувалася світовою буржуазією у боротьбі проти соціалізму, відволікала трудящих від розв'язання суспільних проблем, породжувала песимізм та соціальну пасивність. Вважаючи релігію «опіумом народу» та різновидом ворожої соціалізму класової ідеології, церкву – «союзником самодержавства», а церковну ієрархію – «контрреволюційною силою», більшовицька влада уже з перших днів перевороту повела з ними безкомпромісну боротьбу.

Радянська модель державно-церковних відносин формувалася на основі несумісного з релігією марксистсько-ленінського вчення, а релігійна політика визначалася низкою документів більшовицької влади.

Основоположним нормативно-правовим актом, на основі якого формувалася радянська модель державно-церковних відносин, визначалася

та впроваджувалася політика в релігійно-церковній сфері був підписаний В.Леніним Декрет Ради Народних Комісарів РРФСР (далі РНК РРФСР) «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (23 січня 1918 р.).

Серед головних положень цього документу – відокремлення церкви від держави. Це означало припинення державного та місцевого фінансування релігійних об'єднань, заборону примусового стягування податків і зборів на користь релігійних громад, вилучення із усіх державних документів даних про релігійну належність громадян. Скасовувалися релігійна присяга або клятва, заборонялося виконання релігійних обрядів та церемоній у державних та громадських установах. Ведення актів громадянського стану, яке раніше здійснювала церква, передавалося органам державної влади. Усі релігійні об'єднання позбавлялися статусу юридичної особи. Земля, культові споруди, майно, що знаходилося у власності церкви та релігійних організацій, піддавалися експропріації. Лише окремі культові будівлі і майно за рішенням органів місцевої влади могли надаватися релігійним громадам у користування. Декретом заборонялося ухилення на основі релігійної віри від виконання громадянських обов'язків. Виконання одного обов'язку за рішенням суду могло бути замінено іншим. Декретом проголошувалося відокремлення школи від церкви, у зв'язку з чим у навчальних закладах не дозволялося викладання релігійних віровчень, навчання релігії могло бути лише приватним [40, с.67-68].

Спроби створення та розбудови незалежної української держави та незалежної української церкви в період Української Народної Республіки, формування нової моделі державно-церковних відносин та нової релігійної політики через поразку української революції не були втілені у життя.

Після утворення СРСР політика російських більшовиків щодо релігії та церкви почала впроваджуватися в союзних республіках, зокрема в Україні. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, Українська РСР не

мала можливості самостійно визначати політико-правові засади, стратегію, напрями та механізми реалізації політики у релігійно-церковній сфері. Тому партійні та державні структури в Україні в основному дублювали положення документів з релігійно-церковних питань, що видавалися союзними органами.

Крім Декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» до основоположних нормативно-правових актів радянського періоду належала Постанова ВЦВК і РНК РРФСР «Про релігійні об'єднання» (від 8 квітня 1929 р.), якою конкретизувалися його положення, регулювалися державно-церковні відносини, визначався порядок утворення, реєстрації та діяльності релігійних об'єднань, використання ними культових споруд і майна. Згідно з цим документом релігійні організації могли приступати до своєї діяльності лише після їх реєстрації державними органами за умови наявності у кожній із них не менше 20 повнолітніх громадян. В Україні відповідно до Інструкції Секретаріату Президії ВУЦВК (від 23 червня 1932 р.) реєстраційна квота становила 50 осіб. При меншій кількості членів релігійної громади реєстрація допускалася лише з дозволу Секретаріату Президії ВУЦВК [41, с.346-347].

Державній реєстрації підлягали не лише громади віруючих, а й священнослужителі, керівники релігійних об'єднань, релігійні центри різних конфесій. Запроваджена система реєстрації релігійних громад та духовенства, мала як обліковий, так і дозвільний характер. Відповідно до Постанови «Про релігійні об'єднання» за рішенням місцевих органів влади виключно для задоволення релігійних потреб віруючих релігійні організації могли безоплатно користуватися культовими будівлями і майном із зобов'язанням належним чином їх утримувати та зберігати, особливо ті, що були пам'ятками історії та культури.

Крім того, цей документ містив низку заборон, серед яких створення релігійними організаціями кас взаємодопомоги, кооперативів, виробничих об'єднань, використання майна, що знаходилося у їхньому розпорядженні,

для інших цілей, крім задоволення релігійних потреб, надання матеріальної підтримки своїм членам, проведення навчання релігії (за винятком духовних навчальних закладів).

Функції нагляду та контролю за діяльністю релігійних об'єднань, а також обліку покладалися цією постановою на місцеві органи влади, які здійснювали їх реєстрацію. За порушення встановлених правил релігійні об'єднання знімалися з реєстрації, а їхня діяльність припинялася [42].

Встановлений Декретом «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та Постановою «Про релігійні об'єднання» порядок реєстрації священнослужителів та релігійних громад, надання релігійним організаціям у користування культових споруд і майна на практиці був настільки забюрократизованим, що давав можливість партійним функціонерам та посадовим особам, особливо на місцях, довільно трактувати положення цих документів, зловживати наданими їм повноваженнями, вирішувати релігійно-церковні питання на власний розсуд, не даючи віруючим можливості користуватися наданими їм правами.

Боротьба з релігією велася по всіх напрямках з використанням різноманітних форм і методів. За партійного та державного сприяння було створено спеціальну всесоюзну організацію під назвою «Спілка безвірників» (пізніше - «Спілка войовничих безвірників»), метою якої було проведення антирелігійних заходів з широким охоптом населення. Масовими тиражами видавалася також атеїстична література та періодика. Релігія розвінчувалася у союзних газетах «Безбожник» та «Безбожник у станка». До 1940 р. в СРСР щорічно випускалося близько 2 тис. назв антирелігійної літератури, загальним тиражем понад 2,5 млн. примірників [43, с.13].

Серед тих, хто у 20-30-рр. активно боровся з релігією, видавав антирелігійну літературу, були радянські партійні, політичні та державні діячі В.Бонч-Бруєвич, П.Красиков, А.Луначарський, О.Ярославський та ін.

Крім того, активний наступ партійними та державними органами вівся на окремі релігійні організації. Однією із перших жертв радянської релігійної політики стала Українська автокефальна православна церква. Звинувачена у антирадянській діяльності у 1930 р. вона змушена була припинити свою діяльність. Майже весь її єпископат та близько 2000 священиків були заарештовані [44].

Право громадян на свободу совісті хоча й закріплювалося Конституцією СРСР (1936 р.) та Конституцією Української РСР (1937 р.), проте у життя не втілювалося. Партійні установки, що орієнтували комуністів на боротьбу з релігією, домінували над конституційними положеннями.

В період німецької окупації українських земель у релігійно-церковній сфері відбулися суттєві зміни. Втрата радянською державою контролю над окупованими територіями, призвела до поживлення релігійно-церковного життя, відкриття православних храмів, відновлення релігійних служб, виконання церковних обрядів. Ці процеси відбувалися не без сприяння окупаційної влади. Разом з тим, досить відчутним було втручання представників «нового порядку» у релігійно-церковні справи, зокрема надання релігійному руху антирадянського спрямування, руйнування існуючих церковних структур, підтримки церковних розколів, перешкоджання об'єднанню православних і греко-католиків, протидії спробам утворення Помісної православної церкви в Україні, створення системи контролю над церквою та релігійними організаціями [45, с.134].

Російська православна церква та інші релігійні організації, що діяли в СРСР, незважаючи на всілякі їх утиски і переслідування радянською владою, з самого початку війни стали на патріотичні позиції. Православні ієрархи, священнослужителі та віруючі систематично молилися за перемогу Радянської Армії над німецькими окупантами, надавали матеріальну та грошову допомогу фронту. Із патріотичними закликами до

віруючих постійно звертався Глава Російської православної церкви митрополит (з 1943 р. патріарх) Сергій [46, с.334].

Саме патріотична позиція церкви та духовенства в роки війни, їх фінансова та матеріальна допомога фронту стали головними причинами пом'якшення державної релігійної політики. Початок цьому процесу було покладено на зустрічі Й.Сталіна із вищими ієрархами Російської православної церкви (вересень 1943 р.). Послаблення тиску держави на церкву стало своєрідною відповіддю СРСР на лояльне ставлення німецької окупаційної влади до релігії та церкви. Перехід радянського керівництва на позиції терпимого ставлення до релігії та церкви був викликаний також потребою об'єднання зусиль віруючих і невіруючих у боротьбі з німецькими загарбниками. Перегляд релігійної політики диктувався й необхідністю створення позитивного іміджу Радянського Союзу в очах населення західних держав, особливо США та Великобританії, які були його союзниками по антигітлерівській коаліції.

Наслідком змін державної релігійної політики у роки війни стало відновлення патріаршества в Російській православній церкві, обрання митрополита Сергія патріархом, започаткування видання «Журналу Московської Патріархії», надання релігійним організаціям статусу юридичної особи, повернення частині парафій культових будівель і майна, відновлення діяльності монастирів та духовних навчальних закладів, збільшення їх наповненості, відновлення релігійно-церковного життя, зростання церковних доходів, припинення антирелігійної пропаганди, звільнення з місць ув'язнення значної частини репресованих служителів культу. Пом'якшення державної політики у релігійно-церковній сфері призвело до відкриття на території СРСР впродовж одного року (з вересня 1943 по жовтень 1944 р.) понад 200 церков [47, с.61].

У перші повоєнні роки тенденція щодо лібералізації державно-церковних відносин в цілому зберігалася. В Україні вона знайшла свій вияв у поверненні частині православних громад культових приміщень і

майна, відновленні деяких монастирів, відкритті духовно-пастирських курсів тощо. Однак на її тлі все ще нерідко проглядалися старі підходи у ставленні до релігії та церкви, мали місце непоодинокі факти адміністрування з боку партійних і державних органів, а також байдужого ставлення представників місцевої влади до задоволення релігійних потреб віруючих.

Обов'язки щодо втілення у життя нової релігійної політики, здійснення контролю за дотриманням законодавства про релігійні культури були покладені на новостворені Раду у справах Російської православної церкви (1943 р.) та Раду у справах релігійних культур при Раді Народних Комісарів СРСР (1944 р.), які у 1965 р. були об'єднані у Раду у справах релігій при Раді Міністрів СРСР. Зважаючи на особливості релігійної ситуації в Україні, розмаїтість релігійної палітри в Україні та наявність на її території більше половини загальносоюзної мережі релігійних організацій, у 1974 р. аналогічна структура була створена також в Українській РСР.

Представники партійної та державної влади розуміли, що здійснення всебічного та дієвого контролю за діяльністю релігійних організацій та служителів культури неможливе без їх державного обліку. Новостворені Ради у справах релігій при Раді Народних Комісарів СРСР після закінчення війни розпочали роботу з уточнення релігійно-церковної мережі, обліку культових споруд, вивчення складу духовенства. Особлива увага влади при цьому зверталася на ті релігійні громади, що діяли на окупованих територіях, та на священиків, які були висвячені у період окупації. Російська православна церква, зі свого боку, звинуватила своїх ієрархів, які перебували на окупованій території, у співпраці з німецькою владою і виключила їх із числа єпископату. Серед відлучених від церкви опинилися й ієрархи українських церковних структур [48, с.37].

Післявоєнне уточнення релігійно-церковної мережі показало, що Російська православна церква нараховувала на території СРСР 14329

парафій, які обслуговували 70 архієреїв та 13104 служителів культу. У 2-х духовних академіях та 8-ми духовних семінаріях навчалось 562 особи. Діяло 85 монастирів, у яких перебували 4632 ченці і черниці [49, с.341-342].

Оскільки до вересня 1939 р. Західна Україна не входила до складу СРСР та Української РСР, у ній відбувалося повноцінне релігійно-церковне життя. Однак після возз'єднання західноукраїнських земель із Радянською Україною священнослужителі, релігійні організації та віруючі цього регіону стали об'єктом релігійної політики радянського тоталітарного режиму. Найбільшою мірою ця політика торкнулася найвпливовішої у цьому краї Української греко-католицької церкви, прихильники якої зазнали з боку органів радянської влади особливих утисків, гонінь і переслідувань. Звинувативши українських греко-католиків у пособництві німецьким окупантам та ОУН-УПА, радянський тоталітарний режим взяв курс на повне знищення цієї релігійної інституції. У 1946 р. за ініціативою та сценарієм репресивних радянських органів було проведено Львівський церковний собор, на якому Українська греко-католицька церква (так само як і Українська автокефальна православна церква) була «самоліквідована». Її послідовники підштовхувалися владою або до переходу в православ'я, або до повного розриву з релігією. 11 єпископів, 50 митрофорних протоієреїв, настоятелів усіх чоловічих і жіночих монастирів, близько 1550 священників, багато ченців, черниць та парафіян цієї церкви були репресовані і опинилися у радянських тюрмах та концтаборах. Мотиви ліквідації цієї проукраїнської релігійної інституції були виключно політичні [50, с.128-130].

Натомість, Російська православна церква, яка поглинула значну частину парафій українських греко-католиків, заволоділа їхніми культовими будівлями і майном, почала використовуватися владою для досягнення зовнішньополітичних цілей. Відчуваючи підтримку влади, церква теж стала домагатися розширення та зміцнення міжнародних

контактів з метою реалізації давніх планів щодо посилення свого впливу у православному світі.

Смерть Й. Сталіна (3 березня 1953 р.) та прихід до влади нового політичного керівництва на чолі з М.Хрущовим уже невдовзі перекреслили сподівання віруючих та служителів культу на відновлення релігійно-церковного життя та нормалізацію державно-церковних відносин. Партійними та державними органами було ухвалено низку документів, які націлювали партійний та державний актив на посилення боротьби з релігією. Так, у липні 1954 р. ЦК КПРС прийнято Постанову «Про значні недоліки у науково-атеїстичній пропаганді та заходи щодо її поліпшення», а у листопаді того ж року – «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення». У них аналізувався стан науково-атеїстичної пропаганди в країні, виявлялися недоліки в її проведенні та наголошувалося на необхідності підвищення ефективності. Аналогічні за змістом і політичною спрямованістю документи були прийняті також ЦК Компартії України.

Радою Міністрів СРСР ухвалено Постанову «Про посилення контролю за виконанням законодавства про культури» (1961 р.), у якій перед державними органами ставилося завдання скоротити кількість монастирів, вилучити у релігійних громад приміщення, отримані ними в період війни, припинити благодійну діяльність та паломництво до святих місць, обмежити прийом до духовних навчальних закладів. Характерно, що вістря державної релігійної політики спрямовувалося не тільки на Російську православну церкву, а й на інші конфесії, що існували в СРСР, насамперед, на протестантські течії, залишки греко-католицизму, а також на римо-католицизм та його центр Ватикан.

З метою досягнення поставлених цілей Радою у справах релігійних культів та Радою у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР була затверджена «Інструкція про застосування законодавства про релігійні культури» (1961 р.). Вона строго регламентувала

релігійно-церковне життя, систематизувала і роз'яснювала основні положення радянського законодавства про релігійні культу, встановлювала однакове їх застосування на всій території СРСР. У ній викладалися загальні положення про свободу совісті, права та обов'язки віруючих і релігійних організацій, вимоги до діяльності релігійних об'єднань та духовенства, конкретизувався порядок їх реєстрації, відкриття і закриття храмів та молитовних будинків, користування культовим майном, а також здійснення контролю за дотриманням законодавства про культу.

Відповідно до цієї Інструкції релігійним організаціям і служителям культу заборонялося використовувати молитовні зібрання для політичної агітації, схиляти віруючих до невиконання громадянських обов'язків, вести пропаганду, спрямовану на їх відрив від активної участі у державному, культурному і суспільно-політичному житті країни. Без дозволу владних структур священнослужителям та віруючим не дозволялося здійснювати ремонтні роботи у храмах чи молитовних будинках, створювати каси взаємодопомоги, займатися благодійною та іншою діяльністю, що не мала відношення до релігії, влаштовувати загальні збори з обговорення питань, пов'язаних із управлінням справами релігійного об'єднання і використанням культового майна. Заборонялося також залучати молодь віком до 18 років до участі у церковних службах, проводити спеціальні молитовні зібрання для дітей, юнацтва та жінок, збори з вивчення релігії, здійснювати обманні дії з метою збудження марновірств серед населення, проводити примусові обкладання віруючих на потреби церкви та оплати церковних податків, скликати релігійні наради і з'їзди, відкривати духовні навчальні заклади, видавати релігійну літературу без дозволу Ради у справах Російської православної церкви та Ради у справах релігійних культур при Раді Міністрів СРСР, організувати паломництво до святих місць, приймати монастирями паломників на ночівлю, застосовувати до віруючих засоби примусу або покарання, обслуговувати священниками парафій за сумісництвом [51].

Інструкцією значно понижувався суспільний статус служителів культу. Управління фінансово-господарськими справами у релігійних організаціях передавалося виборним органам. Настоятель храму наймався релігійною громадою на службу і не міг входити до складу її виконавчого органу, його роль обмежувалася виключно богослужбовими питаннями. При цьому громади не підпорядковувалися єпархіальним управлінням, а внески на їхні потреби мали вноситись ними добровільно. Перебудовуючи в такий спосіб церковне управління, партійні та державні органи сподівалися на значне послаблення матеріальної бази церкви та зменшення її впливу на населення.

Для здійснення контролю за правильністю використання релігійними громадами культового майна, а також встановлення розміру податку для служителів культу посадовим особам надавалося право перевірки відповідних документів релігійних організацій.

Як і раніше, жодне релігійне об'єднання не могло приступити до діяльності без реєстрації в органах державної влади. Проте не усі конфесії могли вільно реєструватися і діяти. Інструкція забороняла реєструвати громади свідків Єгови, п'ятидесятників, істинно-православних християн, істинно-православної церкви, адвентистів-реформістів та ін. [50]. Офіційну реєстрацію, яка одночасно була дозволом релігійним організаціям на діяльність, у радянський період мали лише 9 віровизнань [52, с.13].

Проте, як виявилось пізніше, заборона окремих релігійних течій була стратегічною помилкою влади, оскільки нею було спричинено утворення релігійного підпілля. На початок 1967 р. із 5800 релігійних громад, що діяли в Україні, майже 1300 функціонували без державної реєстрації, тобто підпільно [53, с.300]. Зрозуміло, що боротися з підпільними релігійними утвореннями владі було набагато важче, ніж з легальними.

Незважаючи на те, що «Інструкція про застосування законодавства про релігійні культури» не мала статусу нормативно-правового акту, вона майже впродовж четверті віку значною мірою визначала характер

державно-церковних відносин, спрямованість радянської релігійної політики та суттєво впливала на релігійно-церковне життя. Її положеннями у своїй діяльності керувалися причетні до релігії партійні та державні органи, їх посадові особи.

Питання боротьби з релігією та вдосконалення атеїстичного виховання систематично знаходили своє відображення у компартійних документах – рішеннях з'їздів, партійних постановах тощо. Так, на подолання релігії націлювали прийняті на XXII з'їзді КПРС (1961 р.) документи. Затверджений цим з'їздом Статут КПРС зобов'язував комуністів «оволодівати марксистсько-ленінською теорією» та «вести рішучу боротьбу з релігійними забобонами та іншими пережитками минулого» [54, с.4]. У Програмі КПРС, прийнятій на цьому з'їзді, перед комуністами ставилося завдання «систематично вести широку науково-атеїстичну пропаганду, терпеливо роз'яснювати неспроможність релігійних вірувань» [55, с.107].

Науково-атеїстичне виховання стало одним із важливих напрямів ідеологічної роботи КПРС, засобом формування науково-матеріалістичного світогляду, який вважався однією із умов побудови комуністичного суспільства. Компартійне та радянське керівництво вважало, що активізація науково-атеїстичної пропаганди в поєднанні з обмеженням діяльності церков та релігійних організацій, утисками віруючих і священників могла привести до нейтралізації впливу релігії на населення. «Романтична ідея побудови комунізму в короткий строк, – як зазначає В.Войналович, – настільки охопила тодішнє радянське суспільство, що посилення боротьби з релігією в очах не тільки партійних та комсомольських працівників, а й серед широких верств населення виглядало цілком логічним» [39, с.87].

Атеїзм активно пропагували Всесоюзне товариство поширення політичних і наукових знань (пізніше товариство «Знання»), журнал «Наука и религия», український щомісячник «Войовничий атеїст» (пізніше

«Людина і світ»). До ведення науково-атеїстичної пропаганди партійними органами широко залучалися комсомольські, профспілкові організації, засоби масової інформації, науковці, письменники, кінематографи, колишні служителі культу, що відійшли від релігії – О.Осипов, Є.Дулуман, П. Дарманський та ін. Продовжувалося масове видання атеїстичної літератури: лише в 1961-1962 рр. видавництва СРСР випустили 667 атеїстичних книг та брошур, загальним тиражем 11 млн. примірників [56]. Розмах боротьби з релігією за два повоєнні десятиліття набрав таких обертів, що за цей період православна церква в Україні втратила 4847 релігійних громад. Скорочувалася також релігійна мережа інших конфесій [57, с.16-17]. Оскільки партійні і радянські органи, особливо на місцях, не завжди були готовими і спроможними вести ефективну боротьбу з релігією ідейно-пропагандистськими засобами, вони нерідко вдавалися до адміністративних методів, що призводило до грубих порушень представниками владних структур законних прав та інтересів віруючих громадян. Це виявлялося у необґрунтованій відмові у реєстрації релігійних громад, проведенні незаконних обшуків у культових спорудах та помешканнях віруючих, вилученні релігійної літератури, безпідставному закритті церков та молитовних будинків. Мали також місце непоодинокі факти припинення молитовних зібрань органами правопорядку, завищене оподаткування служителів культу, звільнення з роботи віруючих за релігійні переконання, позбавлення їх батьківських прав за виховання дітей у релігійному дусі, образи релігійних почуттів віруючих.

Для мобілізації партійно-радянського активу на боротьбу з релігією, посилення контролю за діяльністю релігійних організацій та служителів культу при виконавчих комітетах районних і обласних рад створювалися комісії сприяння дотриманню законодавства про релігійні культу. Вони вивчали релігійно-церковне життя, настрої віруючих, фіксували факти порушення радянського законодавства про культу, систематично

інформували партійні і радянські органи про релігійну ситуацію у районі та області.

В полі зору місцевого партійного і радянського активу була боротьба з релігійною обрядовістю. Владою вживалися заходи щодо встановлення чисельності учасників релігійних свят та обрядів, їх соціально-демографічний склад (кількість людей пенсійного віку, жінок, молоді тощо).

З метою зниження загального рівня релігійної обрядовості, витіснення церковних свят та обрядів із сімейно-побутової сфери, владою розроблялися та впроваджувалися радянські традиції, свята та обряди. Однак нова радянська обрядовість не виконувала своєї основної функції – витіснення культового елементу релігійного комплексу. Охоче долучаючись до участі у радянських обрядах, віруючі не відмовлялись при цьому від виконання релігійних.

У проведенні державної релігійної політики як в СРСР, так і в Україні важливе місце посідала Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР та Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР, а також їх уповноважені в областях. Перебуваючи в підпорядкуванні партійних органів, вони згодом перетворилися в послухне їх знаряддя, стали дієвим інструментом контролю за діяльністю релігійних організацій, духовенства та віруючих. Навіть в часи пом'якшення релігійної політики їм вдавалося штучно стримувати зростання релігійної мережі.

Регламентация державою релігійно-церковної діяльності була настільки жорсткою, що релігійним організаціям, служителям культу та віруючим нелегко було у повному обсязі дотримуватися встановлених вимог. Тому на практиці траплялися випадки порушення визначених норм і приписів. З цією метою була розроблена система адміністративної і кримінальної відповідальності за порушення радянського законодавства про релігію та церкву.

Президією Верховної Ради Української РСР був прийнятий спеціальний Указ «Про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про релігійні культу» (1966 р.), який містив перелік правопорушень у релігійно-церковній сфері, за які встановлювалася адміністративна відповідальність. Санкції за порушення законодавства про релігійні культу передбачалися також Кримінальним кодексом Української РСР. За порушення встановлених правил священники усувалися з парафій, знімалися із реєстрації, позбавлялися волі. Церковні активісти та віруючі піддавалися утискам, переслідуванням та штрафам. До відповідальності притягувалися представники різних конфесій, найбільшою мірою із числа протестантських громад, діяльність яких заборонялася «Інструкцією про застосування законодавства про релігійні культу».

Характерно, що санкції були передбачені не тільки для священнослужителів та віруючих осіб, а й для посадовців та інших громадян, які порушували встановлені нормативно-правовими актами норми і приписи щодо релігії і церкви. Вони встановлювалися за перешкоджання виконанню релігійних обрядів, зокрема за дії, спрямовані на закриття церков чи молитовних будинків без згоди віруючих, зняття церковних дзвонів, заборону здійснення релігійних обрядів чи відмову віруючим у їх проведенні, образи, погрози або насилля щодо служителя культу та віруючих під час відправлення ними релігійних обрядів чи культових церемоній. Відповідальність передбачалася також за відмову у прийомі на роботу або до навчального закладу, звільнення з роботи або виключення із закладу освіти, а також інші обмеження прав громадян залежно від їхнього ставлення до релігії. І хоча в реальному житті зустрічалися непоодинокі факти порушення посадовими особами цих положень і норм чинного законодавства, до них встановлені санкції ніколи не застосовувалися.

Незважаючи на партійно-ідеологічний та адміністративний тиск на релігію та церкву, значне скорочення кількості зареєстрованих громад,

особливо протестантських, закриття культових приміщень, чисельність віруючих зменшувалася повільно. Причини такого становища партійними органами вбачалися у недоліках науково-атеїстичної пропаганди.

Вживані владою жорсткі заходи, спрямовані на звуження сфери впливу релігії та подолання релігійності, призвели до посилення напруги у відносинах держави і церкви. З приходом до влади Л.Брежнєва (жовтень 1964 р.) релігійна політика почала коригуватися у бік послаблення тиску влади на релігію, церкву та віруючих, нормалізації державно-церковних відносин, відновлення контактів керівників держави з керівництвом Російської православної церкви. Правоохоронним органам доручено переглянути судові вироки щодо осіб незаконно засуджених за релігійні переконання, звільнити їх з місць позбавлення волі і реабілітувати. На місцеві органи влади покладено обов'язок скасувати рішення щодо необґрунтованого зняття з реєстрації релігійних громад, повернути незаконно відібрані у них культові споруди. Із «Інструкції про застосування законодавства про культури» вилучено положення, у якому містився перелік заборонених релігійних течій, наслідком чого став їхній вихід із підпілля.

Для коригування релігійної політики, зокрема розширення можливостей релігійних організацій у задоволенні релігійних потреб віруючих важливе значення мало «Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» (1976 р.) та внесенні до нього зміни (1990 р.), якими регулювалися питання діяльності релігійних об'єднань, проведення релігійних обрядів, використання культових будівель і майна [58].

Однак новації у релігійній політиці держави суттєво не змінили загального ставлення радянських комуністів до релігії та церкви. Атеїстична пропаганда не була скасована, вона як і раніше залишалася невід'ємною складовою ідеологічної роботи Комуністичної партії. Її метою стало не лише розвінчування та витіснення релігії, а й утвердження науково-матеріалістичного світогляду. Для підвищення її ефективності

партійними органами вживалися заходи, спрямовані на підведення під неї наукової основи, підготовку спеціальних кадрів, проведення та використання даних соціологічних досліджень релігійності, забезпечення диференційованого підходу до різних категорій і груп віруючих. В Академії суспільних наук при ЦК КПРС було створено Інститут наукового атеїзму, у Києві відкрито його Міжреспубліканський філіал та Республіканський будинок наукового атеїзму, у Львові – Музей історії релігії, у вищих навчальних закладах викладався «Науковий атеїзм» як обов'язкова навчальна дисципліна, масово видавалася атеїстична література, активно велася лекційна науково-атеїстична пропаганда, індивідуальна робота з віруючими, із сімейно-побутової сфери витіснялася релігійна обрядовість.

Хоча політико-правові засади державної релігійної політики формувалася у Москві, її безпосередня реалізація здійснювалася у радянських республіках. Особливість втілення її у життя в Україні полягала у більш жорсткому ставленні партійного апарату, державних органів до релігії та церкви, ніж того вимагали відповідні загальносоюзні нормативно-правові акти. Патріарх Філарет (Денисенко), який був очевидцем подій і процесів, які в той час відбувалися у сфері державно-церковних відносин, відзначав, що в Україні тиск партійного апарату на церкву «був значно сильніший, ніж у Москві. Там лише окремі собори були закриті. У віруючих Києва держава забрала майже всі – й Софійський собор, і Києво-Печерську лавру. Ще раніше фанатики з червоними стягами знищили такі шедеври національної культури, як Михайлівський Золотоверхий собор» [59].

Переконаливим підтвердженням більшої жорсткості релігійної політики в Україні порівняно із загальносоюзною було й те, що Рада у справах релігій при Раді Міністрів Української РСР за 40 останніх років перед проголошенням незалежності української держави не зареєструвала жодної православної церкви [60].

Навіть у часи демократизації суспільства компартійна влада в Україні на чолі з В.Щербицьким тримала релігійну ситуацію під своїм контролем, стримувала процеси національного та релігійного відродження, блокувала відновлення українських національних церков – греко-католицької та автокефальної.

Незважаючи на посилену боротьбу з релігією, в Україні релігійна мережа залишалася більш розгалуженою та насиченою, ніж в інших радянських республіках. У 1985 р. із 6806 парафій Російської православної церкви близько 4 тисяч знаходилося саме в Україні [61].

Таким чином, хоча радянською владою формально й проголошувалися свобода совісті та відокремлення церкви від держави, проте у життя вони ніколи повною мірою не втілювалися. Сформована і впроваджена радянським політичним режимом «антицерковна» модель державно-церковних відносин виключала можливість якнайменшого впливу релігійних організацій на державу, в той час як державні інституції постійно і безперешкодно втручалися у справи церкви. Як зазначає О.Саган, «така модель... теоретично гарантувала свободу совісті, але реально віруючі сприймалися і зазнавали дискримінацій як політичні вороги. «Атеїзація» державної політики призводила до значних порушень прав людини» [62, с.67].

Ставлення радянської держави до релігії та церкви визначалося не стільки правовими нормами, скільки ідеологічними установками та політичною доцільністю. Тому релігійна політика в СРСР значною мірою залежала від політичної кон'юнктури всередині країни та на міжнародній арені, а також від політичних позицій керівників компартії та держави щодо релігії, церкви та віруючих.

Незважаючи на чергування у радянській релігійній політиці надмірної жорсткості з її дозованим пом'якшенням в окремі періоди, вона ніколи не була сприятливою для повноцінного забезпечення свободи совісті та функціонування релігійних організацій. В окремі періоди

радянської історії релігійна політика набувала досить агресивних форм, супроводжувалася терором та репресіями проти духовенства, насиллям над поглядами та почуттями віруючих.

Радянська влада створила таку систему політико-ідеологічної та правової регламентації діяльності релігійних організацій, у якій держава повністю домінувала над церквою. Як зазначав дослідник історії релігії радянського періоду В.Пащенко, «як би не склалися відносини між державою і церквою, вони завжди будувалися за принципом «хазяїн – слуга» [63, с.224].

В цілому ж політика радянської держави щодо релігії та церкви не відповідала ні міжнародним стандартам, ні задекларованим положенням і принципам, ні інтересам її громадян. Вона призвела до перетворення світської держави у атеїстичну, де грубо порушувалися релігійні права і свободи. Як стверджує В.Войналович, «неприховане свавілля і беззаконня щодо віруючих, духовенства, релігійних організацій і релігійних центрів були не епізодами, а системою партійно-радянської релігійної політики на всіх етапах її здійснення без винятку» [39, с.676].

Наслідком існування релігії та церкви в умовах тоталітарного політичного режиму та впровадження радянської релігійної політики стали:

значне обмеження свободи совісті і віросповідання;

позбавлення суспільної значимості релігії, витіснення її на периферію суспільно-політичного життя, звуження діяльності релігійних організацій;

втручання державних органів у внутрішні справи релігійних організацій, культивування антагонізму у відносинах церкви і держави;

позбавлення церкви, релігійних організацій права юридичної особи;

націоналізація церковної власності, масове закриття храмів, руйнування церковної інфраструктури, використання не за призначенням культових будівель і майна;

неможливість ведення діяльності релігійними організаціями та служителями культу без державної реєстрації;

зменшення чисельності віруючих та служителів культу, зниження загального рівня релігійності населення, значне скорочення релігійної мережі;

позбавлення релігійних організацій та віруючих можливості поширення релігійних вірувань поза межами храмів та молитовних будинків;

підрив релігійної обрядовості (свят, традицій, звичаїв та обрядів);

повне витіснення релігії із освітньої сфери, перетворення навчальних закладів в осередки атеїстичного виховання;

масове охоплення населення атеїстичною пропагандою, штучне нав'язування атеїстичних поглядів і переконань серед різних категорій і груп населення;

обмеження прав людини за ознакою ставлення до релігії та церкви, неповага до релігійних почуттів громадян, їх дискримінація та дискредитація на релігійному ґрунті, утиски та переслідування за релігійні погляди і переконання;

формування зневажливого ставлення до віруючих; запровадження адміністративної та кримінальної відповідальності за несанкціоновану релігійну діяльність, порушення законодавства про релігійні культу;

повне знищення окремих релігійних структур – Української автокефальної православної церкви та Української греко-католицької церкви, репресії їх священнослужителів і віруючих;

припинення релігійними організаціями соціального служіння та благодійної діяльності;

заборона паломництва віруючих до святих місць.

Перебудова, ініційована тодішнім Генеральним секретарем ЦК КПРС М.Горбачовим, торкнулася й державної релігійної політики. Початком нового етапу відносин влади і церкви стала зустріч

компартійного лідера з тодішнім патріархом Московським і всієї Русі Пименом та членами Синоду Російської православної церкви напередодні відзначення 1000-ліття хрещення Русі (29 квітня 1988 р.). На цій зустрічі М.Горбачов визнав цей ювілей знаменною віхою на шляху розвитку вітчизняної історії, культури та державності і запросив церкву до участі у оздоровленні суспільної моралі, відкривши тим самим шлях до її повернення в суспільство як повноправної інституції. Було прийнято рішення про відзначення цієї дати не лише на церковному, а й на державному рівні.

Урочистості, присвячені 1000-літтю хрещення на Русі, перемістилися з Москви до Києва, де їх учасники були прийняті Головою Верховної Ради Української РСР В.Шевченко. Відзначення цього ювілею започаткувало «доброзичливий діалог» держави з церквою і стало переломним моментом у їхніх відносинах.

В період Перебудови провідні радянські вчені-атеїсти, які раніше «науково» обґрунтовували необхідність боротьби з релігією, почали переосмислювати своє ставлення до неї. Тодішній директор Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС В.Гараджа визнав, що «установка на швидке «усунення» релігії виявилася неправильною теоретично і безглуздою практично, більше того, шкідливою». Разом з тим, він пропонував не відмовлятися від боротьби з релігією, а «очистити атеїзм від вульгарних нашарувань і викривлень, вернути йому справді марксистський зміст» [64, с.27].

Завдяки демократичним перетворенням, що розгорталися в СРСР наприкінці 80-х – початку 90-х рр., почалося активне відновлення релігійно-церковного життя, яке супроводжувалося зміною політичних оцінок релігії, ліквідацією адміністративного впливу влади на церкву, пошуком шляхів до співпраці віруючих і невіруючих у реалізації суспільно важливих завдань. Науково-атеїстична пропаганда почала втрачати свою актуальність.

Хоча радянській владі завдяки багаторічному використанню різноманітних форм і методів вдалося значно послабити релігію, знизити рівень релігійності населення, проте домогтися повного її усунення із суспільного життя вона не змогла. Релігійні організації демонстрували свою здатність до виживання та відродження. Якщо у 1988 р. релігійна мережа в Україні складала 5,5 тис. релігійних організацій [65, с.53], то у 1991 р. їх уже було 12962 [66].

Новий курс держави, що стала на шлях демократизації, був закріплений у Законі СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації» (1990 р.), який став першим законодавчим актом, що всебічно регулював питання державно-церковних та міжконфесійних відносин, визначав засади нової релігійної політики. Однак бути втіленим у життя йому не судилося, оскільки розпад Радянського Союзу та утворення на його території незалежних держав вимагав від них прийняття власних законів про релігію та церкву та розробки нових політико-правових засад державної релігійної політики [67, с.5-10].

Висновки до Розділу I.

Аналіз бібліографії та джерельної бази засвідчує, що проблема взаємозв'язку та взаємодії суспільно-політичних і релігійно-церковних чинників в Україні є багатогранною і у її дослідженні задіяні представники різних наук і наукових дисциплін. Історики досліджують характер державно-церковних відносин та особливості релігійної політики на різних етапах розвитку держави та суспільства, релігієзнавці акцентують увагу на взаємодії релігії з політикою, політологи - на взаємозв'язку політики з релігією. Питання розвитку законодавства, яким регулюються відносини у політичній та релігійній сферах в Україні, досліджуються вітчизняними правниками. Чим тіснішими будуть міждисциплінарні зв'язки при дослідженні цієї проблеми, чим більше буде використано ресурсів суміжних галузей знань, тим на глибше її осмислення можна сподіватися.

Усвідомлення масштабів сучасних перетворень у релігійно-церковній сфері, що відбуваються під впливом суспільно-політичних чинників в незалежній українській державі, можливе лише в порівнянні їх із радянською релігійною політикою та становищем релігії і церкви у тоталітарному суспільстві, залишки яких відчуються ще й понині.

Оцінка більшовиками та комуністами релігії як ворожої соціалізму ідеології та пережитку минулого націлювала їх на боротьбу з нею. Під цю стратегію радянською владою була вибудувана відповідна модель державно-церковних відносин та впроваджувалася релігійна політика, на яких найбільшою мірою позначилися партійно-класовий підхід до релігії та церкви, пануюче становище у державі однієї політичної сили - Комуністичної партії, програмною метою якої було звуження впливу та подолання релігії. Жертвами радянського тоталітарного режиму стали церковні ієрархи, священнослужителі, віруючі, а також церкви та релігійні організації. При різних керівниках партії і радянської держави мінялася лише тактика боротьби з релігією, стратегія щодо її послаблення та повної ліквідації залишалася незмінною.

Результати цього розділу опубліковані у роботах [67].

Список використаних джерел і літератури до Розділу 1

1. Перевезій В. Проблема політичної участі церков у зарубіжних наукових дослідженнях. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2016/2 (82). 2016. С.26-59.
2. Євдокимова Т.В. Взаємовідносини політики і релігії в соціокультурному просторі (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. ... канд. філос. наук. Київ, 2002. 21 с.
3. Кудояр О.М. Релігія та її місце в політичній системі незалежної України: автореф. дис. ... канд. філос. наук. Донецьк, 2003. 21с.
4. Горяча М.С. Роль релігійного фактора в політичному житті України: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2002. 20 с.

5. Білоус О.М. Державно-церковні відносини як об'єкт політологічного аналізу: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2004. 20 с.

6. Ломака І.І. Політологічний аналіз інтеграційної ролі релігії в умовах модернізації українського суспільства: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2006. 20 с.

7. Продивус С. Релігія та політика: особливості суспільного статусу та функціонування. *Релігійна свобода: науковий щорічник*. № 14. 2009. С.24-29; Продивус С. Вплив етнічного чинника на формування політичного православ'я в Україні. *Українське релігієзнавство*. 2010. № 53. С. 75-82.

8. Коваль І.В. Взаємодія церкви та інститутів громадянського суспільства: політологічний аналіз: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Львів, 2007. 18 с.

9. Марчук В. Церква, духовність, нація. Українська греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст. Івано-Франківськ: Плай. 2004. 464 с.

10. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. 1996-2004. Т.10. Релігія і церква років незалежності України. За ред. проф. А.Колодного. Дрогобич: Коло, 2003. 616 с.

11. Релігія і нація в суспільному житті України й світу. За ред. Л.Филипович. Київ: Наукова думка, 2006. 286 с.

12. Филипович Л. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення. Київ: Світ Знань, 2000. 333 с.

13. Рибачук М., Уткін О., Кирюшко М. Національне відродження і релігія. Київ: Асоціація «Україно», 1995. 208 с.

14. Курас І.Ф. Релігія і політика в сучасній Україні («Кесареве – кесарю, а Боже – Богу»). Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2000. 272 с.

15. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України: монографія. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. 272 с.

16. Єленський В. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформацій центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні. Київ: Національний педагогічний ун-т ім. М.Драгоманова, 2002. 419 с.

17. Єленський В. Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття. Львів: Вид-во Українського католицького ун-ту, 2013. 504 с.

18. Шуба О. В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз): монографія. Київ: Криниця, 1999. 324 с.

19. Здіорук С. І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття: монографія. Київ: Знання України, 2005. 552 с.

20. Грицина О. М. Партії християнської орієнтації в сучасній Україні: досвід і перспективи: автореф. дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2004. 18 с.

21. Филипчук С. В. Християнські конфесії та партії християнського спрямування в суспільному житті незалежної України: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Острого, 2008. 20 с.

22. Кирюшко М., Бойцова О. Іслам в Криму: релігійно-національна самоідентифікація кримськотатарського народу. Київ: Світогляд, 2005. 300 с.; Богомолів О., Данилов С., Семиволос І., Яворська Г. Ісламська ідентичність в Україні. Київ: Стило, 2006. 200 с.

23. Майдан і Церква. Відповід. ред. Л.О. Филипович та О.В. Горкуша. Київ: Техніка, 2015. 656 с.

24. Гордеев А. Церковь на Майдане. Киев: Изд-во «Книгоноша», 2015. 304 с.

25. Димид М. Каміння Майдану. Львів: Свічадо, 2014. - 280 с.

26. Панич О. Дві книги про Церкву і Майдан. *PICU*. 22.02.2015 р.
URL: https://risu.ua/dvi-knigi-pro-cerkvu-i-maydan_n73150

27. Український Майдан, який зібрався «заради Європи», переріс саму Європу і її політиків. *iPress.ua*. 12.12.2013 р. URL: http://ipress.ua/articles/ukrainskyu_maydan_yakyy_zibravsya_zarady_yevropy_pereris_samu_yevropy_i_ii_politykiv_35553.html

28. Якубович М. Від Майдану до АТО: українські мусульмани в умовах військово-політичної кризи (2013–2016). Вінниця: СІК ГРУП Україна, 2017. 156 с.

29. Палінчак М. Держава і церква у постсоціалістичних суспільствах (на прикладі країн Центральної Європи та України): монографія. Ужгород: Поліграфцентр «Ліра», 2014. 408 с.

30. Палінчак М. М. Європейські стандарти релігійної свободи. *Науковий вісник УжНУ. Серія: міжнародні відносини*. 2008. № 2-3. С.163-167; Палінчак М. М. Типологія державно-церковних відносин (політологічний аналіз). *Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць*. – Вип. 69 (№ 2). 2013. С. 708-711; Палінчак М. М. Трансформація державно-церковних відносин в постсоціалістичних країнах Центральної Європи (як можливий досвід для України). *Науковий вісник УжНУ. Серія: Право*. 2003. № 1. С.45-50.

31. Добродум О.В. Религия и политика в реальном и виртуальном пространстве (на примере США и России): монографія. Одеса: Удача, 2011. 352 с.

32. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь. Ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін. Київ: НАН України, 2016. 284 с.

33. Робберс Г. Государства и религии в Европейском Союзе (опыт государственно-конфессиональных отношений). Сост. Г. Робберс. Москва: Институт Европы РАН, 2009. 719 с.

34. Християнський аспект європейської інтеграції України: аналітична записка. *Національний інститут стратегічних досліджень*. 15.01.2015. URL: <https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/khristiyanskiy-aspekt-evropeyskoi-integracii-ukraini>

35. Алейникова С. «Русский мир»: белорусский взгляд: монографія. Минск: РИВШ, 2016. 240 с.

36. Гуржи В. «Русский мир» як ідеологія і глобальний проєкт. Ризики для України. Частина 1 (скорочена версія). 28.12.2016. URL: https://uisgda.com/ua/russkj_mr_yak_deologiya_globalnij_proekt_riziki_dlya_ukrani_skorochena_versya.html

37. Драбинко А. Православие в посттоталитарной Украине (вехи истории). Киев: Издание Свято-Успенской Киево-Печерской лавры, 2002. 287 с.; Драбинко Олександр, митрополит. Українська церква: шлях до автокефалії. До дискусій навколо канонічного статусу, богослужбової мови та історії Української Церкви. Київ: Фонд пам'яті Блаженнішого митрополита Володимира, Дух і Літера, 2018. 684 с.

39. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні в 1940-1960-ті роки: політологічний дискурс: монографія. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

40. Сборник документов и материалов о религии и церкви. Сост. Г.Ф. Споревой, М.С. Боговесов. Киев: РИО МДВ УССР, 1983. 248 с.

41. Законодавство про релігійні культу. Київ: Політвидав України, 1973. 158 с.

42. Хронологическое собрание законов, указов Президиума Верховного Совета, постановлений и распоряжений Правительства Украинской ССР. Т.1. Киев: Госполитиздат УССР, 1963. 439 с.

43. Собрание Узаконений и Распоряжений рабочего и крестьянского Правительства РСФСР. 1929. № 35. Ст.353.

44. Чумаченко Т. Прагматика й ідеологія: один епізод радянської церковної політики. *Людина і світ*. 1997. № 9. С.13-19.

45. Боротьба за проголошення Української автономної православної церкви. URL:

http://rosoxach.at.ua/publ/cerkva/borotba_za_progoloshennja_ukrajinskoji_avtonomnoji_pravoslavnoji_cerkvi/2-1-0-1

46. Лисенко О. До питання про становище церкви в Україні в період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С.128-137.

47. Алексеев В. Иллюзии и догмы. Москва: Политиздат, 1991. 400 с.

48. Одинцов М.И. Путь длиною в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (государственно-церковные отношения в истории советского общества). *На пути к свободе совести*. Москва: Прогресс, 1989. С.29-71.

49. Шкаровский М.В. Русская православная церковь при Сталине и Хрущеве (государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах). Москва: Крутицкое патриаршее подворье, Общество любителей церковной истории, 2000. 399 с.

50. Літопис голгофи України. Т.2. *Репресована Церква*. Дрогобич: Відродження, 1994. 528 с.

51. Инструкция по применению законодательства о культурах. Утверждена постановлением Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР и постановлением Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР от 16 марта 1961 г. URL: <https://tipa-bandera.livejournal.com/155608.html>

52. Колодний А. Свобода совісті і преса. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні*. Київ: VIP, 2001. С.13-20.

53. Андрусішин Б.І., Бондаренко В.Д. Державно-церковні відносини: історія, сучасний стан та перспективи розвитку: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Вид-во Національного педагогічного ун-ту ім. М.Драгоманова, 2011. 387 с.

54. Статут Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ, 1961. 16 с.
55. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Київ, 1961. 128 с.
56. Хрущевская антирелигиозная кампания. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Хрущевская_антирелигиозная_кампания
57. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. Т.10. Релігія і Церква років незалежності України. (За ред. проф. А.Колодного). Дрогобич: Коло, 2003. 616 с.
58. Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про затвердження Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР» *Ліга закон*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/UP761417.html; Указ Президії Верховної Ради Української РСР «Про внесення змін до Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР». *Ліга закон*. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T032000.html
59. Митрополит Філарет: «Жахливе беззаконня розгулювало тоді по Україні». *Культура і життя*. 1992. 31 жовтня.
60. Єленський В. Держава і церква в СРСР. З історії передквітневого двадцятиліття (2). *РІСУ*. 26 серпня 2010 р. URL: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_91/lis_91_02/37636/
61. Українська православна церква. *Офіційний веб-сайт*. Хронологія історії Української Православної Церкви. URL: <http://orthodox.org.ua/page/khronologiya>
62. Саган О. Моделі державно-церковних взаємин і світовій історичній ретроспективі. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні*. Київ: VIP, 2001. С.63-68.
63. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Частина перша. Полтава: Вид-во «Полтава», 1997. 354 с.

64. Гараджа В.И. Переосмысление. *На пути к свободе совести*. Москва: Прогресс, 1989. С.19-28.

65. Любчик В. Церковно-державні та міжправославні відносини в Україні. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні*. Київ: VIP, 2001. С.53-62;

66. Навчальні матеріали онлайн. URL:
https://pidruchniki.com/13780115/religiyeznavstvo/politika_religiynih_skoroche
n

67. Бокоч В.М. Релігійна політика в СРСР і незалежній українській державі: відмінності правових засад. *Регіональні студії*. № 14. 2018. С.5-11.

РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЯ В ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ: ВЛАДНІ ІНСТИТУЦІЇ У ВИЗНАЧЕННІ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1. Верховна Рада України: визначення конституційно-правових засад державної релігійної політики

Із здобуттям незалежності в Україні розпочався процес формування нової політичної системи, який включав у себе створення органів державної влади, політичних інститутів, закріплення в законах правових положень і норм, необхідних для становлення держави та розвитку суспільства.

Стрижнем політичної системи, її ключовим елементом є держава та її органи – Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України та ін. Крім того, в її структуру входять політичні партії, інституції громадянського суспільства, релігійні організації, які взаємодіють як з державними органами, так і між собою і здатні прямо або опосередковано впливати на розвиток суспільно-політичних процесів та перебіг політичних подій.

Найвищі владні структури держави беруть участь у формуванні та реалізації державної релігійної політики, яка являє собою визначену законодавчими та іншими нормативно-правовими актами діяльність органів державної влади з регулювання суспільних відносин у релігійно-церковній сфері, що включає у себе визначення засад, принципів, методів та механізмів формування та реалізації державно-церковних та міжконфесійних відносин. Залежно від місця і ролі релігії і церкви в суспільстві, ставлення до них держави вона може бути спрямована як на розширення впливу релігії, так і на його звуження. Від змісту та спрямованості державної релігійної політики значною мірою залежить

характер державно-церковних та міжконфесійних відносин, релігійна ситуація, рівень релігійної свободи в Україні.

Важливою структурою політичної системи України є Верховна Рада України. Серед її повноважень, які визначаються виключно Конституцією України, є такі, що мають безпосереднє відношення до релігійно-церковних питань.

Серед найважливіших повноважень Верховної Ради України є внесення змін до Конституції України та прийняття законів України, включаючи й ті, що регулюють суспільні відносини у релігійно-церковній сфері. Відповідно до Конституції України Верховна Рада України визначає засади внутрішньої і зовнішньої політики, невід'ємною складовою яких є державна релігійна політика.

Одним із визначених Конституцією України повноважень Верховної Ради України є розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програм діяльності Кабінету Міністрів України, де, як правило, містяться й питання державно-церковних та міжконфесійних відносин.

У загальнодержавних програмах національно-культурного розвитку, які відповідно до Конституції України теж затверджуються Верховною Радою України, важливе місце відводиться релігійно-церковним питанням.

Окрім визначення повноважень Верховної Ради України у Конституції України окреслюється коло питань, які визначаються виключно законами. До таких, окрім іншого, віднесено й права і свободи людини і громадянина, серед яких одним із основоположних є право на свободу совісті і віросповідання.

До повноважень Верховної Ради України належить також заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України. У цих посланнях, а також у аналітичних матеріалах до них, як засвідчує практика, нерідко порушуються й питання, що стосуються розвитку державно-церковних та міжконфесійних відносин та ситуації у релігійно-церковній сфері.

Верховна Рада України відповідно до своїх повноважень має можливість обговорювати релігійно-церковні проблеми на парламентських слуханнях, створювати міжфракційні депутатські об'єднання з релігійно-церковних питань.

Чималі можливості впливу на законодавче регулювання суспільних відносин у релігійно-церковній сфері має також профільний комітет Верховної Ради України, до відання якого віднесено ці питання. При здійсненні визначених Законом України «Про комітети Верховної Ради України» повноважень профільний комітет бере безпосередню участь у підготовці та попередньому розгляді законопроектів, що стосуються релігійно-церковних питань. Він може здійснювати аналіз практики застосування законодавчих актів з питань забезпечення свободи совісті і віросповідання державними органами, органами місцевого самоврядування, їх посадовими особами. Профільний комітет на своєму засіданні попередньо розглядає пропозиції суб'єктів права законодавчої ініціативи щодо проведення парламентських слухань з релігійно-церковних питань.

До розв'язання релігійно-церковних проблем безпосередньо можуть долучатися й народні депутати України. Своєю участю у богослужіннях, релігійних святах та обрядах, заходах, що проводяться церквами, релігійними організаціями (масові релігійно-церковні акції, хресні ходи тощо), вони мають можливість політично, морально та матеріально їх підтримувати. Під час роботи в округах, зустрічей з виборцями вони, окрім іншого, можуть обговорювати релігійно-церковні питання, сприяти їх вирішенню.

Крім того, відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України» парламентський контроль за додержанням та захистом конституційних прав і свобод людини і громадянина та запобіганням їх порушенню, включаючи й право на свободу совісті і

віросповідання, здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Таким чином, хоча Верховна Рада України хоча й не має спеціально визначених конституційних повноважень у релігійно-церковній сфері, вона, її профільний комітет, народні депутати України здатні суттєво впливати на формування засад державно-церковних та міжконфесійних відносин, державної релігійної політики, а Уповноважений Верховної Ради України з прав людини забезпечувати парламентський контроль за дотримання прав у сфері свободи совісті і віросповідання.

Зважаючи на складність релігійної ситуації наприкінці 80-х - початку 90-х рр., Верховна Рада України взялася за законодавче врегулювання релігійно-церковних питань ще до офіційного проголошення незалежності України. Перед Україною, яка стала на шлях демократизації, національного та релігійного відродження, постали проблеми розробки нової моделі державно-церковних відносин, формування та реалізації власної релігійної політики.

Серед перших актів, спрямованих на подолання наслідків політики радянського тоталітарного режиму, зокрема й у релігійно-церковній сфері, був Закон України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні», перейменований пізніше на Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». Головною його метою було відновлення історичної справедливості, встановлення порядку реабілітації репресованих осіб та осіб, які потерпіли від репресій комуністичного тоталітарного режиму, відновлення повноти їх громадянських прав та визначення механізму відшкодування завданої їм шкоди. Відповідно до цього закону реабілітації підлягали особи, до яких в радянські часи були застосовані репресії з класових, національних, політичних, соціальних, а також релігійних мотивів [1]. На підставі цього законодавчого акту було реабілітовано тисячі священнослужителів і віруючих різних конфесій.

Окремими народними депутатами України порушувалося питання про реабілітацію не тільки осіб, що з релігійних мотивів постраждали від радянського політичного режиму, а й релігійних організацій. Оскільки процедура реабілітації могла бути застосована лише до окремої фізичної особи, а не колективного суб'єкта, яким є релігійні організації, ця ідея не була реалізована.

Для формування нової моделі державно-церковних відносин та визначення засад релігійної політики в період демократизації українського суспільства вирішальне значення мало прийняття Верховною Радою України базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (23 квітня 1991 р.), який докорінно відрізнявся від радянського законодавства про релігійні культу. Одним із політично важливих положень цього закону було те, що «здійснення державної політики щодо релігії і церкви належить виключно до відання України» [2].

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» містилося визначення його ключової категорії – «свободи совісті», яка включає у себе право «мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культу, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання» [2]. Зважаючи на те, що це право є одним із основоположних прав людини, пізніше воно було закріплене у Конституції України.

На відміну від радянського законодавства про релігійні культу, яке містило низку заборон на діяльність релігійних організацій, Конституцією України та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» здійснення права на свободу совісті могло бути обмежено законом лише в інтересах охорони громадської безпеки та порядку, життя, здоров'я і моралі, а також прав і свобод інших громадян [3; 2].

У процесі реалізації права на свободу совісті виключалася можливість будь-якого примусу до сповідання або несповідання релігії, участі або неучасті у релігійних діях. Не могло бути примусовим навчання релігії. Батькам або особам, які їх замінювали, за їх взаємною згодою надавалося право на виховання своїх дітей відповідно до власних релігійних переконань.

Оскільки радянська спадщина в релігійно-церковній сфері давала про себе взнаки, одним із завдань цього закону стало подолання її негативних наслідків. Його виконання передбачало дієву участь не тільки законодавчої, а й інших гілок державної влади в Україні.

Важливими положеннями Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» були положення про рівність громадян України в усіх сферах суспільного життя незалежно від їх ставлення до релігії, а також про рівність релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом.

У Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» Верховною Радою України чітко визначалися політико-правові засади та принципи державно-церковних відносин, а саме:

відокремлення церкви (релігійних організацій) від держави, відокремлення системи державної та комунальної освіти від церкви;

визначення обов'язків держави щодо релігійних організацій;

визначення обов'язків релігійних організацій перед державою і суспільством;

невтручання держави у діяльність релігійних організацій, недопущення їх державного фінансування;

захист державою прав та законних інтересів релігійних спільнот, повага їхніх традицій та внутрішніх настанов;

визнання державою права релігійних громад на їх підлеглість діючим в Україні та за її межами релігійним центрам (управлінням) та вільну її зміну [2].

Відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» держава здійснювала реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій та надавала їм статус юридичної особи; забезпечувала діяльність створеного нею Центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії; забезпечувала контроль за дотриманням законодавства України про свободу совісті та релігійні організації; встановлювала відповідальність за порушення законодавства України про релігію та церкву [2].

Верховна Рада України на законодавчому рівні значно розширювала права релігійних організацій. На відміну від радянського законодавства про релігійні культу їм надавалося право на:

безперешкодне проведення богослужінь, релігійних обрядів та церемоній у культових будівлях та за їх межами;

володіння власністю в Україні та за кордоном;

використання будівель і майна для своїх потреб, які могли надаватися їм громадянами, державними організаціями та громадськими об'єднаннями;

отримання добровільних фінансових та майнових пожертвувань;

виготовлення, придбання, використання, ввіз/вивіз релігійної літератури та інших предметів і матеріалів релігійного призначення;

заснування підприємств з правом юридичної особи для виконання своїх статутних завдань, прийом на роботу громадян;

здійснення благодійної та культурно-освітньої діяльності, заснування об'єднань громадян для цих цілей;

участь у громадському житті, використання засобів масової інформації;

встановлення і підтримання зв'язків та контактів з одновірцями за кордоном, виїзд за рубіж для навчання у духовних навчальних закладах, участі у релігійних заходах та паломництві, а також запрошення іноземних служителів культу [2].

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» докорінно змінено суть, процедури та механізми реєстрації релігійних організацій. Якщо в радянський період реєстрація релігійних організацій була обов'язковою, то з прийняттям цього закону ця вимога була скасована. Більше того, релігійні організації отримали право на існування і діяльність не тільки без реєстрації, а навіть без повідомлення про це органів державної влади. Священнослужителі, які в радянські часи теж підлягали обов'язковій реєстрації, в незалежній Україні отримали можливість безперешкодно здійснювати богослужбову та обрядово-культову діяльність.

Законом було закріплено право на набуття релігійними організаціями статусу юридичної особи. Причому, в первісній його редакції (1991 р.) релігійна організація визнавалася юридичною особою з моменту реєстрації статуту (положення), тоді як у пізніше внесених змінах до нього (2012 р.) – з дня державної реєстрації її самої.

Якщо радянським законодавством про релігійні культу для створення та реєстрації релігійної громади передбачалася наявність не менше 20 повнолітніх осіб, то Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» для реєстрації її статуту (положення) з метою набуття нею права юридичної особи встановлювалася реєстраційна квота не менше 10 осіб, які досягли 18-річного віку [2]. Статус юридичної особи давав релігійним організаціям право на виготовлення та використання печаток та бланків, відкриття банківських рахунків, укладення договорів, ведення господарської діяльності тощо.

Суттєва відмінність Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від радянського законодавства про релігійні культу полягала також в установленому порядку припинення діяльності релігійних організацій. Якщо в радянський період це відбувалося шляхом зняття релігійної організації з реєстрації виключно органом, який її здійснював, то згідно із вищезазначеним законом припиняти її діяльність міг лише суд.

Крім того, у разі відмови уповноважених державних органів в реєстрації статуту (положення) релігійної організації чи перевищення встановлених законом термінів вона теж могла оскаржити їхні дії до суду. Такий підхід значно наближав Україну до міжнародної практики правозастосування у релігійно-церковній сфері.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» визначав засади не лише державно-церковних, а й міжконфесійних відносин. Одним із його завдань було сприяння досягненню суспільної злагоди та співробітництва громадян незалежно від їх світогляду чи віросповідання. Важливе значення для нормалізації міжконфесійних відносин мали положення про неутручання релігійних організацій у діяльність одна одної, відмова від проповідування нетерпимості та ворожнечі на релігійному ґрунті, сприяння встановленню взаємної світоглядної і релігійної терпимості та поваги між віруючими різних конфесій та віруючими і невіруючими. До виховання у віруючих таких якостей закон спонукав релігійних проповідників та викладачів релігійних віровчень. Крім того, Закон України «Про освіту» зобов'язує педагогічних працівників формувати у здобувачів освіти «прагнення до взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами» [4].

Одним із важливих принципів законодавства України про релігію та церкву є принцип відокремлення школи від церкви, який закріплений у Конституції України та законах України «Про свободу совісті та релігійні організації» та «Про освіту». Громадянам України надавалися рівні права на здобуття освіти в усіх навчальних закладах незалежно від їх ставлення до релігії, не допускалися обмеження у правах чи надання привілеїв за належність/неналежність до релігійних організацій.

Згідно із Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» релігійні організації могли створювати навчальні заклади і групи для релігійної освіти дітей і дорослих, а також проводити навчання в

інших формах. Релігійним управлінням і центрам надано право на створення середніх і вищих духовних навчальних закладів. На слухачів цих закладів поширювалися права і пільги, встановлені для учнів та студентів державних світських закладів освіти, зокрема в частині надання відстрочки на проходження військової служби, оподаткування, включення часу навчання до трудового стажу [2].

Після тривалих дискусій довкола проблем відносин школи і церкви найбільшим проривом у цій сфері було прийняття змін до низки законів України про освіту, якими релігійним організаціям, статути (положення) яких зареєстровані в установленому порядку, надавалося право на створення (дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних, вищих) навчальних закладів [5].

Зміни у відносинах церкви і школи були закріплені Верховною Радою України у новій редакції Закону України «Про освіту» (2017 р.), де було підтверджено право релігійних організацій на заснування навчальних закладів усіх рівнів, а також надана можливість приватним закладам освіти, зокрема заснованим релігійними організаціями, визначати релігійну спрямованість власної освітньої діяльності. Цей закон зобов'язував також органи державної влади та органи місцевого самоврядування поважати право батьків на виховування своїх дітей відповідно до власних релігійних і філософських переконань, а суб'єкти освітньої діяльності мали враховувати відповідні переконання під час організації та реалізації освітнього процесу, що не повинно порушувати права, свободи та законні інтереси інших його учасників. При цьому закон забороняв релігійним організаціям втручатися у діяльність освітніх закладів, а педагогічним працівникам – залучати учнів та студентів до участі в заходах, організованих релігійними організаціями [4].

Для релігійних організацій неабияке значення мало врегулювання на законодавчому рівні майнових питань. Відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» для забезпечення виконання ними

статутних обов'язків їм було надано право на отримання у безоплатне користування або безоплатне повернення у власність культових будівель і майна, що перебували у державній власності. У власності релігійних організацій могло перебувати майно, що знаходилося за межами України. Законом визначався порядок розпорядження майном у разі припинення релігійними організаціями своєї діяльності, а також заборонялося вчиняти будь-які дії, наслідком яких могло стати відчуження їхнього майна [2].

Оскільки на початку 90-рр. в Україні відчувалася гостра нестача культових будівель, Верховною Радою України було передбачено можливість почергового їх використання двома або більше релігійними громадами за наявності взаємної згоди або за рішенням відповідного органу державної влади [2]. Щоправда, ставлення різних релігійних організацій до цих змін було неоднозначним: одні їх схвалювали, інші – засуджували.

Верховна Рада України надала можливість релігійним організації та віруючим здійснювати міжнародну діяльність, зокрема встановлювати та підтримувати контакти з одновірцями за кордоном, виїжджати на навчання в зарубіжні духовні навчальні заклади, для участі у релігійних заходах, відвідування місць паломництва, приймати з цією метою в себе іноземців, про що в радянські часи не могли бути і мови. Законом надавалося також право та визначався порядок залучення іноземних служителів культу для здійснення проповідницької та обрядово-культової діяльності в Україні [2].

Релігійні організації відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та Господарського кодексу України для виконання своїх статутних завдань могли створювати підприємства колективної власності (виробничі, видавничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства), а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо) з правом юридичної особи [2; 6]. Особи, які працювали у релігійних організаціях та створених ними

підприємствах і закладах, мали право на соціальний захист та отримання державної пенсії нарівні із іншими громадянами.

Земельним кодексом України релігійним організаціям із зареєстрованими статутами (положеннями) надавалося право постійного користування земельною ділянкою виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їхньої діяльності. Використання цих земельних ділянок для здійснення підприємницької діяльності заборонялося. Крім того, відповідно до цього кодексу релігійним організаціям могли передаватися у власність та надаватися у користування землі сільськогосподарського призначення для ведення підсобного сільського господарства [7].

Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» та Податковим кодексом України регулювалися питання оподаткування релігійних організацій. Доходи від виробничої діяльності створених релігійними організаціями підприємств і закладів підлягали оподаткуванню в порядку визначеному законодавством України. Натомість об'єкти нерухомості, що перебували у власності релігійних організацій та використовувалися для забезпечення їхньої статутної діяльності оподаткуванню не підлягали. Від оподаткування звільнялися також земельні ділянки, надані їм у постійне користування, а також добровільні фінансові та інші пожертвування, витрати на ведення добродійної та культурно-освітньої діяльності. Крім того, органи місцевого самоврядування могли встановлювати пільги з податку, що сплачувався з об'єктів житлової та/або нежитлової нерухомості, що перебували у власності релігійних організацій України [2; 8].

Незважаючи на те, що законодавством України усі платники податку оголошувалися рівними незалежно від ставлення до релігії та релігійної належності, віруючі окремих конфесій виступили проти запровадження реєстраційного номера облікової картки платника податків (ідентифікаційного коду). Найбільше невдоволення цим нововведенням

виявляла Українська православна церква та її прихильники, які вважали ідентифікаційні коди «печаткою антихриста». Колишній Предстоятель цієї церкви митрополит Володимир (Сабодан) у зверненні з цього приводу до тодішнього Президента України В.Януковича попереджав його, що це питання не тільки викликає дискусії у релігійному середовищі, а й «загрожує громадському спокою». При цьому він запропонував здійснювати облік фізичних осіб-платників податку, які через свої релігійні переконання відмовлялися від прийняття реєстраційного номеру облікової картки платника податків, виключно за прізвищем, ім'ям, по-батькові [9].

Питання запровадження реєстраційного номера облікової картки платника податків в українському суспільстві набуло такої гостроти, що стало предметом обговорення на парламентських слуханнях «Свобода совісті й ідентифікація особи» (29 червня 2005 р.) [10].

Верховна Рада України з урахуванням позиції Української православної церкви спочатку змінами до Закону України «Про Державний реєстр фізичних осіб - платників податків та інших обов'язкових платежів» (1999 р.), а потім Податковим кодексом України (2010 р.) закріпила альтернативну форму ідентифікації платників податку, яка давала можливість особам, які через свої релігійні переконання відмовлялися від прийняття реєстраційного номера облікової картки платника податків, використовувати серію та номер паспорта з повідомленням про це відповідного контролюючого органу та відміткою у паспорті. Українська православна церква, зі свого боку, теж визнала, що отримання віруючими ідентифікаційного коду не вважається гріхом. Тим самим суспільна напруга довкола цього питання була знята [8].

Аналогічну позицію Українська православна церква зайняла у зв'язку із запровадженням в Україні біометричних паспортів. Створена нею Богословсько-канонічна комісія запропонувала українській владі передбачити можливість отримання паспорта у формі паперової книжечки

замість електронного паспорта. Уникаючи можливості дискримінації громадян за релігійною ознакою, на вимогу Української православної церкви Верховна Рада України змушена була запровадити альтернативні засоби ідентифікації особи.

Натомість Православна церква України сучасні інформаційні та цифрові технології вважає одним із виявів наукового і технологічного прогресу і ніякого негативу та релігійного підґрунтя у цьому не вбачає і не протестує проти їх впровадження [11].

Деякі пов'язані з релігією питання регулюються Законом України «Про політичні партії в Україні». Цим законом забороняється утворення і діяльність політичних партій, програмні цілі або дії яких спрямовані на пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової чи релігійної ворожнечі, а також не допускається здійснення релігійними організаціями внесків на підтримку політичних партій [12].

Зважаючи на те, що законодавством СРСР була встановлена загальна військова повинність, відповідно до якої здійснювалася мобілізація осіб чоловічої статі, незалежно від їхнього ставлення до релігії, а також передбачена кримінальна відповідальність за ухилення від служби в армії за релігійними мотивами, Верховна Рада України невдовзі після Всеукраїнського референдуму на підтвердження Акта проголошення незалежності України прийняла Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». Цей закон надавав громадянам України право на заміну строкової військової служби альтернативною (невійськовою), якщо вони належали до релігійних організацій, віровчення яких не допускало користування зброєю. Ним визначалися також її організаційно-правові засади, порядок проходження та тривалість, яка у півтора рази перевищувала термін строкової військової служби [13]. При цьому встановлені радянським законодавством санкції за ухилення від служби в армії за релігійними мотивами скасовувалися. Пізніше право на

альтернативну (невійськову) службу було закріплене в Конституції України.

Законодавством України передбачена можливість реалізації права громадян на свободу совісті і віросповідання під час проходження військової служби. Конституцією та законами України «Про свободу совісті та релігійні організації» та «Про Збройні Сили України» кожному військовослужбовцю та резервісту гарантується право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти, одноособово чи колективно, релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність [2; 3; 14].

Відповідно до Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» з урахуванням конституційної вимоги про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави священнослужителям, які закінчили вищі або середні духовні навчальні заклади і працюють у релігійних організаціях, статuti (положення) яких зареєстровано у встановленому законодавством порядку, надається відстрочка від призову на строкову військову службу та проходження зборів [15].

Прийняті Верховною Радою України Цивільний процесуальний кодекс України та Кодекс адміністративного судочинства України проголошують рівними перед законом усіх учасників судового та цивільного процесу незалежно від їх ставлення до релігії, а також зобов'язують суд здійснювати правосуддя на засадах поваги до релігійних переконань його учасників [16; 17].

Релігійно-церковні питання знайшли своє відображення також у Виборчому кодексі України. Насамперед, кодексом забороняються надання будь-яких прямих чи непрямих привілеїв або обмеження виборчих прав громадян України та кандидатів до органів державної влади та органів місцевого самоврядування за ознакою релігійних переконань. Крім того, відповідно до цього кодексу кандидатам на пост Президента України, у народні депутати України, до органів місцевого

самоврядування може бути відмовлено у реєстрації у разі наявності у їхніх передвиборчих програмах або матеріалах, що ними поширюються, положень, спрямованих на розпалювання релігійної ворожнечі. Кодексом встановлюється також, що голосування не проводяться в день релігійного свята, яке трудовим законодавством України визначено вихідним днем [18].

Верховною Радою України на законодавчому рівні врегульовано питання щодо забезпечення свободи совісті і віросповідання у закладах пенітенціарної системи, душпастирської опіки позбавлених волі осіб, їх духовного виховання. Зокрема, у змінах до Кримінально-виконавчого кодексу України визначався термін «душпастирська опіка засуджених», встановлювався порядок її організації та забезпечення священниками-капеланами [19].

Законодавство України про релігію та церкву на відміну від радянського законодавства про релігійні культу містило заборону на розголошення священнослужителями інформації, одержаної ними під час сповіді віруючих. Причому, якщо у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» ця заборона була сформульована у загальному вигляді, то у змінах до Кримінально-виконавчого кодексу України та Закону України «Про попереднє ув'язнення» вона була значно конкретизована у формі гарантій. По-перше, вказувалося на недоторканість і охорону законом таємниці сповіді. По-друге, встановлювалися жорсткі заборони на фіксацію, відтворення та оприлюднення будь-якими технічними засобами отриманих священнослужителями на сповіді відомостей. По-третє, заборонялося використання отриманої під час сповіді інформації як доказу у процесі досудового слідства чи кримінального провадження [19].

З прийняттям Конституції України (1996 р.) у ній знайшли закріплення чимало положень, які стосуються релігійно-церковних питань. Вона виключає можливість надання привілеїв чи обмежень за ознаками

політичних та релігійних переконань. З урахуванням поліетнічного складу українського суспільства у ній було заявлено про державне сприяння розвитку релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Конституцією України, як і Законом України «Про політичні партії», встановлювалася заборона на утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на розпалювання міжетнічної, расової та релігійної ворожнечі [3; 12].

За правопорушення, пов'язані із забезпеченням свободи совісті та релігійної діяльності, Верховною Радою України встановлювалася відповідальність. Так, Кримінальним кодексом України були передбачені спеціальні санкції за такі правопорушення: порушення рівноправності громадян, встановлення прямих чи непрямих привілеїв за ознаками релігійних та інших переконань; образу почуттів громадян у зв'язку з їхніми релігійними переконаннями; розпалювання ворожнечі та ненависті на релігійному ґрунті; пошкодження чи зруйнування культової споруди, незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь; перешкоджання здійсненню релігійного обряду або примушування священнослужителя до його проведення; посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів; ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують релігійну нетерпимість та дискримінацію; релігійний геноцид [20].

Верховна Рада України крім Конституції, кодексів та законів України приймала й інші акти, що стосувалися релігійно-церковних питань, оперативно реагувала на ситуацію, що складалася у відносинах влади і церкви, давала політичні оцінки подіям та процесам, що відбувалися у релігійно-церковному житті України.

На релігійні події та процеси в Україні залежно від політичних та конфесійних уподобань реагували також народні депутати України,

створені ними депутатські об'єднання, а також депутатські фракції у Верховній Раді України. Так, у 2004 р. понад 150 народних депутатів України зверталися до папи Римського Іоана Павла II з проханням щодо надання Українській греко-католицькій церкві статусу патріархату, що мало для України не лише релігійне, а й політичне значення.

Виявом інтересу народних депутатів України до релігійно-церковних питань була їх групова ініціатива щодо запрошення до України папи Римського Франциска та Вселенського патріарха Варфоломія для участі у заходах з приводу відзначення 1025-річчя хрещення Київської Русі.

У січні 2011 р. група народних депутатів України у кількості 50 осіб у зверненні до Президента України В.Януковича висловила стурбованість з приводу неприхованої підтримки ним Української православної церкви та ігнорування інтересів інших конфесій, а також закликала його до невідкладного відновлення діалогу влади з релігійними спільнотами [21].

Народні депутати України неодноразово направляли також судові позови до Конституційного Суду України з релігійно-церковних питань. Чимало парламентарів брали участь у богослужіннях та заходах, що проводилися різними релігійними організаціями.

В умовах поліконфесійного українського суспільства, а також значної політизації релігійного середовища одні і ті ж законопроекти чи законодавчі акти з релігійно-церковних питань неоднозначно сприймалися представниками українського політикуму та релігійних організацій - в одних знаходили підтримку, в інших - викликали невдоволення.

Прийняття Верховною Радою України деяких законів з релігійно-церковних питань супроводжувалося конфліктами, суспільним збуренням, акціями протесту під стінами Адміністрації Президента України та українського парламенту. Участь у них представників не лише релігійних організацій, а й політичних сил призводило до загострення як релігійного, так і політичного протистояння в українському суспільстві.

Напруження у релігійному та політичному середовищі викликали спроби внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Оскільки він був прийнятий ще до офіційного проголошення незалежності та прийняття Конституції України, ідея його оновлення впродовж кількох років дебатовалася в органах державної влади, релігійному, політичному та експертному середовищі. До приведення його у відповідність до сучасних реалій спонукали також міжнародні правові акти, до яких приєдналася Україна, та вимоги європейських партнерів. Завдання щодо розробки та прийняття його нової редакції впродовж трьох років (2009, 2010, 2011 рр.) ставилося у Річних національних програмах співробітництва Україна – НАТО, що затверджувалися Президентами України.

Проте Верховна Рада України так і не спромоглася на комплексне оновлення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Наміри суб'єктів права законодавчої ініціативи – Кабінету Міністрів України та народних депутатів України, – які неодноразово вносили на розгляд парламенту відповідні законопроекти, вступаючи у протиріччя то з інтересами певних релігійних об'єднань, то пов'язаних із ними політичних сил, так і не знаходили підтримки серед депутатського корпусу. У 2012 р. замість суттєвого оновлення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» Верховною Радою України всупереч позиції Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до нього поспішно були внесені лише окремі зміни. Цими змінами паралельно із реєстрацією статутів (положень) релігійних організацій з метою набуття ними статусу юридичної особи запроваджувалася реєстрація самих релігійних організацій та внесення їх до Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань (подвійна реєстрація). Крім того, розширювався перелік контролюючих органів, які мали здійснювати державний контроль за виконанням та додержанням законодавства про свободу совісті та релігійні організації, до якого

вносилися органи прокуратури, місцеві органи виконавчої влади та органи місцевого самоврядування [22].

Ці зміни викликали значне невдоволення як у релігійному середовищі, так і в політичних колах. Тодішня об'єднана парламентська опозиція, релігійні організації, Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, правозахисники, експерти, представники громадськості зазначали, що прийнятий закон «підриває фундаментальні принципи існування свободи совісті», «створює суттєві перешкоди для духовного і соціального служіння церков і релігійних організацій» і може призвести до «дестабілізації релігійної ситуації в Україні». Вони рішуче виступили проти нього і закликали тодішнього Президента України В.Януковича застосувати право вето. Проте він до цих закликів не дослухався, закон був ним підписаний і оприлюднений. А правляча на той час Партія регіонів та її депутатська фракція у Верховній Раді України, завдяки якій були прийняті ці зміни, розцінили виступи проти них як спробу парламентської опозиції дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в країні [23].

Для зняття напруги у відносинах влади і церкви, що виникла у зв'язку із запровадженням «подвійної реєстрації» релігійних організацій, у 2019 р. українським парламентом були внесені зміни до Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», якими спрощувалися реєстраційні процедури, зокрема одночасно із реєстрацією статутів (положень) релігійних організацій здійснювалася їх державна реєстрація.

Великі надії органами державної влади і релігійними організаціями покладалися на проект Концепції державно-конфесійних відносин, прийняття якої мало стати основою для розробки нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Проект цієї концепції викликав значний резонанс у релігійно-церковних та політичних колах, проте залишився без розгляду.

В контексті подій, що відбувалися в суспільно-політичному і релігійно-церковному житті України, важливе значення мало закріплення на законодавчому рівні порядку та механізму зміни релігійними громадами своєї канонічної і організаційної підлеглості. Право зміни особою своїх релігійних переконань та переходу релігійних організацій із однієї юрисдикції в іншу надавалося Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» й раніше, проте порядок та механізми його здійснення чітко не визначалися, що нерідко призводило до ускладнень у процесі практичного застосування [24].

Можливість вільної зміни релігійними організаціями канонічного підпорядкування у 2007 р. підтвердив також Європейський суд з прав людини у справі Свято-Михайлівська парафія проти України № 77703/01 від 14.06.2007 року. При цьому він вказав на «відсутність узгодженості та передбачуваності законодавства» України в цій частині [25].

Ухваленими змінами до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлювалося, що рішення про юрисдикційне перепідпорядкування релігійної громади приймається її загальними зборами не менш як двома третинами від кількості повноважних членів та засвідчуватися їхніми підписами. Зміна канонічної підлеглості релігійними громадами мала оформлятися внесенням змін до їхніх статутів (положень), які реєструвалися в установленому порядку. Парафіянам, які не підтримують зміни канонічної і організаційної підлеглості релігійної громади, законом надавалося право на створення та реєстрацію нової релігійної громади. Про своє рішення щодо зміни підлеглості з канонічних і організаційних питань релігійні громади мали повідомляти відповідні державні органи. Законом передбачалося врегулювання досить болючих майнових питань: при зміні релігійними громадами своєї юрисдикції майно мало залишатися у їхній власності [24].

Хоча, на перший погляд, ці зміни були спрямовані на врегулювання вузького релігійного питання – визначення порядку та механізму зміни

підпорядкування релігійними організаціями – насправді вони мали політичний зміст, оскільки відкривали шлях для переходу релігійних громад Української православної церкви, яка перебувала в юрисдикції Московського патріархату до Православної церкви України, яка мала чітку проукраїнську орієнтацію. Саме тому ставлення цих церков до прийнятих змін викликало діаметрально протилежну реакцію. Якщо Православна церква України схвалювала і всіляко підтримувала прийняття цього закону, то Українська православна церква, навпаки, – всіляко його засуджувала і, спираючись на підтримку парламентських опозиційних сил, які були її політичними союзниками, всіляко домогалася його скасування або Верховною Радою України, або Конституційним Судом України.

Загострення релігійної і політичної ситуації викликало й прийняття змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими передбачалося встановлення особливого статусу та перейменування релігійних організацій, які входять до структури релігійних об'єднань, керівний центр яких знаходиться у державі, що вчинила агресію проти України. Відповідно до цього закону Українська православна церква повинна була відобразити у своїй повній назві належність до Російської православної церкви, центр якої знаходиться у Росії, яка визнана українським парламентом державою-агресором. Тобто, Українська православна церква мала змінити свою назву на «Російську православну церкву в Україні». Перехідними та прикінцевими положеннями цього закону передбачено «обмеження доступу священнослужителів, релігійних проповідників, наставників такої релігійної організації у частини, з'єднання Збройних Сил України та інших військових формувань України у місцях їхньої дислокації або інших обмежень, передбачених законом» [26].

Прихильники Православної церкви України, зустріли цей закон з великим піднесенням, оскільки з його прийняттям «кожна людина свідомо робитиме свій вибір: куди йти і як молитися... Цей закон – це дієвий

захист від російської гібридної агресії». Прийнятий закон – це «ще один цвях у домовину «русского мира» [27].

Натомість, Українська православна церква рішуче виступила проти зміни своєї назви. Вона оприлюднила заяву, у якій звинувачувала українську владу у порушенні міжнародних документів з прав людини, Конституції України, втручанні держави у справи церкви, порушенні права на свободу совісті і віросповідання, принципу рівності релігій, дискримінації віруючих за релігійною ознакою. Церква називала цей закон «політично заангажованим», «неконституційним», «дискримінаційним», «антицерковним» та «антирелігійним». Було також заявлено, що прийнятий закон Української православної церкви не стосується, оскільки вона «є церквою українського народу», заснована Собором, зареєстрована відповідно до українського законодавства, а її центр знаходиться не в Москві, а в Києві. Відтак вона наголошувала на своїй «самостійності», заперечувала будь-який вплив на неї Російської православної церкви, визнаючи при цьому наявність з нею лише «молитовного зв'язку». При цьому Українська православна церква заявила, що вона «не буде змінювати свою назву» і попередила українську владу, що примушування її до перейменування може призвести до «непередбачуваних наслідків у суспільстві», «міжрелігійної війни», «сутичок по всій країні» та «гніву Божого на державу». Церква заявила також про свою готовність «захищати свої права усіма законними способами» [28]. У зв'язку із прийняттям цього закону вона втягла українську владу у затяжні судові процеси, вимагаючи його скасування.

Хоча закон про зміну назви релігійних організацій стосувався не лише Української православної церкви, а й деяких інших релігійних організацій в Україні, керівні центри яких теж знаходилися у країні-агресорі, вони меншою мірою виступали проти нього.

До активної протидії ухваленню вищезазначених законів долучався й Глава Російської православної церкви патріарх Кирило. У зверненні до

керівництва України та світових політичних і релігійних лідерів він заявив, що їх прийняття поставить під загрозу конституційні права мільйонів українських віруючих, викличе хвилю насилля і нових захоплень храмів, призведе до загострення громадянського конфлікту в Україні на релігійному ґрунті. На його думку, у разі їх прийняття «буде узаконена нечувана для сучасної Європи дискримінаційна правова практика», яку можна порівняти хіба що із тією, що існувала «у часи нацистського правління у Німеччині» [29]. Патріарх Кирило з цього приводу залучав також на свій бік екзарха Білорусі митрополита Павла, який у спеціальному зверненні до Президента України кваліфікував ці закони як «утиски конституційних прав і свобод мільйонів громадян України», що можуть «втягнути Україну в хаос нечуваної громадянської війни» [30].

Через складність суспільно-політичної та релігійно-церковної ситуації, постійне протиборство політичних сил у парламенті довкола релігійних питань законодавство України про свободу совісті та релігійні організації не могло бути досконалим. З тих же причин деякі важливі питання у сфері державно-церковних відносин ще й досі залишаються законодавчо неврегульованими.

Відповідно до вимог законотворчої техніки будь-який законопроект, що приймається Верховною Радою України, повинен бути узгодженим з Конституцією України, яка має найвищу юридичну силу, та чинними законами України. Згідно з Перехідними положеннями Конституції України, закони та інші нормативні акти, прийняті до введення її у дію, є чинними у частині, що не суперечить їй.

Натомість, у деяких чинних законах, якими регулюються питання державно-церковних та міжконфесійних відносин, є певні розбіжності з Конституцією України. По-перше, недостатньо узгодженою вбачається термінологія Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який оперує категорією «свобода совісті», із Конституцією України, де вживається термін «свобода світогляду і віросповідання». По-

друге, Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», право на свободу совісті надається «громадянам України», тоді як Конституцією України воно «гарантується кожному», хто на законних підставах перебуває на території України. По-третє, Конституція України надає право безперешкодно «вести релігійну діяльність» тоді як Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», окрім цього, передбачає й можливість поширення «атеїстичних переконань».

В цьому контексті потребує уточнення зміст відомого принципу «відокремлення церкви від держави», оскільки він давав можливість різним політичним режимам проводили діаметрально протилежну релігійну політику: від неймовірного тиску влади на церкву в радянський період до ліберального ставлення до неї незалежної української держави. Оскільки в умовах сучасної України держава і церква розглядаються як рівноправні партнери, цілком можна погодитися з пропозицією деяких дослідників щодо вживання словосполучення – «відокремлення церкви і держави».

Законодавство України та практика його застосування дає підстави для різного тлумачення принципу «відокремлення школи від церкви». Так, за змістом Конституції України він поширюється на усю систему освіти, незалежно від форми власності освітніх закладів. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» відокремленими від церкви проголошує лише державні навчальні заклади, тоді як Закон України «Про освіту» - державні та комунальні, а приватним закладам освіти, зокрема заснованим релігійними організаціями, дає право самостійно визначати релігійну спрямованість освітньої діяльності. Тобто, виходить, що на навчальні заклади, створені релігійними організаціями, конституційний принцип відокремлення школи від церкви не поширюється.

При цьому звертає на себе увагу й те, що принцип відокремлення школи від церкви в радянському тоталітарному суспільстві служив

правовою підставою для їх повного розмежування, тоді як нині на його основі відбувається розширення присутності релігії в освітній сфері.

Конституційно закріпленому принципу рівності громадян не повною мірою відповідає положення Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», яким встановлено термін альтернативної служби, що у півтора рази перевищує строк військової служби.

З огляду на принцип рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом певні сумніви викликають внесені у березні 1991 р. зміни до Кодексу законів про працю Української РСР, якими православні релігійні свята Різдво Христове (7 січня), Пасха (Великдень) та Трійця були віднесені до святкових і неробочих днів. Особам, які належали до інших зареєстрованих в Україні (неправославних) конфесій, керівниками підприємств, установ та організацій передбачалося надання їм до трьох днів відпочинку впродовж року для відзначення ними великих релігійних свят з відпрацюванням за ці дні [31].

На нашу думку, внесенням цих змін до вищезазначеного кодексу послідовники різних релігій були поставлені у нерівні умови. Адже православним віруючим надавалося право відзначати ці релігійні свята по суті на державному рівні без будь-яких попередніх умов, тоді як послідовники інших (неправославних) конфесій могли святкувати свої великі свята, по-перше, за поданням релігійних громад, по-друге, за наявності відповідної санкції керівників підприємств, установ, організацій, по-третє, з подальшим відпрацюванням за ці дні.

Політичні зміни, що відбулися в Україні останніми роками, зокрема просування по шляху євроінтеграції, запровадження безвізового режиму, наявність значної кількості трудових мігрантів з України у країнах Західної Європи, посилення впливу Заходу та послаблення впливу Росії на Україну, актуалізували проблему перенесення дати святкування Різдва Христового із 7 січня на 25 грудня. До прийняття такого рішення спонукають не тільки Римо-католицька церква, а й більшість (10 із 15)

Помісних православних церков, які уже перейшли на григоріанський календар. Нині 93 відсотки християн світу святкують Різдво Христове 25 грудня і лише 7 відсотків – 7 січня. В Україні близько 30 відсотків релігійних організацій теж відзначають це свято 25 грудня [32].

Оскільки понад 79 відсотків українців вважають Різдво Христове самим популярним офіційним святом, врегулювання дати його відзначення мало для України принципове значення [33]. Український парламент шляхом внесення чергових змін до Кодексу законів про працю України закріпив «подвійне» святкування Різдва Христового - не тільки 7 січня, а й 25 грудня [34].

Однак цю проблему не можна вважати до кінця розв'язаною, оскільки вона не вичерпується встановленням «подвійного» відзначення Різдва Христового чи перенесенням дати його святкування з 7 січня на 25 грудня. Остаточне вирішення цього питання вимагає не лише перенесення дати святкування Різдва Христового, а зміна усього церковного календаря з юліанського на григоріанський та внесення відповідних змін до законодавства України, яким встановлюються святкові та неробочі дні. Тим самим стане можливим усунення сучасної парадоксальної ситуації, що виникла в Україні, коли одні релігійні свята одними і тими ж конфесіями відзначатимуться за григоріанським, інші - за юліанським календарем.

Врегулювання цього питання має важливе значення й з огляду на те, що законодавством релігійні свята підносяться до рівня державних, а неробочі та вихідні дні встановлюються не лише для послідовників християнських релігійних течій, а й усіх громадян України, включаючи й невіруючих.

Зважаючи на консерватизм релігії, укоріненість релігійних та народних традицій, а також на наявність у представників конфесій різних поглядів на цю проблему, зрозуміло, що остаточно перейти на новий церковний календар буде нелегко. До того ж, у вітчизняному законодавстві

відсутнє чітке розмежування понять «державні свята», що вживається у Конституції України, та «святкові та неробочі дні», яким оперує Кодекс законів про працю України. При цьому виникає також сумнів щодо можливості в умовах відокремлення церкви від держави на законодавчому рівні підносити релігійні свята окремих конфесій до рівня «державних».

Православна церква України, зважаючи на складність цієї проблеми, обережно ставиться до її розв'язання, вважаючи, що непродумані рішення та поспішний перехід на новий церковний календар можуть спричинити посилення протистояння в релігійному середовищі. Вона створила спеціальну Синодальну календарну комісію, яка має вивчити можливість перенесення святкування Різдва Христового із 7 січня на 25 грудня. Нині церква устами свого Предстоятеля митрополита Епіфанія заявила про свою готовність до переходу в майбутньому на новий календар у разі наявності згоди віруючих.

Проблема узгодження церковних календарів постала не лише перед українськими церквами, а й світовим релігійним співтовариством, зокрема Всесвітньою Радою Церков, яка шукає можливості для спільного святкування християнами Заходу і Сходу не лише Різдва Христового, а й Пасхи [35].

Звертають на себе увагу й прийняті Верховною Радою України зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими визначаються особливості користування Андріївською церквою Національного заповідника «Софія Київська для здійснення богослужінь, релігійних обрядів, церемоній і процесій [2]. По-перше, у структурі Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» ці зміни виглядають «чужорідним тілом». По-друге, передача Андріївської церкви у постійне безоплатне користування ставить її у неоднакове становище з іншими культовими спорудами з аналогічним статусом. Верховні Раді України слід було б на законодавчому рівні надати Кабінету Міністрів України повноваження щодо можливості передачі ним у постійне користування

відповідних релігійних організацій не лише Андріївської церкви, а усіх культових споруд, які є визначними об'єктами культурної спадщини та пам'ятками архітектури національного значення.

Верховній Раді України ще й досі не вдалося на законодавчому рівні врегулювати проблеми, що стосуються деяких аспектів державно-церковних відносин. Так, незважаючи на вимоги релігійних організацій та зобов'язання України перед ЄС, до цього часу не прийнято спеціального закону про реституцію церковного майна. Ці питання й досі регулюються указами Президента України та постановами Кабінету Міністрів України, тоді як відповідно до Конституції України правовий режим власності визначається виключно законами України.

Те ж саме стосується і проблеми військового капеланства, яка потребує врегулювання на рівні закону, а не підзаконних актів. Адже згідно з Конституцією України питання прав і свобод людини і громадянина теж належать до числа тих, які визначаються виключно законами України.

Одним із недоліків законодавства України про релігію та церкву є відсутність відповідальності за невиконання окремих встановлених ним приписів, положень та норм. Наприклад, Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» декларується неможливість участі релігійних організацій у діяльності політичних партій, виборчих кампаніях, проте санкції за порушення цього положення не встановлено, що призводить до прихованої чи відкритої підтримки ними тих чи інших політичних сил у виборчих кампаніях. Не зайвим було б запровадження відповідальності представників українського політикуму за використання ними релігійного чинника у боротьбі за владу.

Законодавство України містить жорстку заборону на розголошення священнослужителями таємниці сповіді, проте відповідальності за її порушення теж не встановлює.

Оскільки окремі релігійні організації, порушуючи встановлені на законодавчому рівні заборони, нерідко втручаються у внутрішні справи інших конфесій, доцільним було б запровадження до них на законодавчому рівні відповідних санкцій.

Значного посилення потребують норми Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які сприяли б розмежуванню політики і релігії, зниженню рівня політизації релігії та містили б дієві правові механізми розв'язання міжконфесійних конфліктів.

Як засвідчує аналіз, розвиток вітчизняного законодавства про релігію та церкву тісно вплетений у контекст суспільно-політичних відносин та процесів. В умовах тісного зв'язку політики і релігії, він значною мірою залежить від того, яка політична сила знаходиться при владі, має більшість у парламенті.

Якість законодавства України про свободу совісті та релігійні організації була б значно вищою, якби законодавці тісніше співпрацювали із представниками спеціалізованих наукових інституцій, ширше використовували їхні теоретичні напрацювання, висновки, рекомендації та пропозиції.

2.2. Інститут президентства в Україні у формуванні та реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері

Серед органів державної влади, здатних суттєво впливати на державно-церковні відносини, формування та реалізацію державної політики у релігійно-церковній сфері, є інститут Президента України, який в той чи інший період представляє конкретний всенародно обраний Глава держави.

Відповідно до Конституції України правовий статус та повноваження Президента України визначаються виключно Основним Законом України. І хоча Конституція України не наділяє його

спеціальними повноваженнями у релігійно-церковній сфері, частина із них безпосередньо чи опосередковано є дотичними до неї, що дає Главі держави можливість брати участь у визначенні основних засад та напрямів державної релігійної політики та її реалізації.

По-перше, Президент України як глава держави, гарант прав і свобод людини, серед яких право на свободу совісті і віросповідання, зобов'язаний забезпечувати їх дотримання.

По-друге, як суб'єкт права законодавчої ініціативи Президент України може вносити на розгляд Верховної Ради України законопроекти з будь-яких питань, включаючи й релігійно-церковні, визначати їх як невідкладні для позачергового розгляду. Він підписує та офіційно оприлюднює прийняті закони, а також має право вето на будь-які з них, зокрема й на ті, що регулюють суспільні відносини у релігійно-церковній сфері.

По-третє, Президент України наділений правом видання указів і розпоряджень, які можуть стосуватися й державно-церковних відносин.

По-четверте, Президенту України надано конституційне право на створення консультативно-дорадчих та інших допоміжних органів і служб, зокрема й з релігійно-церковних питань.

По-п'яте, відповідно до своїх конституційних повноважень Президент України звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України, викладає свою позицію з різних питань суспільно-політичного життя, включаючи й питання державно-церковних та міжконфесійних відносин.

По-шосте, Президент України здійснює нагородження державними нагородами та президентськими відзнаками видатних осіб, серед яких можуть бути й вітчизняні та зарубіжні релігійні діячі.

Таким чином, незважаючи на відокремленість церкви від держави, відсутність прямих компетенцій Президента України у релігійно-церковній

сфері, в межах своїх конституційних повноважень він має значні важелі впливу на державно-церковні відносини, релігійну політику та релігійні процеси в Україні.

Оскільки до формування та реалізації державної релігійної політики причетний не абстрактний інститут президентства, а конкретні Президенти України, її успішність значною мірою залежить від їх особистого ставлення до релігії та церкви, конфесійних уподобань, обізнаності з релігійною ситуацією, контактів із релігійними лідерами [36].

Релігійно-церковні питання значне місце посідали у діяльності першого Президента України Л.Кравчука. Статус найвищої посадової особи в державі та глави виконавчої влади давали йому можливість брати участь як у формуванні, так і реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері.

В контексті дослідження державної релігійної політики в Україні часів президентського правління Л.Кравчука має значення з'ясування питання про його особисте ставлення до релігії. В одному із інтерв'ю з цього приводу він говорив: «У дитинстві я був віруючою людиною... Батько та мати були віруючими... Я цю віру мав і тримав в собі... Я ніколи від Бога, від батьківської віри не відрікався, але й акцентувати на тому, що я віруюча людина не міг і не робив цього... Мої переконання у вірі не були системними... Хрестили онука... Маму відспівували в церкві» [37].

Сказане Л.Кравчуком є важливим з огляду на те, що до того, як стати Головою Верховної Ради України та Президентом України, він безпосередньо очолював в ЦК Компартії України ідеологічний напрям роботи, зокрема агітаційно-пропагандистську діяльність, складовою якої була боротьба з релігією та атеїстичне виховання.

Із співставлення заяв Л.Кравчука про свою особисту релігійність та діяльності, якою він займався під час перебування на партійній роботі в ЦК Компартії України, випливає парадоксальний висновок: боротьбу з

релігією та атеїстичну пропаганду в Радянській Україні очолювала віруюча людина. Це свідчить про те, що для Л.Кравчука на той час характерною була кон'юнктурність та суперечність між тим, у що він вірив і тим, що робив.

Нова суспільно-політична ситуація в Україні, що складалася наприкінці 80-х - початку 90-х рр. змусила Л. Кравчука змінювати підходи до релігії і впродовж досить короткого часу переорієнтуватися із боротьби з релігією на лояльне ставлення до неї та сприяння її відродженню. Саме ним як Головою Верховної Ради України був підписаний прийнятий 23 квітня 1991 р. досить демократичний за своїм змістом Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Держава, яку він пізніше очолив як Президент України, мала реалізовувати положення цього закону і не декларативно (як у радянський період), а реально забезпечувати право на свободу совісті і віросповідання.

Пам'ятаючи як в радянські часи «партійне керівництво прагнуло якимось використовувати церкву в своїх політичних інтересах» [120], Л.Кравчук теж вбачав у ній дієвий засіб здобуття та утримання влади. Саме за його президентства було започатковано використання релігії як політичної виборчої технології.

Напередодні президентських виборів 1991 р. Л.Кравчук, який на той час був Головою Верховної Ради України і кандидатом на пост Президента України, ініціював проведення у Києві Всеукраїнського міжрелігійного форуму. Розраховуючи на підтримку релігійних організацій на президентських виборах, Л.Кравчук виступив на ньому з промовою, у якій виголосив одне із своїх ключових гасел: «Незалежній державі – незалежну церкву». Передвиборна програма кандидата у Президенти України Л.Кравчука «Нова Україна. Державність» спеціальних положень про релігію та церкву не містила.

Серйозними проблемами, що стояли перед новообраним Президентом України Л.Кравчуком, була наявність у країні двох

паралельних православних церковних структур – Української православної церкви та Української автокефальної православної церкви, що відроджувалася, а також конфлікт між православними і греко-католиками, спричинений найбільшою мірою нестачею культових споруд та політизацією релігії.

Ставши Президентом України, Л. Кравчук почав виношувати ідею незалежної Української православної церкви, яка сприяла б розбудові української держави і була б максимально наближеною до влади. З метою реалізації цієї ідеї він звертався до тодішнього Московського патріарха Алексія II з проханням позитивно вирішити питання щодо надання автокефалії Українській православній церкві. Однак Архієрейський собор Російської православної церкви розцінив це звернення Президента України Л.Кравчука як втручання у церковні справи і заблокував його розгляд. При цьому цей собор висунув митрополиту Філарету, який на той час очолював Українську православну церкву і активно просував ідею її незалежності, низку звинувачень і зобов'язав його подати у відставку. Проте митрополит Філарет ці звинувачення не визнав і у відставку не подав, за що був позбавлений всіх ступенів священства і чернечого сану. На Архієрейському соборі Української православної церкви, що відбувся 27 травня 1992 р. у м. Харкові, митрополита Філарета було змщено з посади і обрано нового Предстоятеля цієї церкви – митрополита Володимира (Сабодана).

Реакція Президента України Л.Кравчука на рішення Харківського собору була вкрай негативною, оскільки про його скликання йому навіть не було повідомлено. Він вважав, що цей собор був проведений «за російським сценарієм» у «напівзакритому нелегітимному форматі» з порушенням церковного статуту. І хоча собор у своєму зверненні до нього запевнив, що Українська православна церква й надалі буде законним шляхом відстоювати свою повну незалежність і самостійність, створювати необхідну матеріальну базу для плідної діяльності у незалежній

українській державі [38], Л.Кравчук з недовірою ставився до неї. Церкві довелося докладати чималих зусиль, щоб Президент України Л.Кравчук став лояльним до неї, визнав і прийняв її Предстоятеля митрополита Володимира (Сабодана).

Відмова Московського патріархату у наданні автокефалії Українській православній церкві, напруженість у відносинах Л.Кравчука з її новобраним Предстоятелем, наявність двох паралельних церковних структур, відсутність близької до влади національної релігійної інституції спричинили ініціювання ним об'єднання церков та створення у 1992 р. Української православної церкви Київського патріархату. Роль Л.Кравчука у створенні цієї церкви була настільки значною, що православний журналіст В.Анісімов назвав її «кравчуківською» структурою [39].

Поява цієї церкви не тільки не привела українське православ'я до єдності, а ще більше поглибила розкол у ньому та ускладнила релігійну ситуацію. Незважаючи на це, Л.Кравчук почав докладати зусиль до набуття Українською православною церквою Київського патріархату автокефального статусу. Зрозумівши, що отримання церковної незалежності від Московського патріархату є неможливим, він почав домагатися її здобуття від Константинопольської православної церкви. Однак ці домагання були безрезультативними, оскільки Вселенський патріарх Варфоломій новоутвореної Української православної церкви Київського патріархату на той час не визнавав. До того ж, домагаючись єдності та незалежності українського православ'я, Президент України Л.Кравчук відчував шалений спротив Російської православної церкви, яка була тісно пов'язана з російською владою. «Ми завжди хотіли об'єднати православні церкви в Україні, цей процес не припинявся, - говорив він. Але проти постійно виступала Москва» [40].

Ідея Л.Кравчука щодо створення в Україні церкви із статусом близьким до державної в подальшому була підтримана деякими церковними діячами, зокрема тодішнім Предстоятелем Української

православної церкви Київського патріархату Володимиром (Романюком), а також його наступником патріархом Філаретом, який під час обговорення проєкту Конституції України наполягав на тому, що вона «не повинна закріплювати рівноправного становища всіх конфесій в Україні, привілеї повинні бути для національної, традиційної церкви, тобто Української православної церкви Київського патріархату» [41]. Однак, народні депутати України, ухвалюючи у 1996 р. Конституцію України, не дослухалися до таких пропозицій церковних ієрархів і закріпили у ній положення, відповідно до якого «жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [3].

Президентом України Л.Кравчуком було започатковано процес надання релігійним організаціям матеріальної підтримки та реституції конфіскованої у радянські часи церковної власності. Своім Указом «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» він зобов'язав Кабінет Міністрів України переглянути затверджений 5 квітня 1991 р. Радою Міністрів Української РСР Перелік культових споруд - визначних пам'яток архітектури, які не підлягають передачі у постійне користування релігійним організаціям і визначити ті з них, які можуть бути їм передані відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Крім того, згідно з цим Указом місцеві органи влади впродовж 1992-1993 рр. мали здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовувалися не за призначенням, а також провести інвентаризацію культового майна, що зберігалось у фондах державних музеїв і архівів, для вирішення у встановленому порядку питання про можливість його подальшого використання за призначенням. З метою прискорення розв'язання проблеми забезпечення релігійних організацій культовими спорудами місцевим органам влади було доручено також сприяти новому культовому будівництву [42].

Зважаючи на те, що у визначені Указом строки місцевим органам влади не вдалося передати у безоплатне користування або повернути у власність релігійним організаціям культові будівлі і майно, які використовувалися не за призначенням, Президент України Л.Кравчук видав Розпорядження, яким строки виконання цього доручення відтерміновувалися до 1 грудня 1997 р. [43].

Крім того, для розв'язання проблеми забезпечення релігійних організацій культовими приміщеннями за розпорядженням Президента України Л.Кравчука з арештованих рахунків Компартії України на ремонт і реставрацію храмів було передано 25 мільйонів карбованців [44].

З метою підтримки релігійних організацій, зміцнення їх матеріальної бази Президент України Л.Кравчук видав Указ «Про надання пільг релігійним організаціям», яким з урахуванням їх ролі у духовному відродженні, участі у благодійній діяльності, піклування про соціально незахищених верств населення (хворих, знедолених, інвалідів), встановлювався розмір плати за електричну енергію на рівні тарифів для міського населення [45].

Оскільки вищезазначені акти були видані Л.Кравчуком в період підготовки до дострокових президентських виборів 1994 р., не виключено, що вони мали на меті не тільки відновлення історичної справедливості щодо релігійних організацій та їх матеріальну підтримку, а й розширення електорального поля за рахунок їх прихильників.

У процесі реалізації державної релігійної політики Л.Кравчук розумів важливість контактів із впливовими церковними лідерами. Для досягнення поставлених цілей щодо об'єднання церков та здобуття автокефалії він тісно співпрацював з патріархом Філаретом, з яким мав давні і добрі стосунки. «У мене про патріарха Філарета, як про людину, про пастиря, про духовну постать, нашого сучасника завжди були найвищі оцінки... Він завжди був глибоко віруючою людиною та патріотом... Він живе, працює, служить Богові в ім'я церкви та України... Я вважаю:

Україні поталанило з тим, що саме він опинився на чолі церкви» [37], – говорив Л.Кравчук.

Між Л.Кравчуком і Предстоятелем Української православної церкви митрополитом Володимиром (Сабоданом) спочатку були певні непорозуміння, проте з часом відносини нормалізувалися. У зв'язку з тим, що митрополит Володимир позиціонував себе патріотом України, Л.Кравчук не пред'являв до нього ніяких претензій: «Я не можу висунути звинувачення Володимирі, що він проводить антиукраїнську політику. У жодному разі» [46]. Проте до візитів в Україну Глави Російської православної церкви патріарха Кирила та російських церковних діячів Л.Кравчук ставився негативно, оскільки вбачав у них загрозу державному суверенітету. На його думку, вони їдуть в Україну «аби заявляти про те, що ми повинні думати про єдиний духовний простір, про святу Київську Русь... В цьому духовному просторі провідними будуть Росія та Російська православна церква... Вони приїжджають, аби створити в Україні повнокровну, повноцінну московську митрополію» [46].

У релігійній політиці Президента України Л.Кравчука були певні здобутки. До них можна віднести сприяння процесам релігійного відродження, нормалізації відносин держави і церкви, лобіювання створення єдиної Помісної православної церкви. Чимало з того, що робилося Л.Кравчуком у релігійно-церковній сфері, мало політичне забарвлення і було спрямовано як на розв'язання релігійних проблем, так і на підвищення його власного авторитету в релігійних колах.

Разом з тим, Президент України Л.Кравчук і очолювана ним виконавча влада у проведенні релігійної політики в незалежній українській державі припустилися низки помилок.

По-перше, незважаючи на законодавче закріплення принципу відокремленості церкви від держави, Л.Кравчук та його оточення почали формувати та впроваджувати таку модель державно-церковних відносин, яка відкривала б шлях до створення провладної релігійної інституції.

По-друге, за президентства Л.Кравчука у державній релігійній політиці були зміщені пріоритети: замість вжиття першочергових заходів, спрямованих на подолання міжцерковного конфлікту, Л.Кравчук поспішно домагався незалежності української церкви, що в кінцевому підсумку привело до політизації релігійного середовища та поглиблення протистояння на релігійному ґрунті.

По-третє, Президент України Л.Кравчук був не до кінця послідовним у дотриманні закріпленого Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом. Заявляючи про обов'язок держави забезпечувати «рівні умови для усіх конфесій» та про «однакове ставлення до усіх віруючих», він відкрито лобював інтереси однієї із них – Української православної церкви Київського патріархату, покладаючи на неї надії як на дієву державотворчу силу. Така позиція Л.Кравчука була обумовлена тим, що розбудова незалежної української держави на той час потребувала підтримки усіх політичних сил, громадських об'єднань та релігійних організацій національного спрямування.

По-четверте, ставши Президентом України в період переходу від тоталітарної до демократичної моделі державного устрою, Л.Кравчук був обтяжений радянськими стереотипами діяльності в багатьох сферах, включаючи й релігійно-церковну. Тому державна релігійна політика часів його президентського правління нерідко здійснювалася з використанням старих методів управління суспільними процесами.

Після складання президентських повноважень Л.Кравчук не переставав цікавитися питаннями релігійно-церковного життя. Однак під час свого перебування на посаді Президента України він особисто докладав чимало зусиль для об'єднання церков і здобуття автокефалії, тоді як після закінчення президентського правління заявляв про недоцільність участі влади у створенні єдиної Помісної православної церкви в Україні. На його думку, «питання про те, яка церква має бути в Україні, має

вирішуватися не державою, а віруючим народом і ієрархами. Більш ніким» [46]. «Це мають зробити лише церкви, а не Верховна Рада, чи Президент України» [47].

Президенту України Л.Кравчуку за час його правління вдалося докорінно змінити державну релігійну політику, зробити вагомий внесок у відродження та розвиток релігійно-церковного життя. Однак при неухильному дотриманні ним законодавства України про релігію та церкву, особливо таких закріплених у ньому принципів як невторчання держави у справи церкви, рівності релігій, віросповідань і релігійних організацій перед законом, він міг би у цій сфері зробити набагато більше – сприяти реальному об'єднанню усіх українських православних церков, припиненню міжцерковного протистояння, повноцінному забезпеченню право на свободу совісті і віросповідання [48].

Значну увагу релігійно-церковним питанням приділяв Президент України Л.Кучма. Насамперед, вони знаходили своє відображення у його Передвиборних програмах на пост Президента України. Так, у Передвиборній програмі на президентських виборах 1994 р. він обіцяв забезпечити «однакове ставлення держави до усіх релігій і конфесій, невторчання органів влади у їх справи» та «пріоритетність прав людини, верховенства закону, вільний розвиток... усіх конфесій» [49].

Характерно, що ці положення містилися в підрозділі «Державне будівництво» Передвиборної програми, що свідчило про розуміння майбутнім Президентом України важливості релігії та церкви у розбудові держави.

У Передвиборчій програмі президентських виборів 1999 р. Л.Кучма констатував, що під час попередньої каденції ним «забезпечено рівність прав усіх національно-культурних і релігійних об'єднань», а також запевняв, що в наступний період його правління буде забезпечена «міжетнічна та міжконфесійна злагода» [50].

Закріплена у Передвиборній програмі 1994 р. загальна проросійська орієнтація Л.Кучми (відновлення господарських зв'язків з Росією та країнами СНД, підписання із ними валютної угоди, надання російській мові статусу офіційної тощо) позначилася й на його релігійній позиції.

На відміну від свого попередника Л.Кравчука, який особливо опікувався Українською православною церквою Київського патріархату, Л.Кучма з самого початку президентства позиціонував себе прихильником Української православної церкви, яка перебувала у юрисдикції Московського патріархату. Він систематично зустрічався з її Предстоятелем митрополитом Володимиром (Сабоданом), відвідував храми, був присутнім на богослужіннях цієї церкви, нагороджував її релігійних діячів державними нагородами, сприяв поверненню їй культових будівель і майна, будівництву нових храмів. За сприяння Л.Кучми у с. Чайкине Чернігівської області, де він народився, та с. Костобоброве, де учився у школі, на честь його батьків (матері Параски Трохимівни та батька Данила Прокоповича) були збудовані православні храми – святої Параскеви та святого мученика Даниїла. За його присутності вони були освячені митрополитом Володимиром (Сабоданом) [51].

Слідом за Президентом України Л.Кучмою прихильність до Української православної церкви почали виявляти представники його найближчого оточення, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади, що знаходило свій вияв у підтримці громад та духовенства цієї церкви на місцях.

Одним із свідчень прихильності Л.Кучми саме до Української православної церкви була його поїздка у 1995 р. до святих місць Єрусалиму у супроводі Предстоятеля цієї церкви митрополита Володимира (Сабодана).

Окремі церкви та релігійні організації, вбачаючи у державній релігійній політиці Президента України Л.Кучми проросійську

спрямованість, виявляли невдоволення нею. Найбільше мірою, особливо на початку його президентського правління, це було характерно для Української православної церкви Київського патріархату, яка позбулася реальної державної підтримки, яку вона мала за президентства Л.Кравчука.

Публічно виявляючи свою прихильність до Української православної церкви, Л.Кучма разом з тим визнавав релігійний плюралізм, намагався не обходити увагою й інших церков та релігійних організацій, засвідчуючи тим самим повагу до законодавчо закріпленого принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом. Саме ним було започатковано традицію участі релігійних діячів різних конфесій у інавгураційних заходах Президента України. Згідно з Положенням про Державний Протокол та Церемоніал України, затвердженим його Указом, «на інавгурацію Президента України запрошуюються... представники церков і релігійних конфесій». Невід'ємним елементом інавгураційних заходів відповідно до цього Положення була «церемонія благословення Президента України настоятелями церков і керівниками релігійних конфесій України у Софійському соборі Національного заповідника «Софія Київська» [52]. Ця церемонія мала засвідчувати визнання церквами, релігійними організаціями новообраного Президента України та їх налаштованість на співпрацю з ним.

Одним із важливих напрямів релігійної політики Президента України Л.Кучми було вдосконалення відносин між державою та церквою. У Зверненні до Верховної Ради України він заявляв, що «завжди надавав виняткового значення розвитку державно-церковних взаємин як важливому чиннику суспільно-політичної стабільності» [53]. У своїй діяльності він виходив з того, що закріплене у Конституції та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» положення про відокремлення церкви від держави, не виключає можливості встановлення та розвитку їх партнерських відносин та співпраці. Державу і церкву Л.Кучма розглядав як «добрих і надійних партнерів», які йдуть «пліч-о-

пліч» у розв'язанні актуальних суспільних проблем. Спільним їх стратегічним завданням він вважав «консолідацію суспільства, утримання у ньому атмосфери стабільності, порозуміння та злагоди, реальне утвердження християнських і загальнолюдських ідеалів та цінностей» [54].

Президент України Л.Кучма виходив з того, що партнерські відносини є взаємно вигідними як державі, так і церкві. На його думку, після тривалого існування релігії у радянському тоталітарному суспільстві без державної підтримки вона не могла б повноцінно відродитися та здобути суспільне визнання в незалежній Україні. Релігійні організації, у свою чергу, маючи значний інтеграційний потенціал, здатні сприяти згуртуванню української нації, зміцненню її морального здоров'я. Л. Кучма був вдячний церквам, релігійним організаціям за їх «вагомий і зростаючий внесок в оздоровлення морально-психологічної атмосфери в суспільстві, у консолідацію всіх його здорових сил» [55].

Президента України Л.Кучму, як і його попередника Л.Кравчука, турбувала проблема єдності та незалежності українського православ'я. Уже невдовзі після вступу на посаду Президента України він почав усвідомлювати політичне значення наявності у державі незалежної церкви.

Будучи прихильником Української православної церкви, Л.Кучма спочатку сподівався на отримання нею автокефалії від Московського патріархату. З цією метою він звертався до тодішнього Московського патріарха Алексія II з проханням щодо надання Українській православній церкві канонічної самостійності. І хоча Л.Кучма, як і його попередник Л.Кравчук, отримав відмову Російської православної церкви щодо вирішення порушеного ним питання, він був переконаний у тому, що в Україні є усі наявні передумови для створення єдиної Помісної православної церкви. Проте з часом Л.Кучма зрозумів, що досягнення цієї мети неможливе без подолання міжконфесійного конфлікту, яким на

початку його президентського правління (1994-1995 рр.) в Україні було охоплено чимало населених пунктів.

Розуміючи небезпеку міжконфесійних конфліктів, їх подолання Л.Кучма поставив у центр державної релігійної політики. Не втручаючись внутрішні справи релігійних організацій, він вважав за необхідне забезпечити державне сприяння міжцерковному діалогу та об'єднанню церков.

Як Президент України він усвідомлював, що розділене православ'я та конфліктність між його гілками не лише обезсилює себе у внутрішній боротьбі, а й виступає серйозною перешкодою на шляху досягнення миру і злагоди в українському суспільстві, живить і поглиблює політичне протистояння, загрожує стабільному розвитку держави. Тому міжцерковний конфлікт він розглядав не сам по собі, а в контексті національної безпеки України.

До загострення відносин держави і церкви, підриву репутації Президента України Л.Кучми не тільки в церковних колах, а й українському суспільстві призвело невиправдане застосування сили до учасників похоронної процесії під час поховання Глави Української православної церкви Київського патріархату патріарха Володимира (Романюка) 18 липня 1995 р. на Софійському майдані в Києві. Ця подія змусила Л.Кучму до перегляду релігійної політики, пошуку шляхів до порозуміння з різними конфесіями. Якщо на початку президентства для нього характерною була певна недовіра до Української православної церкви Київського патріархату, то згодом його ставлення до цієї церкви почало поступово змінюватися на позитивне. За словами Глави цієї церкви патріарха Філарета, «спочатку він був противником УПЦ – КП», а коли «побачив, що наша церква корисна державі», «став її прихильником» [56].

Великі надії на покращення державно-церковних відносин, врегулювання міжцерковного конфлікту Л.Кучма покладав на релігійних лідерів та церковних ієрархів. З метою активізації діалогу між державою та

церквою, а також релігійних організацій різних конфесій між собою Л.Кучма у 1996 р. ініціював створення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій.

Важливим кроком на шляху до міжконфесійного примирення та порозуміння в Україні було підписання в присутності Президента України Л.Кучми «Меморандуму християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах» (21 липня 1997 р.). У цьому меморандумі представники 15 християнських конфесій України, прийняли рішення не припускатися використання будь-яких силових дій у вирішенні та врегулюванні міжконфесійних проблем, особливо таких, що стосуються церковного майна; вирішувати всі спірні питання виключно мирним шляхом на основі взаємоповаги і терпимості; не звертатися до влади з метою здійснення незаконного тиску на іншу релігійну громаду чи церкву. Представники конфесій висловили впевненість у тому, що підписаний ними документ знайде підтримку в українському суспільстві і стане виявом миролюбства та високої духовності українського народу [57, с.25-32].

Завдяки постійній увазі до цієї суспільної проблеми та вжитим заходам під кінець першого строку президентського правління Л.Кучми кількість «гарячих точок» на релігійному ґрунті зменшилася до 350 [58, с.25-26].

Нормалізації державно-церковних відносин, зниженню рівня міжконфесійного протистояння сприяло також відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового. Високо оцінюючи роль християнської релігії в житті українського народу, держави і суспільства, демонструючи свою повагу до християнських релігійних інституцій, Президент України Л.Кучма активно долучився до його відзначення на державному рівні, брав безпосередню участь у заходах, присвячених цій події. Оцінивши 2000-ліття Різдва Христового як дату «планетарного масштабу», він наголошував на доленосному виборі предками нинішніх українців

християнства, яке «увійшло органічною складовою в ментальність нашого народу, визначило його культурний код, а також європейський вектор розвитку України» [59]. Цей ювілей став приводом для оцінки здобутків України у релігійно-церковній сфері за роки її незалежності, виявлення проблем, визначення напрямів та шляхів їх розв'язання.

В часи президентського правління Л.Кучми українська влада докладала зусиль для активізації відносини з Ватиканом. Це знаходило свій вияв у відкритті у 2000 р. посольства України у Ватикані, особистих зустрічах Л.Кучми з папою Римським Іоанном-Павлом II у Польщі та представниками ватиканської курії в Україні. Особливе значення у розвитку українсько-ватиканських відносин мав офіційний візит до України папи Римського Івана-Павла II (21-27 червня 2001 р.). Оскільки цей візит мав статус державного, Президент України Л. Кучма офіційно приймав папу Римського, брав участь у богослужіннях, які він проводив у Києві та Львові.

Проти папського візиту в Україну за активної підтримки тодішньої Компартії України рішуче виступила Українська православна церква. Вона заявляла, що цей візит має місіонерську спрямованість і здатний значно активізувати діяльність і підвищити імідж українських римо- і греко-католиків, підриваючи при цьому її репутацію як найбільшої і найпливовішої релігійної організації в Україні. Однак, незважаючи на прихильність Л.Кучми до цієї церкви, він став над політичними і конфесійними розбіжностями і зробив усе, щоб візит папи Римського Іоанна-Павла II в Україну відбувся на високому рівні.

Оскільки радянська спадщина у релігійно-церковній сфері ще відчутно давала про себе знаки, Л.Кучма вживав заходів щодо подолання її наслідків. Усвідомлюючи неможливість швидкого здійснення повноцінної реституції конфіскованої в радянський період церковної власності, Л.Кучма спочатку виголосив Заяву про морально-політичну реабілітацію церкви [60], а пізніше видав Указ «Про невідкладні заходи

щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». Метою цього указу було відновлення порушеної у радянські часи справедливості щодо церков і релігійних організацій, захист їх прав і законних інтересів, створення сприятливих умов для утвердження в українському суспільстві принципів свободи совісті та віросповідної рівності. Характерно, що у вищезазначеному указі подолання наслідків радянської релігійної політики не тільки декларувалося, а й передбачалося бюджетне фінансування відповідних заходів [61].

Президент України Л.Кучма продовжив започатковане його попередником Л.Кравчуком розв'язання проблеми забезпечення релігійних організацій культовими приміщеннями, зокрема повернення їм у власність чи користування тих із них, які використовувалися не за призначенням, а також державне сприяння новому культовому будівництву. За 10 років незалежності України церквам було передано 3,6 тисячі культових споруд і понад 10 тисяч предметів богослужбового призначення. Крім того, за цей період в Україні зведено майже 3 тисячі нових церковних споруд і понад 1,9 тисячі знаходилися у стані будівництва [55].

У цьому контексті Л.Кучма велику увагу приділяв питанням відтворення пам'яток культового призначення, що мали унікальну архітектурну, містобудівельну та історико-культурну цінність, зокрема таких святинь українського народу як Михайлівський Золотоверхий монастир та Успенський собор Києво-Печерської Лаври у місті Києві. Для цього ним був виданий спеціальний Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури» [62].

За президентства Л.Кучми в Україні стійкою тенденцією стало динамічне зростання мережі релігійних інституцій. Так, лише за перший термін його президентської каденції загальна кількість православних релігійних організацій зростає із 8119 до 11862 одиниць [63].

Розширення релігійної мережі здійснювалося не лише за рахунок православ'я, а й інших релігій. Якщо на початку другого терміну президентського правління Л.Кучми (1999 р.) загальна мережа релігійних інституцій налічувала 21018 релігійних організацій, то під кінець каденції (2005 р.) – 30805 [64, с.446].

Таким чином, усвідомлюючи можливості релігії і церкви у зміцненні державності, духовному та моральному оздоровленні українського суспільства, Президент України Л.Кучма намагався комплексно підходити до розв'язання релігійно-церковних проблем. Своєю діяльністю він сприяв релігійному відродженню, розвитку релігійно-церковного життя, культовому будівництву, подоланню ворожнечі у релігійному середовищі, здобуттю незалежності українського православ'я.

Незважаючи на недоліки, що мали місце в його діяльності у цій сфері, зокрема непослідовне дотримання принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, що знаходило свій вияв у відкритому наданні переваг та преференцій Українській православній церкві, оцерковленні влади, політизації релігії, публічній демонстрації ним власної «релігійності» тощо, в цілому, як зазначає С.Здіорук, Л.Кучма здійснював «більш-менш реалістичну церковну політику» [64, с.253]. І хоча не все задеклароване ним у релігійно-церковній сфері вдалося втілити у життя впродовж двох термінів перебування на посаді Президента України, його внесок у відродження та розвиток релігійно-церковного життя можна вважати вагомим [65].

Питання державно-церковних та міжконфесійних відносин поза своєю увагою не залишав Президент України В.Ющенко. У своїй Передвиборній програмі «Якою я бачу Україну», він, окрім іншого, обіцяв «сприяти єдності народу України, орієнтації суспільства і держави на загальнолюдські цінності – свободу, демократію, міжнаціональну і міжконфесійну злагоду, взаємну повагу і толерантність, справедливість і добро». Крім того, його програма містила тезу щодо побудови такої

держави, «де надійно гарантовані свобода думки, свобода слова, свобода совісті.., в якій житимуть... «по закону Божеському і людському» [66]. Щодо власних релігійних поглядів В.Ющенко заявляв: «Як віруюча людина, я глибоко поважаю віру інших людей».

Будучи демократом за своїми політичними поглядами, В.Ющенко був палким прихильником свободи совісті і віросповідання, вважав їх повноцінне забезпечення необхідною умовою розвитку українського суспільства. Продовжуючи традиції своїх попередників Л.Кравчука та Л.Кучми, він дбав про подальший розвиток відносин держави і церкви на партнерських засадах.

Як національно орієнтований політик В.Ющенко особливу прихильність виявляв до Української православної церкви Київського патріархату, яка твердо стояла на проукраїнських позиціях. Він брав участь у богослужіннях цієї церкви, мав тісні стосунки із її Главою патріархом Філаретом, якого називав «унікальним духовним провідником».

Незважаючи на особисту прихильність до Української православної церкви Київського патріархату, В.Ющенко намагався комунікувати також з Українською православною церквою. Саме в період його президентського правління, як зазначав Предстоятель цієї церкви митрополит Володимир (Сабодан), засади співпраці церкви з державною владою стали «більш чітко окресленими»... «Ця співпраця в меншій мірі, ніж раніше, залежать від персональних симпатій чи антипатій того чи іншого політика» [67].

В.Ющенко позитивно ставився до Української греко-католицької церкви, високо цинив її за патріотичну позицію, висловлював повагу до релігійних діячів цієї церкви - митрополита Андрея Шептицького, кардиналів Йосипа Сліпого та Любомира Гузара, неодноразово відвідував місця паломництва греко-католиків, виступав перед віруючими.

Пріоритетним напрямом релігійної політики Президента України В. Ющенко було сприяння подоланню церковного розділення, досягненню єдності та незалежності українського православ'я. «Я вірю, – зазначав він, – що великою історичною правдою і справедливістю для України стане утвердження Єдиної Помісної Православної Церкви» [68].

На відміну від своїх попередників Л.Кравчука та Л.Кучми, які лише декларативно заявляли про необхідність надання автокефалії українській церкві, В.Ющенко зробив серйозну спробу практичного розв'язання цієї проблеми, з надією на те, що вона допоможе йому у боротьбі за президентське крісло на другий термін.

При цьому В.Ющенко спирався на давнє бажання українського народу мати свою незалежну церкву, православні канони, що визнають право кожної суверенної держави на церковну самостійність, досвід інших православних країн і народів, які вже мають Помісні церкви. В об'єднаному українському православ'ї він вбачав дієвий засіб зміцнення української держави, підвищення її міжнародного іміджу, утвердження національної ідентичності українців, подолання конфесійного регіоналізму, консолідації українського суспільства та забезпечення національної безпеки.

Вважаючи церковне розділення «неприродним явищем», а створення єдиної Помісної церкви «стратегічним» для України питанням, В.Ющенко вважав цілком виправданим державне сприяння розв'язанню цієї проблеми без втручання у внутрішні справи релігійних організацій.

Ним робилися спроби започаткування переговорного процесу та розгортання конструктивного діалогу між православними церквами, спрямованих на зниження рівня протистояння між ними з перспективою їх об'єднання. Проте ці спроби з різних причин не були успішними, оскільки Українська православна церква не підтримувала цих ініціатив, вважаючи що В.Ющенко переслідує при цьому політичні цілі, а Українська

автокефальна православна церква – через неприйнятність для неї висунутих іншими церквами умов.

Оскільки проблема створення Помісної церкви в Україні турбувала не лише релігійні кола, а й державу та суспільство, до її розв'язання долучалися представники громадськості. 12 червня 2007 р. у Києві було проведено II Всеукраїнський церковно-громадський форум «За Українську Помісну Православну Церкву», на якому ініціативи Президента України В.Ющенка, спрямовані на подолання церковного розколу та об'єднання українського православ'я, були високо оцінені його учасниками.

Ситуацію в українському православ'ї В.Ющенко обговорював на зустрічі з тодішнім патріархом Російської православної церкви Алексієм II у Москві (2008 р.). Під час цієї зустрічі він порушив перед главою російської церкви питання про підвищення канонічного статусу Української православної церкви, його участь у заходах, присвячених пам'яті жертв Голодомору, офіційне зняття анафема із гетьмана І.Мазепи. Проте на жодне з порушених питань позитивної відповіді він не отримав. Такою ж малопродуктивною була і зустріч В.Ющенка із патріархом Російської православної церкви Кирилом у Києві (2009 р.), який з самого початку перебування на патріаршому престолі не був налаштований на успішне розв'язання проблеми незалежності українського православ'я.

Переконавшись у безперспективності вирішення українського церковного питання з допомогою Російської православної церкви, В.Ющенко почав шукати підтримки у Вселенського патріарха Вафоломія. У зв'язку з цим державна релігійна політика була скоригована на посилення зв'язків із Константинопольським патріархатом.

В.Ющенко ініціював відзначення 1020-річчя хрещення Київської Русі-України, а також встановив свято «День хрещення Київської Русі-України», яке має щорічно відзначатися на державному рівні.

На урочистості з нагоди 1020-річчя хрещення Київської Русі-України на запрошення В.Ющенка до Києва з візитом прибув Вселенський

патріарх Варфоломій, якому на державному рівні був влаштований пишний прийом. Під час цього візиту В.Ющенко розраховував на значне просування ідеї незалежності українського православ'я. Вселенський патріарх Варфоломій зі свого боку висловив обнадійливу позицію, заявивши, що Україну він вважає своєю канонічною територією. Проте реалізації планів щодо автокефалії української церкви перешкодила Російська православна церква.

Президент України В.Ющенко у своїй діяльності приділяв також увагу збереженню історико-культурної спадщини, зокрема Києво-Печерської лаври та інших церковних пам'яток, що перебувають у власності або користуванні релігійних організацій. В його Указі «Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва» Кабінету Міністрів України та Київській міській державній адміністрації, окрім іншого, було дано низку доручень щодо належного збереження історико-культурної спадщини столиці України та сприяння спорудженню нових культових будівель [69].

Президент України В.Ющенко в цілому підтримував ідею впровадження релігійних дисциплін у навчальний процес світських навчальних закладів, проте ні він як суб'єкт права законодавчої ініціативи, ні його політична сила «Наша Україна» в парламенті не ініціювали врегулювання цього питання на законодавчому рівні.

Поряд з певними здобутками у формуванні та реалізації державної релігійної політики, відчутним внеском у розвиток державно-церковних та міжконфесійних відносин, у діяльності Президента України В.Ющенка у цій «делікатній сфері» мали місце прорахунки. Так, він чимало зробив для просування ідеї єдності та незалежності української церкви, що могло б принести йому значні політичні дивіденди. За його президентства церква була близькою до досягнення цієї мети, проте через блокування Московським патріархатом її досягти не вдалося. Одна із помилок

В.Ющенко, як і Л.Кравчука, полягала у домаганні автокефалії без попереднього розв'язання проблеми єдності українських церков.

Як проєвропейський політик, В.Ющенко усвідомлював необхідність приведення законодавства України про релігію і церкву у відповідність до стандартів ЄС. У зв'язку з цим ним неодноразово ставилося завдання щодо оновлення базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Зокрема, серед пріоритетних завдань Річних національних програм на 2009 та 2010 рр. з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору, затверджених Указами Президента України В.Ющенко, була й розробка проєкту Закону про внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (нова редакція) [70]. Однак через слабкий контакт В.Ющенко із законодавчою та протиріччя з виконавчою владою, відсутність належного контролю за виконанням його указів, політичні та міжконфесійні протиріччя в українському суспільстві за час президентського правління йому так і не вдалося домогтися виконання цього завдання.

І все ж таки за президентства В.Ющенко у розвитку державно-церковних та міжконфесійних відносин мали місце певні досягнення. Зокрема, зберігалася започаткована його попередниками тенденція щодо розширення релігійної мережі та активізація суспільної діяльності релігійних організацій, значно зміцнилася ідея єдності та незалежності українського православ'я, поживавився переговорний процес між церквами щодо їх зближення та об'єднання. Однак ці досягнення не принесли В.Ющенку відчутних політичних здобутків, які знадобилися б йому у президентській виборчій кампанії 2010 р.

Релігійно-церковні питання не залишалися поза увагою й Президента України В.Януковича. Хоча його Передвиборна програма на пост Президента України (2010 р.) не містила спеціальних положень, які стосувалися б релігійно-церковної сфери, під час виконання ним

президентських повноважень йому все ж таки довелося контактувати з церквою та релігійними організаціями. Про релігійні погляди, особисте ставлення до релігії та церкви Президента України В.Януковича говорила Г.Герман, яка тривалий час була серед його оточення: «віра Президента України тверда, впевнена... Президент України завжди ходить до тої церкви, до якої він належав з дитинства, в якій він хрещений, і в яку він ходив завжди, незважаючи на те, чи був він в опозиції, став президентом. Він не вибирає собі віру залежно від того, що йому пізніше це може дати» [71]. Як «глибоко віруючу людину», яка «спирається на православний світогляд», В.Януковича характеризував Глава Російської православної церкви патріарх Кирило [72]. Про наявність внутрішньої релігійності у Президента України В. Януковича засвідчував також священник Російської православної церкви протоієрей А.Кураєв: «Януковичу знайоме не лише мистецтво тримати свічку, а й досвід покаяння, сповіді та причастя» [73].

З приходом В. Януковича до влади державно-церковні відносини, що склалися в попередні роки, почали суттєво змінюватися. І хоча він заявляв, що буде докладати зусиль для забезпечення рівних прав і можливостей усім конфесіям, насправді уже з перших днів його президентського правління почали створюватися умови для домінування в Україні єдиної релігійної інституції – Української православної церкви, що перебувала в юрисдикції Московського патріархату. В.Янукович публічно демонстрував свою прихильність саме до Української православної церкви, яка підтримувала його у двох президентських виборчих кампаніях (2004 та 2010 рр.).

Українська православна церква, користуючись підвищеною увагою до себе Президента України В.Януковича, намагалася відновити втрачену в період президентства В.Ющенка прихильність влади до себе. Незважаючи на заяви про невторчання церкви у політику, Предстоятель цієї церкви митрополит Володимир (Сабодан) спочатку благословив

В.Януковича на президентство, а потім привітав його з обранням на цю посаду [74].

Особливо шанобливе ставлення В.Янукович виявляв до Російської православної церкви та її Глави патріарха Кирила, якого він називав «мудрим архіпастирем», «відомим богословом» і «талановитим проповідником», відзначав його «значний внесок у розвиток православ'я».

На запрошення В.Януковича патріарх Кирило був присутнім на його президентській інавгурації, що викликало негативну реакцію національно-патріотичних сил та представників проукраїнських церков. В період свого президентства В.Янукович постійно підтримував з ним зв'язки, мав формальні і неформальні зустрічі, надсилав йому всілякі поздоровлення, нагороджував державними нагородами України тощо.

Патріарх Кирило, у свою чергу, теж виявляв неабияку увагу до В.Януковича. Він очолював подячний молебень у Києво-Печерській лаврі та благословляв його на президентство, здійснював візити в Україну. Саме за президентства В.Януковича він заявив про свій намір щорічно відзначати День хрещення Русі у Києві [75].

Патріарх Кирило, відзначаючи внесок В.Януковича у «швидке і продуктивне оновлення взаємозв'язків України з країнами, з якими вона об'єднана спільною історією і долею» [76], в честь 60-річчя від дня народження нагородив його найвищою церковною нагородою Російської православної церкви Орденом князя Володимира I ступеня [77]. Крім того, «за видатну діяльність по зміцненню єдності православних народів, утвердження і просування християнських цінностей у життя суспільства» патріарх Кирило присудив В.Януковичу премію Міжнародного Фонду єдності православних народів імені патріарха Алексія II [78].

8 жовтня 2011 р. на горі Афон відбулася зустріч Президента України В.Януковича із Вселенським патріархом Варфоломієм, під час якої сторони констатували наявність добрих відносин між Україною та Вселенським патріархатом. В.Янукович повідомив патріарха Варфоломія

про великі надії на Всеправославний собор, рішення якого могли б мати велике значення для українського православ'я. Патріарх Варфоломій, підтвердивши визнання православної церкви в Україні своїм дочірним утворенням, заявив про свій намір відвідати Україну і допомогти українському православ'ю в подоланні церковного розколу [79].

Інші церкви, релігійні організації, релігійні діячі, крім Української православної церкви, не відчували уваги та підтримки з боку Президента України В.Януковича та влади, яку він очолював. Більше того, на перших порах його президентства, характерним був наступ влади на Українську православну церкву Київського патріархату, «підштовхування» її духовенства та віруючих до переходу в Українську православну церкву. Причому це робилося під благим наміром подолання церковного розколу та досягнення єдності українського православ'я. На відміну від своїх попередників Л.Кравчука, Л.Кучми, В.Ющенко питання про незалежність українського православ'я від Російської православної церкви В.Янукович не порушував ні перед російським патріархом Кирилом, ні перед Вселенським патріархом Варфоломієм.

Особисте патрунування В.Януковичем Української православної церкви, нехтування інтересами інших конфесій негативно сприймалося як у релігійному середовищі та в українському суспільстві загалом. Зокрема, Глава Української православної церкви Київського патріархату патріарх Філарет з цього приводу зазначав: «Президент як православна людина може вибрати і відвідувати будь-яку церкву. Це його абсолютне право. Але коли він використовує це публічно, то тим самим ображає інші конфесії... Коли ж про це дають публічну інформацію, то це вказівка місцевим органам влади, на кого вони повинні орієнтуватися. Тому ми почали вимагати рівного ставлення. Президент... пообіцяв, що відтепер буде однаково ставитися до всіх конфесій» [80].

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, представники громадських організацій, експертного середовища, наукових кіл,

посилаючись на досвід європейських країн, теж звертали увагу української влади на те, що «відмова держави забезпечувати рівні можливості для представників різних релігійних спільнот у результаті призводить до нехтування об'єднавчим потенціалом конфесійного багатоманіття, а натомість несе у собі ризики ескалації міжконфесійної ворожнечі, непорозуміння та зрештою може кинути суспільство у відкрите протистояння на релігійному ґрунті» [81].

Аналогічні застереження з цього приводу висловила й Українська асоціація релігійної свободи, яка заявила, що надання Президентом України В.Януковичем переваг одній церкві та ігнорування інтересами інших релігійних організацій може призвести до погіршення діалогу між українськими православними церквами [82]. На наявність нерівного ставлення української держави і влади до релігійних організацій вказував також Госдепартамент США у щорічному звіті про стан релігійної свободи у країнах світу за 2010 р. [83].

Після того, як В.Янукович відчув на собі критику за його неоднакове ставлення до різних конфесій він скоригував свою релігійну політику, зокрема щодо Української православної церкви Київського патріархату. Коли В.Янукович «відчув себе українським президентом», а не «російським губернатором», – зазначав патріарх Філарет, – він почав визнавати Українську православну церкву Київського патріархату, відмовлятися від реалізації плану щодо її ліквідації. Припинилася практика «перетягування» її храмів і громад до Української православної церкви [84].

Відчуваючи негативізм церков, релігійних організацій, громадськості щодо такої релігійної політики, В.Янукович поступово почав демонструвати хоча б формальне дотримання принципу рівності релігій – поздоровляти віруючих різних конфесій із релігійними святами, релігійних діячів з призначенням їх на посади, ювілеями, днями янголів тощо.

Крім того, за результатами зустрічі з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій у червні 2011 р. Президент України В.Янукович поставив перед центральними і місцевими органам виконавчої влади завдання у процесі формування та реалізації державної релігійної політики неухильно дотримуватися принципу рівності релігій [85].

У 2010 р. відповідно до Указу Президента України В.Януковича в Україні було відзначено 1000-річчя заснування видатної пам'ятки світового значення Софійського собору у Києві. У зв'язку з цим на об'єктах цієї пам'ятки були виконані реставраційні роботи, здійснено ремонт інженерних мереж, благоустрій території архітектурного ансамблю Софійського собору. Відзначення цієї дати супроводжувалося проведенням урочистостей, наукових та просвітницьких заходів, випуском ювілейної монети, поштової марки тощо [86].

На час президентства В. Януковича припало 1025-річчя хрещення Київської Русі. Як Глава держави і прихильник Української православної церкви відзначенню цієї події він приділив значну увагу. Ним був виданий указ, відповідно до якого створено спеціальний Координаційний штаб, затверджено його склад та Положення про нього [87]. На нараді Організаційного комітету з підготовки та відзначення в Україні цієї дати В.Янукович говорив: «Враховуючи роль християнства у духовному, політичному та соціально-економічному поступі України, ми повинні відзначити 1025-ту річницю хрещення Русі на найвищому рівні... Ця знаменна подія буде відзначена в кожному селі, місті, регіоні» [88]. Спільно с главами християнських конфесій в Україні В. Янукович обговорював план святкування 1025-річчя хрещення Київської Русі та участь у ньому юрисдикційно розділених православних церков. Адже у процесі підготовки та проведення цього свята давали про себе ознаки протиріччя між православними церквами та політичними силами, що були їхніми союзниками. Якщо Українська православна церква Київського патріархату домагалася своєї участі у святкових заходах, то Українська

православна церква, навпаки, відмовилася проводити з цієї нагоди спільні заходи з іншими українськими церквами, пославшись на те, що вони є «неканонічними структурами».

26-28 липня 2013 р. у Києві відбулися урочистості з нагоди 1025-річчя хрещення Київської Русі за участю Президента України В.Януковича, Глав та делегацій зарубіжних держав - Росії, Молдови, Сербії, Глав та представників Помісних церков, проведено низку релігійних і культурно-мистецьких заходів. 28 липня 2013 р. у день свята В.Янукович привітав українців з Днем хрещення Київської Русі.

За час перебування В.Януковича на президентській посаді у державній релігійній політиці порівняно з його попередниками досить чітко проявляла себе тенденція відкритої підтримки Української православної церкви та ігнорування потреб та інтересів інших конфесій, згортання діалогу влади з релігійною спільнотою, руйнування підвалин партнерських відносин між державою і церквою, погіршення релігійної ситуації.

Грубо порушуючи принцип невтручання держави у справи церкви, у 2013 р. В.Янукович зробив спробу усунути від управління Українською православною церквою її Предстоятеля митрополита Володимира (Сабодана) і призначити на цей пост лояльного до нього ієрарха. За такі дії Генеральна прокуратура України у жовтні 2017 р. висунула В.Януковичу звинувачення щодо тиску на представників цієї церкви [89].

Таким чином, створений В.Януковичем кримінально-олігархічний режим, становив загрозу не лише громадянам України, державі та суспільству, а й релігійним організаціям. Не даремно, чимало із них та значна частина віруючих різних конфесій були невдоволені його релігійною політикою, що стало однією із причин їх активної участі у суспільно-політичній акції протесту на київському Майдані.

Чимало уваги питанням релігії, релігійно-церковного життя у своїй діяльності приділяв Президент України П. Порошенко. Стосовно власної

релігійності ще у квітні 2000 р. в інтерв'ю він заявив: «я людина віруюча. Ми з дружиною ще у 80-ті роки, будучи студентами, почали відвідувати церкву» [90]. На зустрічі з екзархами Вселенського патріарха в Україні П.Порошенко повторив, що він є «широ віруючою православною людиною» [91]. В одному із своїх інтерв'ю заявив: «Я ходжу на сповідь» [92].

Як свідчить сам П.Порошенко, до релігії його привела смерть матері. Він дотримується усіх постів і щоденно звертається до Бога, його вранішня молитва займає близько 15 хвилин. За свій рахунок він побудував в Україні понад 20 храмів [93].

Таким чином, судячи із заяв, П.Порошенко позиціонує себе православним віруючим. Щоправда, деякі автори ставлять під сумнів його особисту релігійність та належність до православної релігії. «Я далекий від думки, - пише М. Авраменко, - що український гарант Петро Олексійович (Порошенко – В.Б.) щирим серцем переживає за долю українського православ'я. Якби це було так, він навряд чи причащався б у греко-католиків. Швидше за все, цей «хід конем» президенту підказала його команда» [94].

Як відомо, до вступу на посаду Президента України П.Порошенко був парафіянином Свято-Троїцького Іонінського монастиря Української православної церкви. Оскільки ця церква демонструвала свою проросійську орієнтацію, чинила спротив реалізації президентської ініціативи щодо об'єднання православних церков та здобуття автокефалії, у П.Порошенка відносини з нею значно погіршилися. Найбільші претензії до Української православної церкви П.Порошенко висував у зв'язку з відсутністю у неї патріотичної позиції та солідарності з українським народом у російсько-українській війні, лояльністю до агресивної російської політики, співпрацею її священнослужителів з окупантами на непідконтрольних Україні територіях. «Хіба можуть храми, в яких

лунають молитви за патріарха, котрий молиться за російське військо, називатися українськими?» [95] – ставив він риторичне запитання.

У Аналітичних доповідях до Щорічних послань Президента України П.Порошенка до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України» (2015 р., 2016 р., 2017 р.), підготовлених Національним інститутом стратегічних досліджень, зазначалося, що Українська православна церква є «невід'ємною складовою Російської православної церкви», «одним із впливових каналів російської пропаганди в українському суспільстві», «популяризатором ідей «русского мира» в Україні», «провідником сепаратизму» та «засобом маніпулювання свідомістю українців». Ієрархам і священикам цієї церкви робився докір з приводу «зневаги до української влади», «виявлення неповаги до української символіки та героїки», «спроб дискредитації автокефального руху в Україні» [96].

Одним із головних напрямів релігійної політики Президента України П.Порошенка була реалізація ідеї єдності та незалежності українського православ'я. Заявивши про «наявність в українського керівництва твердої політичної волі розв'язати цю проблему», П.Порошенко взявся за втілення її у життя.

З метою реалізації цієї ідеї він неодноразово зустрічався із Вселенським патріархом Варфоломієм, направляв йому звернення, приймав екзархів Константинопольської церкви в Україні, ініціював передачу в постійне безстрокове користування Вселенському патріархату Андріївської церкви, зустрічався з ієрархами українських церков, оголосив дату проведення Об'єднавчого собору, був присутнім на ньому, а також при підписанні та урочистому врученні Томоса про незалежність Православної церкви України, звертався до Помісних православних церков світу з проханням визнати новоутворену українську церкву.

Перше офіційне звернення до Вселенського патріарха Варфоломія, у якому містилося прохання про надання автокефалії православної церкві в

Україні, П.Порошенко направив 17 квітня 2018 р. У цьому зверненні висловлювалося сподівання, що церковна незалежність зміцнить релігійну свободу та міжконфесійний мир в Україні, посилить права та свободи громадян, довершить утвердження самостійності України, піднесе на нові висоти повагу та авторитет Вселенського патріарха серед українців [97].

У 2018-2019 рр. ідея єдності православних церков та автокефалії набула значного поширення в українському суспільстві – в церковних колах, серед політикуму, громадськості.

Сприяючи українському православ'ю у розв'язанні проблеми церковної автокефалії, П.Порошенко усвідомлював її не лише релігійне, а й політичне та геополітичне значення. Отримання Томосу про автокефалію православної церкви він вважав актом рівним з проголошенням незалежності України і тісно пов'язував його із зміцненням фундаменту української державності та єдністю суспільства. Для П.Порошенка церковна незалежність була не лише суто релігійною проблемою, а й питанням національної ідентичності, державної незалежності, національної безпеки. У зв'язку із активністю у справі об'єднання українських православних церков та здобуття автокефалії П.Порошенко почав звинувачуватися представниками політичної опозиції у «грубому втручанні» у церковні справи, у спробах створення державної церкви та обмеження діяльності інших православних церков. У відповідь на подібні звинувачення він заявляв: «я кардинально не допускаю, щоб держава втручалася... у міжцерковні взаємини. Це справа віруючих та церков. Але й ігнорувати волю народу теж не гоже, так само як неприпустимо допустити втручання в ці процеси іншої держави» [98].

Оскільки безпосередня реалізація ідеї єдності та незалежності української церкви здійснювалася напередодні президентських виборів 2019 р., у яких брав участь П.Порошенко, політичні конкуренти та представники Української православної церкви почали підозрювати його у

створенні ним релігійно-політичного проєкту, спрямованого на мобілізацію виборців та розширення свого електорального поля.

Ці звинувачення не були безпідставними. Адже ні у Передвиборній програмі кандидата у Президенти України П.Порошенка 2014 р., ні в його інавгураційній промові про автокефалію православної церкви в Україні не йшлося. Ця ідея з'явилася у нього незадовго перед президентськими виборами 2019 р. Розуміючи, що церкви з проблемою об'єднання українського православ'я та здобуття незалежності самостійно не справляться, він взяв на себе ініціативу в її розв'язанні. В міру наближення виборів його активність у цій сфері наростала і невдовзі стала однією із головних тем української політики.

Завдяки політичній волі, наполегливості та цілеспрямованості П.Порошенка, підтримці українського парламенту, ієрархів, духовенства та мирян українських церков, незалежна українська церква, про яку здавна мріяли українці і до розв'язання якої долучалися його попередники, стала реальністю.

Безперечно, події такого масштабу як створення Православної церкви України та отримання нею автокефалії не могли не впливати на суспільні настрої, зокрема й електоральні. Тим більше, що новостворена Православна церква України заявила про свою підтримку у виборчій кампанії кандидата у Президенти України П.Порошенка. Її Глава митрополит Епіфаній заявив: «Ми бачимо на цьому посту тільки президента Порошенка, який повинен продовжити той процес, який зараз відбувається в Україні» [99].

Проте вплив цієї церкви на результати президентських виборах не міг стати вирішальним. Адже в українському суспільстві, релігійно-церковних колах діапазон ставлення населення до церковної незалежності був досить широким: від повного схвалення до повного несприйняття. В такій ситуації Президент України П.Порошенко, розраховуючи на підтримку на президентських виборах прихильників церковної

автокефалії, ризикував втратою голосів її противників, яких в Україні теж було чимало. Відкритою підтримкою новоствореної Православної церкви України він відвертав від себе масу віруючих, що належали до Української православної церкви. Незважаючи на ці ризики, П.Порошенко активно експлуатував тему церковної єдності і незалежності впродовж усієї президентської виборчої кампанії 2019 р. З метою навернення на свій бік прихильників новоствореної Православної церкви України він разом із її Главою митрополитом Епіфанієм здійснював передвиборні пропагандистські «Томос-тури» по храмах України. Проте політичних дивідендів, на які розраховував П.Порошенко від здобуття Томоса про автокефалію православної церкви, він не отримав. Як образно висловилася К.Щоткіна, «козирний туз» у вигляді Томоса про автокефалію «невизначено зіграв у передвиборній партії Порошенка» [100].

Відомий фахівець з релігійно-церковних питань, колишній Голова Державного комітету України у справах релігій В.Бондаренко у діяльності Президента України П.Порошенка по створенню Православної церкви України та здобуттю нею автокефалії виділяє дві фази. Перша фаза – це співпраця політичного керівництва України із Вселенським патріархом Варфоломієм. Друга – пов'язана з намаганням використати новостворену церкву у політичній боротьбі на президентських виборах 2019 р. Перша фаза оцінюється ним як позитивна, друга - як негативна [101]. Таким чином, головна помилка П.Порошенка полягала у жорсткому прив'язуванні проблеми єдності та незалежності української церкви до чергових президентських виборів, використанні церкви для просування своїх політичних інтересів. Вирішення цих проблем не в сукупності, а окремо одна від одної могла б принести значно більше користі і церкві, і Україні.

Замість неухильного дотримання принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій Президент України П.Порошенко та його оточення почали підтримувати одну із церков – Православну

церкву України, повністю ігноруючи при цьому інтересами другої – Української православної церкви. У разі виважених кроків на шляху зближення та об'єднання українського православ'я вдалося б досягти більшого.

До того ж, надмірне використання релігійної риторики та експлуатація проблеми церковної єдності та незалежності в період президентської виборчої кампанії шкодило не тільки самому П.Порошенку, а й Православній церкві України. Адже високий рівень суспільної недовіри до нього, про що свідчили напередодні проведені соціологічні дослідження та результати президентських виборів, поширювався й на цю церкву, яка його підтримувала. Не даремно після поразки П.Порошенка на президентських виборах 2019 р. інтерес суспільства до цієї церкви значно послабився, наслідком чого стало значне уповільнення переходу до неї громад Української православної церкви.

Усвідомлюючи це, П.Порошенко та політична сила «Європейська солідарність», яку він очолював, до використання релігійного чинника у парламентській виборчій кампанії 2019 р. не вдавалися.

Визнаючи релігійний плюралізм та намагаючись хоча б формально дотримуватися принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, П.Порошенко намагався приділяти увагу не лише православним церквам, а й іншим конфесіям. Так, у своєму зверненні до Глави Української греко-католицької церкви архієпископа Святослава (Шевчука), єпископату, священників та вірних з нагоди трагічної події – 70-ї річниці ліквідації церкви сталінським політичним режимом він особливо наголосив на мужності, витривалості, героїчному спротиву, незламності духу і непохитності віри прихильників цієї церкви у перемогу добра над злом. Він високо оцінив заслуги Української греко-католицької церкви у сприянні зміцненню української нації, її боротьбі за державність та незалежність, розвитку контактів українців зі світом, утвердженню України в сім'ї європейських народів [102].

Свідченням поважного ставлення П.Порошенка до українських греко-католиків, їхньої церкви була його присутність на церемонії прощання з кардиналом Л.Гузаром, де він заявив, що покійний «відігравав надзвичайно важливу роль не лише для Української греко-католицької церкви, не тільки для всієї нашої держави, а й для всього світового українства... Любомир об'єднував Україну, забезпечував її соборність словом, думкою та молитвою... Його слово насправді відіграло надзвичайно важливу роль і в захисті української волі, української свободи, територіальної цілісності і нашого українського суверенітету» [103].

Демонстрацією поваги Президента України П.Порошенка до віруючих різних віросповідань та юрисдикцій було відвідування ним та його родиною у Великодню ніч київських храмів різних конфесій – Володимирського собору (Української православної церкви Київського патріархату), Києво-Печерської лаври (Української православної церкви), костела Святого Олександра (Римо-католицької церкви), монастиря святого Василя Великого (Української греко-католицької церкви).

П.Порошенко щорічно вітав українців із «Днем хрещення Русі-України». Запровадження князем Володимиром християнства він вважав не лише релігійним, а й цивілізаційним, європейським вибором. П.Порошенко ініціював відзначення на державному рівні 1030-річчя хрещення Київської Русі-України. З цією метою ним було видано спеціальний Указ «Про заходи з підготовки та відзначення 1030-річчя хрещення Київської Русі - України», яким відповідним державним органам доручалося організувати відзначення цієї дати на належному рівні. Крім того, Президент України П.Порошенко привітав українців із цим святом, взяв участь у богослужінні та урочистостях з нагоди цієї події, що проводилися на Володимирській гірці у Києві. У промові перед її учасниками він заявив про готовність українського православ'я до самостійного буття, непорушність основних засад державно-церковних

відносин, повагу влади до усіх конфесій, висловив сподівання, що українська мова стане богослужбовою в українській церкві. П. Порошенко подякував Вселенському патріарху Варфоломію за любов і повагу до України [104].

Президент України П. Порошенко виявляв належну увагу й до протестантизму. У зв'язку з наближенням 500-літнього ювілею цієї впливової християнської течії ним було видано Указ «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації». У ньому вказувалося на вагомий внесок протестантських церков і релігійних організацій у розвиток релігійної, культурної і соціальної сфери України, вияв поваги до їхньої ролі в українській історії та становленні незалежної держави [105]. Відзначення цього ювілею на державному рівні сприяло популяризації протестантизму в Україні, свідчило про шанобливе ставлення П.Порошенка до протестантських течій.

Хоча П.Порошенко й намагався приділяти увагу різним конфесіям в Україні, проте повною мірою дотримуватися принципу рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій йому не завжди вдавалося.

П.Порошенко постійно підтримував контакти з релігійними діячами, систематично зустрічався із членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Особливо тісними у нього були стосунки з патріархом Філаретом, якого він високо цинив за його патріотичну позицію, духовну опіку і матеріальну підтримку Збройних Сил України, боротьбу за незалежність української церкви та соціальне служіння. Після створення Православної церкви України такі ж стосунки склалися у нього із її Предстоятелем митрополитом Епіфанієм.

Як Головнокомандувач Збройних Сил України Президент України П.Порошенко у центрі уваги постійно тримав питання душпастирської опіки військовослужбовців, створення інституту військового капеланства. Він зустрічався із військовими капеланами у зоні бойових дій на Донбасі, брав участь у молитві капеланів–учасників АТО за мир та перемогу.

«Українські військові капелани – теж захисники Вітчизни» – заявив П.Порошенко і назвав їхню діяльність «богоугодною справою» [106]. У присутності глав церков і релігійних організацій він дав доручення Міністерству оборони України щодо прискорення розробки проєктів відповідних законодавчих актів, які регулювали б суспільні відносини у цій сфері [107]. Як суб'єкт права законодавчої ініціативи Президент України П.Порошенко вніс до парламенту невідкладний законопроект, яким передбачалося врегулювання питань капеланської діяльності. Проте цей законопроект залишився без розгляду Верховною Радою України.

Таким чином, державна релігійна політика часів президентства П.Порошенка була досить різноплановою. Найбільша увага приділялася ним розв'язанню проблеми єдності та незалежності української церкви. Завдяки його політичній волі, наполегливості, поєднанні особистих інтересів з інтересами значної частини православних віруючих, які давно мріяли про незалежну церкву, йому вдалося досягти того, чого не вдалося жодному з його попередників. Як зазначав політичний аналітик В.Красноперов, в релігійно-церковній сфері «Порошенко зробив більше, ніж інші» [108]. Разом з тим, повністю розв'язати проблему єдності та незалежності українського православ'я йому не вдалося. З утворенням Православної церкви України та здобуттям нею Томоса про автокефалію українське православ'я продовжувало залишатися розділеним, оскільки Українська православна церква пропозицій щодо об'єднання українського православ'я в одну структуру не прийняла. До того ж, патріарх Філарет, на якого П.Порошенко покладав великі надії, слідуючи власним амбіціям, невдовзі самоізолювався від Православної церкви України і почав відроджувати Українську православну церкву Київського патріархату.

Виконуючи конституційні повноваження Глави держави, своєї участі у формуванні та реалізації державної релігійної політики не міг уникнути Президент України В.Зеленський. При цьому певне значення мало його особисте ставлення до релігії та церкви, про що можна дізнатися із

інтерв'ю, які він давав засобам масової інформації як під час президентської виборчої кампанії, так і у статусі Президента України.

Незважаючи на те, що В.Зеленський, за його ж словами, виріс у «звичайній радянській єврейській сім'ї», де релігійне виховання по суті було відсутнє, на питання про своє ставлення до релігії він відповів: «Я вірю у Бога» [109]. Однак при цьому він не ідентифікує себе з жодною із конфесій: «Нікуди не ходжу: ні до церкви, ні до синагоги, ні до мечеті» [110], – заявляв він.

В.Зеленський розуміє релігію як щось суто особисте, внутрішнє, інтимне і не виявляє особливого бажання до публічного обговорення питання щодо ставлення до неї. Він надає перевагу спілкуванню із Богом «без посередників», «тет-а-тет», не схвалюючи при цьому практики своїх попередників, які демонстративно виставляли напоказ свою релігійність [111].

Звертає на себе увагу й те, що релігія для В.Зеленського є не лише внутрішньою вірою у Бога, а й історико-культурним феноменом, який викликає певний інтерес. «Під час відпусток у різних країнах, - говорив він, - ми з родиною відвідуємо храми як зразки різних культур» [112]. Проте інформація про хрещення власної дитини дружиною В.Зеленського та хрещення ним самим дітей своїх друзів, а також зміст Великоднього поздоровлення українського народу (2020 р.) є свідченням його прихильності до традицій православ'я [113].

Судячи із особистих відповідей В.Зеленського на питання про його віру у Бога, він постає як людина релігійна, проте класичним віруючим назвати його не можна. Більше того, відомий український бізнесмен І. Коломойський про ставлення до релігії В.Зеленського, говорив: «Він не релігійний, але ми працюємо над тим, щоб, принаймні, він дотримувався Шаббату» [114].

Таким чином, вищезазначене свідчить про відсутність у Президента України В.Зеленського системного релігійного світогляду. Як зазначає

О.Солдатов, «В.Зеленський явно не знайомий з питаннями віроучення або церковної історії, він розглядає вибір віри як чисто психотерапевтичний акт» [110].

Однак, зважаючи на те, що В.Зеленський є не просто пересічним громадянином, а Президентом України, гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, українське суспільство більшою мірою цікавить питання щодо його здатності забезпечувати право на свободу совісті і віросповідання громадянам держави, яку він очолює.

Напевно, через відсутність у В.Зеленського системних знань про релігію, недооцінку її можливостей у досягненні політичних цілей його Передвиборна програма не містила спеціальних положень стосовно релігійної політики, у ній були лише заклики до об'єднання усіх, хто незалежно від статі, мови, віри, національності любить Україну [115].

Як кандидат у Президенти України В.Зеленський тримав релігійний нейтралітет, публічно не виявляв прихильності до жодної із конфесій. На відміну від своїх попередників та деяких інших претендентів на президентську посаду він не використовував релігійного чинника у своїй виборчій кампанії, вів себе як конфесійно незаангажований кандидат на пост Президента України. Як зазначає К.Щоткіна, «у Володимира Зеленського немає ніяких очевидних церковних переваг, як були вони у всіх його попередників. Поруч з ним немає жодної фігури у церковних вбраннях. Це дуже інтигуючий поворот у сюжеті - такого у нас ще не було» [116]. Саме через відсутність у кандидата у президенти України В.Зеленського конфесійної заангажованості церковним лідерам різних релігій важко було визначитися щодо його підтримки релігійними спільнотами.

З перемогою на президентських виборах В.Зеленський, крім державних та політичних лідерів України і світу, отримав чимало привітань від релігійних діячів різних конфесій. Серед них Предстоятель Української православної церкви митрополит Онуфрій, Глава

Православної церкви України митрополит Епіфаній та почесний патріарх цієї церкви Філарет, Глава Української греко-католицької церкви архієпископ Святослав, Головний рабин України та Києва Моше Реуєн Азман та ін.

Вітчизняні релігійні діячі, вітаючи В.Зеленського з обранням на президентський пост, бажали йому практичної реалізації надій і сподівань українців, збереження незалежності і єдності України, забезпечення її захисту від російської агресії, відновлення територіальної цілісності, досягнення справедливого миру, подолання скрутного економічного становища та піднесення до рівня розвинутих країн світу, продовження реформ та євроінтеграції. Вони висловлювали також сподівання на рівне ставлення держави до різних конфесій, заявляли про свою готовність до співпраці на партнерських засадах та надання підтримки в утвердженні в українському суспільстві духовних і моральних цінностей.

Серед зарубіжних релігійних діячів, що привітали В.Зеленського з обранням на пост Президента України, були Вселенський патріарх Варфоломій та Глава Російської православної церкви патріарх Кирило.

Вселенський патріарх Варфоломій у своєму привітанні від імені «матері-церкви» благословив В.Зеленського на продовження реформ, підтвердивши при цьому своє подальше сприяння добробуту і духовному процвітанню українського народу. Патріарх Кирило, вітаючи В.Зеленського з перемогою на президентських виборах, висловив надію на подолання «релігійних протиріч в Україні» та «завершення скорботного періоду утисків і дискримінації громадян України, які належать до Української православної церкви» [117].

Усвідомлюючи необхідність і важливість налагодження контактів з релігійними об'єднаннями, В.Зеленський відразу після офіційного оприлюднення результатів президентських виборів провів зустрічі у їхніх офісах з лідерами релігійних спільнот в Україні, а саме: почесним

патріархом Православної церкви України Філаретом та її Предстоятелем митрополитом Епіфанієм, Головою Української православної церкви митрополитом Онуфрієм, Головою Української греко-католицької церкви архієпископом Святославом, муфтіями та мусульманськими релігійними діячами, представниками Ради рабинів України.

Окрім релігійної ситуації предметом обговорення на цих зустрічах було широке коло суспільно-політичних питань, серед яких припинення війни на Донбасі, досягнення миру і спокою в Україні, участь релігійних організацій у розбудові української держави та громадянського суспільства, благодійній діяльності, сприяння залученню в українську економіку іноземних інвестицій, утвердження загальнолюдських цінностей, подолання бідності та боротьби з корупцією тощо. Учасники зустрічей обговорювали й питання розбудови діалогу та духовної опіки населення анексованих та окупованих територій України, підтримки переселенців з Криму та Донбасу, консолідації українського суспільства, пастирського обслуговування українців за кордоном.

Зважаючи на авторитет та впливовість релігійних організацій, новообраний Президент України В.Зеленський після цих зустрічей оприлюднив відеозверення релігійних діячів різних конфесій (православних, греко-католиків, мусульман, іудеїв) до жителів анексованого Криму та окупованих територій Донбасу із закликом до примирення і єднання.

Зустрічами з релігійними лідерами в Україні В.Зеленський засвідчив свою повагу до різних конфесій та продемонстрував налаштованість до співпраці з ними. Підтвердженням цього було його доручення Кабінету Міністрів України запросити представників духовенства різних конфесій до участі в урочистих заходах з нагоди 28-ї річниці незалежності України, а також звернутися до церков та релігійних організацій провести в цей день молебні за Україну.

В контексті реалізації державної релігійної політики важливе значення мали зустрічі Президента України В.Зеленського із світовими релігійними лідерами. Йдеться, зокрема про його зустріч із Вселенським патріархом Варфоломієм (серпень 2019 р.), під час якої він підтвердив, що «влада України ніяким чином не втручатиметься у справи церкви і буде всіляко оберігати і захищати право людей на свободу віросповідання» [118].

На аудієнції Президента України В.Зеленського з папою Римським Франциском у Ватикані (лютий 2020 р.). у центрі уваги були питання припинення військових дій та досягнення миру на Донбасі, визволення полонених. В.Зеленський висловив папі Римському вдячність за надану ним допомогу потерпілим українцям від війни на Донбасі та запросив його відвідати Україну [119].

Щоправда, у поглядах на деякі проблеми суспільно-політичного життя в Україні між В.Зеленським і окремими релігійними організаціями існують певні розбіжності. Зокрема, для нього і Української православної церкви характерне різне розуміння ситуації на Донбасі: В.Зеленський вважає її наслідком російської агресії в Україну, тоді як Українська православна церква – «громадянським конфліктом». Крім того, для Української православної церкви, яка перебуває в юрисдикції Московського патріархату, непринятною є заява В.Зеленського про продовження європейської та євроатлантичної інтеграції України.

Розбіжності між В.Зеленським та Українською православною церквою існують також з приводу проголошеного ним курсу на широке впровадження цифрових технологій, електронного урядування, реалізацію проєкту «держава у смартфоні». Українська православна церква, як відомо, рішуче виступає проти впровадження будь-якого «оцифрування», населення ідентифікаційних кодів, біометричних паспортів тощо.

Предстоятель цієї церкви митрополит Онуфрій заявив, що він не вимагає і не чекає ні від Глави держави, ні від нової влади якогось

особливого ставлення до себе, а лише хоче, щоб «президент ставився до нас, нашої церкви так, як до всіх – щоб ми були рівними перед законом, щоб не було «своїх» і «чужих» [120].

Українська православна церква заявила також про своє очікування від Президента України В. Зеленського і влади припинення «захоплення храмів» та скасування «антинацерковного закону», яким передбачається її перейменування. Глава Російської православної церкви патріарх Кирило теж висловив сподівання, що зі зміною влади в Україні зміниться й державна політика у релігійно-церковній сфері, припиняться «утиски» віруючих Української православної церкви [121].

Важливе значення у державній релігійній політиці мають відносини, які складаються між Президентом України В. Зеленським і Православною церквою України. Під час публічних передвиборчих дебатів з кандидатом у Президенти України П. Порошенком В. Зеленський назвав Томос про автокефалію цієї церкви «перемогою для України», хоча заслуги у його здобутті більшою мірою визнав за патріархом Філаретом, ніж за своїм опонентом.

Президента України В. Зеленського і Православну церкву України, з одного боку, єднають спільні проукраїнські позиції та європейські устремління, а з другого, роз'єднують орієнтації на різні політичні сили. В. Зеленський у своїй діяльності опирається на провладну партію «Слуга народу», тоді як за Православною церквою України стоїть опозиційна до нього політична сила «Європейська солідарність» на чолі з П. Порошенком, який свого часу доклав значних зусиль до створення цієї церкви та отримання нею Томосу про автокефалію. «Вдячна» Православна церква України у президентській виборчій кампанії 2019 р., майже відкрито підтримуючи П. Порошенка, відвертала тим самим виборців від кандидата у Президенти України В. Зеленського. Однак, ніяких відвертих спроб «помсти» цій церкві з боку Президента України В. Зеленського не спостерігається. Хоча, за словами Предстоятеля Православної церкви

України митрополита Епіфанія, обласні державні адміністрації нині не сприяють переходу релігійних громад до цієї церкви [122].

У контексті суспільно-політичних подій, що відбувалися в Україні, в українському суспільстві неодноразово поставало питання про зміну юрисдикції Києво-Печерської лаври. У грудні 2015 р. громадськістю Києва у формі електронної петиції був ініційований збір підписів про передачу Києво-Печерської лаври від Української православної церкви до Української православної церкви Київського патріархату. І хоча ця петиція невдовзі набрала необхідну кількість голосів, проте не була реалізована через відсутність у Київській міській державній адміністрації відповідних на те повноважень та небажання місцевої влади загострювати міжцерковний конфлікт [123].

У квітні 2020 р. з цього приводу на ім'я Президента України В.Зеленського надійшло дві електронні петиції діаметрально протилежного змісту: в одній містилася вимога щодо передачі Києво-Печерської лаври Православній церкві України, а в другій, – навпаки: залишити цю релігійну святиню у користуванні Української православної церкви. Розуміючи конфліктогенність цього питання, В.Зеленський не став втручатися у його вирішення, цілком правомірно пославшись при цьому на Конституцію та закони України, відповідно до яких управління об'єктами державної власності та їх передача іншим суб'єктам здійснюється Кабінетом Міністрів України [124].

Українська православна церква, заявляючи, що Вселенський патріарх Варфоломій «незаконно втрутився в релігійну ситуацію в Україні», негативно зреагувала на запрошення Президента України В.Зеленського здійснити візит до України. Ієрархи цієї церкви, з одного боку, вважають, що в умовах відокремлення церкви від держави Президент України не може запрошувати до України релігійних діячів інших країн, а, з другого, - приїзд Вселенського патріарха Варфоломія до України може призвести до посилення протистояння у релігійному середовищі.

Свою увагу та повагу Президент України В.Зеленський виявляє до українських мусульман. На зустрічі з представниками кримськотатарського народу у травні 2020 р. ним було заявлено про намір надати державний статус великим мусульманським святам Курбан-Байрам та Ураза-Байрам, а також про його підтримку ідеї будівництва у Києві мусульманської мечеті [125]. Невдовзі після цієї зустрічі В.Зеленський спеціальним Указом доручив Кабінету Міністрів України спільно із Всеукраїнською радою церков та релігійних організацій, релігійними конфесіями, Українським інститутом національної пам'яті опрацювати питання та внести на розгляд Верховної Ради України законопроект щодо надання державного статусу великим релігійним святам мусульман, іудеїв, християн західного обряду та іншим – Рамазан-Байрам, Курбан-Байрам, Песах, Рош-Гашана, Ханука, Великдень [126].

Відразу після видання цього Указу президентським Офісом було дане роз'яснення щодо підходів до законодавчого врегулювання цього питання, у якому зазначалося, що державний статус релігійних свят вищезазначених конфесій передбачатиме надання роботодавцями вихідних днів не усім працівникам, а лише тим, що сповідують відповідні релігії.

Надання державного статусу великим релігійним святам інших конфесій поряд із православними стане важливим кроком на шляху до практичного забезпечення рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом.

Поза увагою Президента України В.Зеленського не залишається й іудаїзм. Підтвердженням небайдужості до цієї релігії, окрім зустрічі з представниками Ради рабинів України, була його поїздка до Ізраїлю та молитва біля Стіни плачу, яку прочитав головний рабин Києва і України Моше Реувен Асман. Крім того, у серпні 2020 р. відбулася зустріч цього рабина із заступником керівника Офісу Президента України на якій обговорювалися питання українсько-ізраїльських відносин, місця і ролі іудейської релігійної спільноти у розвитку української держави, надання

державного статусу головним іудейським святам, утвердження в суспільстві міжконфесійної толерантності, визнання греко-католицького митрополита Андрея Шептицького Праведником народів світу [127].

Таким чином, з самого початку свого президентського правління В.Зеленський пішов по шляху встановлення та підтримки партнерських відносин з різними конфесіями, не порушуючи при цьому конституційно закріпленого принципу про відокремлення церкви від держави, не надаючи переваг та преференцій жодній із релігійних організацій. Він намагається не тільки декларувати, а й тримати релігійний нейтралітет, не втручатися у церковні справи. Такий підхід може стати запорукою успіху у реалізації ефективної державної релігійної політики. Тим більше, що у В.Зеленського немає потреби «навертати» до себе конкретні церкви, релігійні організації та їхніх прихильників для підтримки на майбутніх виборах, оскільки з самого початку він заявив, що йде у Президенти України лише на один термін [128]. Остаточні результати і наслідки державної релігійної політики Президента України В.Зеленського стануть відомими після закінчення його президентської каденції.

Як засвідчує аналіз, у релігійній політиці Президентів України були спільні та відмінні риси. Для більшості з них характерним було вибіркове ставлення до церков, релігійних організацій та релігійних діячів. При цьому основна увага приділялася ними розв'язанню проблем традиційних релігій, тоді як інші конфесії відчували з їхнього боку значно менше уваги.

Президенти України, крім В.Януковича, намагалися всіляко сприяти створенню єдиної Помісної православної церкви в Україні, хоча одні вважали, що шлях до неї лежить через Москву, другі – через Константинополь. Л.Кравчук, В.Ющенко, П.Порошенко, розглядали проблему незалежності української церкви здебільшого як політичну, а не релігійно-церковну. Вони хотіли зробити автокефалію «інструментом національної політики, сакральним символом «відокремлення» України від Росії» [129].

2.3. Виконавча влада в Україні: пріоритетні напрями забезпечення реалізації державної релігійної політики

Відповідно до Конституції України вищим органом у системі органів виконавчої влади України є Кабінет Міністрів України, який забезпечує здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави; вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина; спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади [130].

Кабінету Міністрів України належить важлива роль у реалізації державної релігійної політики. Відповідно до своїх повноважень він здійснює діяльність, яка є безпосередньо дотичною до релігійно-церковної сфери. По-перше, маючи право законодавчої ініціативи, він може вносити на розгляд Верховної Ради України проекти законів з релігійно-церковних питань. По-друге, в межах його компетенції ним можуть видаватися обов'язкові до виконання нормативно-правові акти, які регулюють державно-церковні відносини.

Питання державно-церковних відносин, релігійної політики, забезпечення права на свободу совісті і віросповідання, створення релігійних об'єднань постійно знаходили своє відображення у Програмах діяльності Кабінету Міністрів України, які згідно з Конституцією України схвалюються Верховною Радою України і є орієнтиром діяльності Уряду, що спрямовується Прем'єр-міністром України [131].

Уже в першій Програмі діяльності Кабінету Міністрів України, яку було розглянуто і схвалено Верховною Радою України (15 жовтня 1996 р.), підкреслювалося, що з прийняттям Конституції України відносини між державою і церквою повинні стати більш гармонійними. Констатувавши, що «релігійна ситуація в державі залишається складною», Кабінет Міністрів України вказав на необхідність таких дій: здійснення заходів, спрямованих на створення Всеукраїнської ради церков і релігій; проведення підготовки до Всеукраїнського форуму релігійних організацій;

розробка проєкту Концепції відносин між державою і церквою; внесення на розгляд Верховної Ради України проєкту змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [132].

За всієї важливості окреслених програмою завдань у сфері державної релігійної політики продуктивними виявилися зусилля, спрямовані на створення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Адже всередині 1990-х рр., коли українське суспільство було охоплене протиріччями та конфліктом між різними конфесіями, без сприяння органів державної влади створення такої Ради було проблематичним.

Свою роль у формуванні та реалізації державної релігійної політики відіграла і передбачена Програмою діяльності Кабінету Міністрів України робота над Концепцією відносин між державою і церквою. Хоча проєкт такої Концепції так і не став законом, робота над нею не тільки об'єднала представників державних структур, церковних діячів, науковців, громадських активістів і правозахисників, а й значною мірою зблизила позиції всіх зацікавлених сторін щодо сутності державної релігійної політики та їхні погляди на шляхи її реалізації [132]. Робота над виконанням завдань цієї Програми діяльності Кабінету Міністрів України тривала також і в наступні роки.

У березні 2000 р. Верховна Рада України схвалила нову Програму діяльності Уряду, у якій йшлося лише про «налагодження співробітництва та взаємодопомоги між державою і церквою, надання підтримки релігійним організаціям у проведенні ремонтно-реставраційних робіт на об'єктах, що мають історико-культурну цінність» [133].

Водночас, саме на цей період припадає інтенсивна робота Кабінету Міністрів України, низки міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, пов'язана з відзначенням 2000-річчя Різдва Христового. Відзначення цього ювілею мало стати важливим кроком на шляху реалізації державної релігійної політики. Зокрема, передбачені заходи стосувалися гармонізації державно-церковних і міжконфесійних відносин,

відновлення порушених майнових прав релігійних організацій, актуалізації присутності релігійних організацій у соціальному, громадському, культурному публічному просторі [134].

У ході підготовки до цього ювілею було відбудовано (по суті збудовано заново) Михайлівський Золотоверхий Собор, Свято-Успенський собор Києво-Печерської лаври, церква Богородиці Пирогощі на Подолі, пам'ятник Андрію Первозванному на Аскольдовій могилі в Києві, пам'ятники на честь 2000-ліття Різдва Христового у Сумах, Запоріжжі, Дрогобичі, інших містах України; проведено велику кількість міжконфесійних форумів, наукових і науково-практичних конференцій, видано низку літератури, присвяченої християнству в історії, політичному, соціальному та культурному розвитку України і світу [135].

Масштабні заходи, які супроводжували відзначення 2000-річчя Різдва Христового, а також конкретні кроки з реалізації завдань, які містили попередні Програми діяльності Кабінетів Міністрів України, дозволили Кабінету Міністрів України у наступній Програмі діяльності, ухваленій 2002 р., констатувати про «закріплення позитивних тенденцій у міжконфесійних відносинах, подолання конфліктів у релігійному середовищі, утвердження в ньому миру і злагоди, позитивного міжнародного іміджу України в християнському світі». Кабінет Міністрів України з цих позицій вважав за можливе у Програмі своєї діяльності ставити досить складне завдання - сприяти «подоланню міжправославного протистояння, об'єднанню православних в Україні та створенню єдиної помісної православної церкви» [136].

Наступна Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність» (2003 р.) націлювала органи виконавчої влади на «подальше підвищення рівня довіри у взаємовідносинах між державою і церквою, ведення постійного діалогу для подолання міжконфесійних суперечностей, повернення релігійним

організаціям значної частки колишніх культових будівель та майна, удосконалення законодавства в релігійній сфері» [137].

У схваленій Верховною Радою України Програмі діяльності Кабінету Міністрів України «Послідовність. Ефективність. Відповідальність» (2004 р.) питанням здійснення державної релігійної політики відведено належне місце. Для забезпечення реалізації конституційного права на свободу світогляду і віросповідання, створення сприятливих умов для розвитку та діяльності релігійних організацій, утвердження засад світоглядної терпимості Кабінет Міністрів України передбачав спрямовувати свої дії на подальше підвищення рівня довіри у взаємовідносинах між державою і церквою, ведення постійного діалогу з метою подолання міжконфесійних суперечностей, повернення релігійним організаціям їх колишніх культових будівель і майна [138].

Наступна Програма діяльності Кабінету Міністрів України (2005 р.) демонструвала наступність державної релігійної політики з попередніми програмами. Проте вона містила й нові положення, пов'язані з прагненнями Уряду подолати зловживання і спроби маніпулювання владою релігійним середовищем під час президентської кампанії 2004 р. З цим пов'язаний особливий акцент на необхідності забезпечити неухильне дотримання принципу відокремлення церкви від держави; створення державою рівних умов для діяльності релігійних організацій, недопущення на них тиску [139].

Натомість у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України (2008 р.) передбачалося здійснення необхідних дій з реалізації державної релігійної політики та державно-церковних відносин. Саме у ній вперше у такому документі знаходить відображення популярне на той час в експертному середовищі розуміння відносин між державою і релігійними організаціями як «партнерських», а також зобов'язання Уряду запровадити ефективний правовий механізм регламентації суспільно-релігійних та державно-церковних відносин; розробити проєкт нової редакції Закону

України «Про свободу совісті та релігійні організації»; удосконалити порядок повернення релігійним громадам церковного майна [140].

Водночас, на Кабінет Міністрів України, Міністерство закордонних справ України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство культури і туризму України, а також на Державний комітет у справах релігій було покладено завдання щодо реалізації комплексу заходів у рамках святкування Дня хрещення Київської Русі-України.

День хрещення Київської Русі-України відзначався в Україні на державному рівні і супроводжувався відповідними розпорядженнями Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади, хоча ідеологічна спрямованість та зміст святкувань значною мірою залежали від політичного курсу Президентів України.

Для ефективного виконання завдань державної релігійної політики Кабінетом Міністрів України було створено Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій (у 2008 р.). Ця комісія наділялася статусом постійно діючого консультативно-дорадчого органу при Кабінеті Міністрів України на чолі з профільним віце-прем'єр-міністром. На неї покладалися завдання розгляду питань, що стосуються забезпечення реалізації прав релігійних організацій; підготовки пропозицій щодо відновлення прав релігійних організацій, порушених внаслідок проведення політики тоталітарного режиму та розроблення механізму подолання негативних наслідків такої політики; підготовки рекомендацій щодо удосконалення механізму повернення релігійним організаціям культових будівель та іншого майна, що їм належало; аналіз пропозицій органів виконавчої влади стосовно вивільнення будівель, що підлягали поверненню релігійним організаціям, і переміщення установ і організацій з таких будівель. Комісії надавалося право одержувати від органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій інформацію, документи і матеріали, необхідні для виконання покладених на неї завдань; вносити Кабінету Міністрів України пропозиції щодо удосконалення

законодавства з релігійно-церковних питань, а також залучати до своєї роботи фахівців органів виконавчої влади, підприємств, установ та організацій [141].

Входження до складу комісії представників міністерств та інших органів центральної виконавчої влади, а також представників релігійних організацій мало б перетворити її на дієвий інструмент оперативного вирішення поточних питань, які виникають в державно-церковних відносинах. Однак часті зміни Уряду, громіздкість у складі самої комісії, численні бюрократичні перепони призвели до того, що вона з 2009 по 2011 р., а потім упродовж 2013-2017 рр. майже не функціонувала. Лише у квітні 2018 р., після неодноразових звернень Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій та окремого доручення Прем'єр-міністра України комісія зібралася на своє засідання і обговорила нагальні питання державно-церковних відносин. Йшлося, зокрема про механізм спрощення процедури реєстрації релігійних організацій шляхом запровадження «єдиного вікна» та визначення вичерпного переліку документів, необхідних для реєстрації статуту та державної реєстрації, кілька конкретних питань, пов'язаних з поверненням релігійним організаціям культових будівель і майна, а також ситуацію із забезпеченням прав віруючих та релігійних організацій на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей та в анексованому Криму, де масово порушувалися права людини на свободу совісті і віросповідання [142].

Питання реалізації державної релігійної політики знайшли своє відображення у Програмах діяльності наступних складів Кабінету Міністрів України (2014 та 2019 рр.). Обидві Програми спрямовувалися на дотримання свободи совісті і віросповідання та збереження релігійної різноманітності.

Кабінет Міністрів України забезпечував також постійну координацію діяльності різних міністерств та інших центральних органів виконавчої влади у здійсненні в межах їх повноважень державної релігійної політики.

В реалізації цієї політики брали участь Міністерство закордонних справ України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство оборони України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство культури України, Міністерство освіти і науки України.

Для забезпечення ефективності та безперервності реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері при низці міністерств були створені Громадські ради з питань співпраці з церквами та релігійними організаціями. Так, при Міністерстві юстиції України створено Душпастирську раду з питань релігійної опіки у пенітенціарній системі України, Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України, затверджено положення про них.

Серед органів виконавчої влади особливе місце належить Центральному органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії. Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» на нього покладені обов'язки реєстрації статутів (положень) релігійних організацій (центрів, управлінь, монастирів, релігійних братств, місіонерських товариств (місій), духовних навчальних закладів), а також змін і доповнень до них; погодження можливості зайняття релігійною діяльністю представниками зарубіжних релігійних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні; здійснення контактів і координаційних зв'язків із відповідними органами інших держав; забезпечення релігієзнавчої експертизи за участю представників релігійних організацій та відповідних спеціалістів; сприяння зміцненню взаєморозуміння і терпимості між релігійними організаціями; сприяння міжнародній діяльності релігійних організацій України; забезпечення виконання та додержання законодавства про свободу совісті [2].

Такі повноваження цього державного органу поставили його у центр гострих політико-правових дискусій та широкого громадського обговорення. Спочатку він сприймався як пережиток радянської епохи, елемент репресивної системи, а також Рад у справах релігій при Раді

Міністрів СРСР та УРСР. Пізніше його стали вважати органом маніпуляції релігійним середовищем у політичних цілях тих чи інших сил, які змагалися за здобуття або утримання влади. Саме тому Президент України Л.Кучма одним із своїх перших президентських указів ліквідував Раду у справах релігій при Кабінеті Міністрів України, яка забезпечувала реалізацію державної релігійної політики, творцем якої був його попередник Л.Кравчук. Створене 1994 р. Міністерство у справах національностей, міграції та культур [143] було також ліквідовано внаслідок політичного загострення, пов'язаного з кривавою сутичкою між учасниками похоронної процесії та міліцейським загоном на Софійській площі 18 липня 1995 р. Політичну кризу, яка виникла внаслідок цього зіткнення, було частково розв'язано реформуванням державного органу в справах релігій. Створений Державний комітет у справах релігій хоча і проіснував найдовше, згодом також опинявся в епіцентрі політичної боротьби і наполегливих спроб його ліквідувати. У 1999 р. 49 народних депутатів України направили до Конституційного Суду України конституційне подання щодо офіційного тлумачення положення Конституції України про відокремлення церкви і релігійних організацій від держави та визнання неконституційною статті Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», якою передбачається існування Державного органу України у справах релігій. На думку суб'єкта права на конституційне подання, наявність такого державного органу суперечить конституційному принципу відокремлення церкви і релігійних організацій від держави, а також засадам, визначеним міжнародно-правовими актами про права та свободи людини. Проте Конституційний Суд України відмовив у провадженні, вказавши при цьому на те, що забезпечення виконання положень Конституції України в сфері свободи совісті «покладається на органи державної влади, які наділено відповідними повноваженнями. Таким органом державної влади є Державний комітет України у справах релігій... Міжнародно-правові документи з прав

людини, на які посилаються у конституційному поданні народні депутати України, закріплюють право людини на свободу думки та віросповідання. Ці документи...не визначають, як саме держава повинна виконувати взяті зобов'язання щодо забезпечення свободи віросповідання» [144].

Після Помаранчевої революції Державний комітет України у справах релігій був звинувачений у втручанні у політичний процес на боці влади і ліквідований. У 2005-2006 рр. реалізацією державної політики в сфері свободи совісті займався Державний департамент у справах релігій у складі Міністерства юстиції; у 2006-2010 рр. – Державний комітет у справах національностей і релігій; з 2011 р. – Департамент у справах національностей і релігій у складі Міністерства культури; з 2019 р. - Державна служба України з етнополітики та свободи совісті як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністра культури і який реалізує державну політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав національних меншин.

Таким чином, за роки незалежності України Державний орган у справах релігій зазнав шість серйозних реорганізацій, а на його чолі змінилося тринадцять осіб. Численні реорганізації Державного органу у справах релігій, часті зміни керівництва негативно позначалися на його функціонуванні, об'єктивно послаблювали ефективність реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері. Разом з тим, цьому органу вдалося не лише послідовно втілювати у життя політичну лінію держави щодо релігії та церкви, а й виступати з важливими ініціативами у цій сфері, сприяти зосередженню уваги органів виконавчої влади на її пріоритетних напрямках.

По-перше, йдеться, про участь виконавчої влади у реалізації законодавчо закріпленого завдання щодо подолання негативних наслідків радянської державної релігійної політики, що означало не лише повернення релігійним організаціям відчуженого в них радянським

режимом майна, а й ліквідацію інших обмежень, які робили неможливою їх позакультову діяльність, а також сприяння відновленню церковної інфраструктури.

По-друге, це нормалізація міжконфесійних відносин, максимальне сприяння процесу подолання міжцерковних конфліктів, які придушувалися тоталітарним режимом і легалізувалися після його падіння.

По-третє, сприяння розгортанню соціально значущої, благодійної, культурницької діяльності релігійних організацій, а також діяльності, спрямованої на покращення суспільної моралі тощо.

По-четверте, сприяння міжнародній діяльності релігійних організацій України.

За всіх складнощів, з якими стикався у своїй діяльності Державний орган у справах релігій (міжцерковний конфлікт, політизація релігійно-церковного життя, партійний тиск на суб'єктів реалізації державної релігійної політики, недосконалість законодавчої бази, обмежені повноваження тощо), він у багатьох випадках став запобіжником порушення релігійних прав і свобод людини, а також структурою, яка реально сприяла релігійним організаціям у здійсненні ними своєї місії.

Одним із невідкладних і водночас найскладніших завдань органів виконавчої влади у сфері державно-церковних відносин стало повернення релігійним організаціям експропрійованого у них рухомого і нерухомого майна. Складність розв'язання цієї проблеми полягала у більш тривалому порівняно з країнами Центрально-Східної Європи пануванні в Україні радянського політичного режиму і тотальному вилученню ним церковної власності.

Оскільки Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідні Укази та Розпорядження Президентів України не визначали механізму повернення церковних споруд і майна із державної власності у власність чи безоплатне користування релігійних організацій, важливими урядовими документами стали Розпорядження Кабінету

Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням» (1998 р.) та Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» (2002 р.) [145; 146].

Останнє було ухвалене на виконання Указу Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» (2002 р.) і передбачало не лише конкретні заходи з повернення релігійним організаціям відчуженого в них майна, а й сприяння соціальній діяльності релігійних організацій, їхнім благодійним і культурницьким проектам, реставраційних і ремонтних робіт, що здійснюються церквами і релігійними організаціями, розширенню співробітництва з одновірцями за кордоном, а також низку наукових і культурно-мистецьких подій [146].

Вже за перше десятиліття незалежності України віруючим було повернуто 3,6 тис. храмів і понад 10 тис. предметів культового й церковного вжитку; кількість культових будівель і пристосованих приміщень, якими користуються церкви, збільшилася до 18643 [147]. Однак, незважаючи на масштабну роботу з відновлення справедливості щодо реквізованих у релігійних організацій України будівель та іншого майна, вона не була завершена. Відповідний законопроект про повернення релігійним організаціям церковного майна був розроблений Міністерством юстиції України, але законом так і не став. Так само не був ухвалений і законопроект з цього питання, розроблений Державним комітетом України у справах національностей і релігій і винесений на громадське обговорення [148, с.365-369].

Однак в міру повернення у власність чи передачі у користування релігійним організаціям культових будівель й майна, а також достатньо інтенсивного будівництва храмів і молитовних будинків, проблема повернення церковного майна поступово втрачала гостроту. Так, у «Переліку актуальних питань державно-конфесійних відносин в Україні», який містився у Зверненні Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до Президента України (23 квітня 2013 р.), заклик «комплексно підійти до вирішення питання про повернення церквам і релігійним організаціям майна, експропрійованого тоталітарним режимом минулого», [149], містився лише на 13-му місці з-поміж 18-ти позицій. До честі церковних лідерів, священнослужителів, які, розуміючи складне економічне становище України, не наполягають на повній та негайній реституції усієї експропрійованої власності або грошової її компенсації. Однак така позиція церков, релігійних організацій не зменшує актуальності проблеми реституції церковної власності.

Натомість, на перший план у державно-церковних відносинах державній релігійній політиці почали виходити проблеми входження релігійних організацій у публічний простір, їхньої присутності у традиційно їм притаманних сферах.

При цьому, з самого початку незалежності України релігійні організації в Україні, передусім найбільш чисельні з них, особливу увагу законодавчої і виконавчої влади звертали на таку важливу сферу як військова. Особливо це стосувалося армійських колективів, на необхідності душпастирської опіки яких постійно наголошували церковні діячі [150, с.34]. У зв'язку з цим значно актуалізувалося питання військового капеланства в Україні. Стало зрозумілим, що положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідно до якого «командування військових частин надає можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів», є недостатнім для здійснення душпастирської опіки. На

необхідності залучення релігійних організацій до виховання військовослужбовців та на можливості більшої присутності церкви у воєнній організації України наголошували й деякі представники Збройних Сил України та інших військових формувань [151, с.15-16].

Тим часом релігійні організації, насамперед православні і греко-католицька церкви, створювали спеціальні структури, діяльність яких спрямовувалася на душпастирювання серед військовослужбовців. Командири військових частин почали залучати священнослужителів не тільки для виконання релігійних таїнств і обрядів, а й для проведення виховних бесід з особовим складом. Підписуються угоди про співпрацю і взаємодію між церквами і силовими органами, розробляються конкретні програми і логістика душпастирської опіки військовослужбовців [152, с.2-8].

Однак становлення інституту військового капеланства тривалий час не зустрічало належної підтримки ні серед вищого військового керівництва, ні в експертному середовищі, ні в суспільстві. Проти цього починання висувалася низка аргументів. По-перше, в умовах наявності міжцерковного конфлікту виникала загроза його перенесення у військове середовище. По-друге, запровадження інституту військового капеланства, на думку багатьох правників, суперечить закріпленому у Конституції та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» принципу відокремлення церкви від держави. По-третє, неготовність церков, релігійних організацій до створення дієвих капеланських структур у силових структурах України. По-четверте, небезпека активної капеланської діяльності у війську представників Української православної церкви, що перебуває у юрисдикції Московського патріархату.

Зважаючи на це, затверджена на початку 2004 р. Указом Президента України «Концепція гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України» передбачала лише «здійснення заходів щодо задоволення

прав військовослужбовців на свободу світогляду і віросповідання, відправлення релігійних культів» [153].

Кроком, спрямованим на врегулювання відносин між Збройними Силами України і релігійними інституціями, стала Директива Міністра оборони України «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України» (2006 р.). Хоча ця директива й не передбачала створення інституту військового капеланства, вона спрямовувала на повніше задоволення військовослужбовцями своїх релігійних потреб, регламентувала відносини військових частин з представниками релігійних організацій, визначала порядок використання культового майна на території військових частин [154].

У 2008 р. в структурі Департаменту гуманітарної політики Міністерства оборони України було створено сектор роботи з релігійними організаціями. Тоді ж представники православних і католицьких церков, Всеукраїнського Союзу баптистів й Духовного управління мусульман України та заступник міністра оборони України підписали Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України [155].

Одним із важливих кроків на шляху забезпечення військовослужбовцям гарантованого їм права на свободу світогляду і віросповідання стало створення у 2009 р. Ради у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. Своєю діяльністю ця Рада зі статусом представницького міжконфесійного консультативно-дорадчого органу мала не лише сприяти забезпеченню права на свободу совісті військовослужбовців, а й здійснювати практичні заходи, «спрямовані на поетапне впровадження у Збройних Силах України ефективної системи душпастирської опіки та створення інституту військового духовенства (капеланства)» [156].

Члени Ради взяли активну участь у розробці Концепції душпастирської опіки у Збройних Силах України, яка у 2011 р. була

затверджена Наказом Міністра оборони України. Концепція спрямовувалася на поглиблення системної співпраці Збройних Сил України та релігійних організацій, вдосконалення нормативно-правової бази, а також діяльності Міністерства оборони України та Генерального штабу Збройних Сил України, органів військового управління у сфері задоволення релігійних потреб військовослужбовців. Концепція вводила в обіг термін «військовий священнослужитель» і встановлювала принципи душпастирської опіки у війську, які включали рівність усіх конфесій, віруючі яких проходять військову службу; пріоритетність бойової підготовки; невтручання священнослужителів у діяльність військового командування і військового командування у внутрішні справи релігійних організацій; недопущення прозелітизму [157].

Однак інституалізація військового капеланства відбулася з початком російської агресії в Україну. 2 липня 2014 р. Кабінет Міністрів України видав Розпорядження «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі», яким передбачалася розробка відповідними органами положення про службу військового духовенства (капеланську службу), а також визначалося, що священнослужителі, які запропоновані релігійними організаціями та успішно пройшли відбір, працевлаштовуються з укладенням відповідних трудових договорів у військові підрозділи і є військовими священиками (капеланами). Згідно з цим Розпорядженням мали забезпечуватися навчання капеланів основам військової справи, а також їх військово-гуманітарна та військово-психологічна підготовка. Класифікатор професій доповнювався професією військового священика [158].

Хоча перше Положення про службу військового духовенства у Збройних Силах України було затверджено Міністром оборони України лише у січні 2015 р. [159], сотні священиків до того часу вже опікувалися воїнами, які брали участь в АТО. Станом на середину 2016 р. в районі

проведення антитерористичної операції побувало понад 520 священників-капеланів, 150 священників-волонтерів і 140 помічників капеланів, семінаристів, церковних активістів. З-поміж них з Української православної церкви Київського патріархату – 295 священників та 14 священників-волонтерів, Української греко-католицької церкви – 122 священники, 30 священників-волонтерів і 9 помічників та активістів, Церкви християн віри євангельської (п'ятидесятників) – 23 священнослужителі, 8 священнослужителів-волонтерів і 28 помічників та активістів, Союзу баптистів – 12 священнослужителів, 1 священнослужитель-волонтер і 18 помічників та активістів, Римо-католицької церкви – 4 священники, 7 священників-волонтерів і 3 помічники та активісти, Української православної церкви – 8 священників і 28 священників-волонтерів [160, с.23]. Їхній досвід було покладено в основу нового Положення про службу військового духовенства, яким визначалася структура, основні завдання та порядок діяльності підрозділів Міністерства оборони України, Збройних Сил України з питань організації діяльності служби військового духовенства.

Позиція, яку зайняло керівництво Української православної церкви щодо російської агресії в Україну, зумовила запровадження державою обмежень на духовний супровід військовослужбовців її священнослужителями. Наказом Генерального штабу Збройних Сил України було заборонено допускати до духовних осередків на території військових частин представників релігійних організацій, центри яких знаходяться на території країни-агресора [161].

В цілому ж, станом на 2019 р. у Збройних Силах України запроваджено 105 посад військових священників, з них укомплектовано 68 посад. Кожна релігійна конфесія самостійно здійснює загальну богословську підготовку кандидатів на посади капеланів. Водночас вони проходять курс навчання за відповідною програмою, яка включає основи військової справи, військово-гуманітарну та військово-психологічну

підготовку. Так, впродовж 2017-2018 рр. проведено два базових курси підготовки, які успішно пройшли 52 військових священиків (капеланів) [162]. 47 штатних посад капеланів станом на 2019 р. запроваджено у частинах Національної гвардії України, яка першою серед військових формувань впровадила інститут військового духовенства [163]. Керівництво Міністерства внутрішніх справ України заявило про свій намір щодо створення капеланської служби в Національній поліції України.

Разом з тим, керівники релігійних організацій, представники воєнної організації країни, а також експерти і правозахисники наголошували на необхідності врегулювання питань взаємодії армії і церкви та становлення капеланської служби у спеціальному законі.

На виконання Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу» Кабінетом Міністрів України ухвалено низку нормативно-правових актів, які регулюють комплекс питань проходження невійськової служби, містять перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю (у цьому переліку адвентисти-реформісти, адвентисти сьомого дня, євангельські християни, євангельські християни-баптисти, покутники, Свідки Єгови, харизматичні християнські церкви (та церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами), християни віри євангельської (та церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами), християни євангельської віри, Товариство Свідомості Крішні) [164], а також визначають галузі, підприємства, установи та організації, в яких громадяни України можуть проходити альтернативну (невійськову) службу (сфера соціального забезпечення, охорони здоров'я, охорони навколишнього середовища, житлово-комунального і сільського господарства) [165].

Таким чином, органам виконавчої влади у співпраці з релігійними організаціями вдалося створити у воєнній організації України службу військового духовенства (капеланську службу). Разом із тим, навіть в

умовах ведення бойових дій та необхідності воєнної мобілізації українська держава підтвердила право особи на невійськову службу за мотивами совісті і переконань. Таке право віруючих громадян було захищено судовою владою. Вищий спеціалізований суд України підтвердив право віруючих на альтернативну (невійськову) службу через релігійні переконання навіть під час мобілізації [166].

Не менш складним напрямом реалізації державної релігійної політики органами виконавчої влади стала гармонізація відносин держави і церкви в освітній галузі. Положення про відокремлення школи від церкви, закріплене у Конституції України, законах України «Про свободу совісті та релігійні організації» та «Про освіту» тривалий час тлумачилося як правова підстава для недопущення релігійних інституцій в сферу публічної освіти. Між тим, від початку 1990-х рр. релігійні організації, віруючі громадяни, засновані ними освітні організації та асоціації дедалі більшою мірою домагалися участі релігійних інституцій в освітньому процесі, а також можливості релігійного навчання у загальноосвітніх навчальних закладах [167, с.284-285]. При цьому вони посилювалися на міжнародні акти, що закріплюють право на релігійну освіту («Загальна Декларація прав людини» (1948), «Міжнародний пакт про громадянські та політичні права» (1966), «Перший протокол до Конвенції про захист прав і основних свобод людини» (1950), Декларація «Про ліквідацію усіх форм нетерпимості та дискримінації на підставі релігії чи переконань» (1981) та інші), до яких приєдналася Україна. Так, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, ратифікований Указом Президії Верховної Ради Української РСР 1973 р., проголошує: «Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань» [168].

Посилаючись на ці міжнародні акти, церковні ієрархи і лідери, а з 1996 р. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій сформулювали

вимоги релігійних організацій до влади стосовно освітнього сегменту сфери державно-церковних відносин, які органи виконавчої влади не могли не взяти до уваги в процесі реалізації відповідної політики. Ці вимоги стосувалися запровадження курсу (курсів) духовно-морального спрямування у загальноосвітніх школах; надання релігійним організаціям права на заснування загальноосвітніх навчальних закладів; визнання дипломів богословських навчальних закладів та дисертацій, захищених у них; повернення богослов'я як навчальної дисципліни в українські вищі навчальні заклади. З 1992 р. курси духовно-морального змісту з дозволу місцевих органів влади почали викладатися в загальноосвітніх школах окремих регіонів України – Львівщини, Тернопільщини, Івано-Франківщини, Рівненщини, Криму, а поступово – в інших областях. При цьому, на перших порах ні програм, ні підручників цих курсів не існувало. І лише з часом почали формуватися комісії, робочі групи, які займалися розробкою таких програм [169, с.98-106]. В роботу включалися також органи виконавчої влади. Наприклад, у 1997 р. при Львівському обласному управлінні освіти було створено комісію з питань християнської етики, зусиллями якої було розроблено програми з навчальної дисципліни «Християнська етика для 1-11 класів» [170].

У 2000 р. Міністерство освіти і науки України та Державний комітет у справах релігій підписали з Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій меморандум, який передбачав здійснення практичних заходів, спрямованих на поетапне впровадження християнської етики в державних загальноосвітніх навчальних закладах, а також на внесення до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах, спеціальності «Теологія» [171]. У 2005 р. до розділу «Гуманітарні науки» напряму підготовки «Філософія» цього Переліку було введено спеціальність «Богослов'я (Теологія)» освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр», «спеціаліст», «магістр» [172].

Міністерство освіти і науки України видало також Наказ «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства», яким створювалася спеціальна комісія для розробки факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства, а також передбачалося надання батькам права вибору вивчення дітьми починаючи з 2005/2006 навчального року предмета «Етика» у 5-6 класах або факультативних курсів морально-етичного спрямування. Згідно з цим наказом серед батьків та педагогічних працівників мала бути організована роз'яснювальна робота щодо права та порядку вибору вивчення курсів морально-етичної проблематики або поєднання їх вивчення, проведена науково-методична експертиза програм, навчальних та методичних посібників з діючих морально-етичних курсів, а також здійснена своєчасна, якісна підготовка та перепідготовка відповідних педагогічних кадрів [173].

Присутність релігійних організацій в освітньому просторі і сприяння її нарощуванню центральними (Міністерством освіти і науки України та Державним комітетом України у справах релігій) та місцевими органами державної влади, насамперед у західному регіоні країни, викликала гостру дискусію у експертному середовищі. Деякі його представники вказували на недостатню переконливість аргументів на користь викладання християнської етики, а також на неповне співпадання інтересів релігійних структур, які це лобювали, з державними та суспільними інтересами [174, с.91-96].

Водночас, фахівці звертали увагу на те, що релігійні організації, незважаючи на низку зустрічних кроків органами влади в освітній сфері, не мали можливостей повноцінно конкурувати з світськими освітніми закладами, внаслідок чого релігійна освіта виглядала дискримінованою. Зокрема, зверталася увага на відсутність у релігійних організацій права на заснування навчальних закладів, державну акредитацію духовних

навчальних закладів, державне визнання їхніх дипломів та захищених у них дисертацій [175, с.4-12].

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра», Богослов'я (теологія із зазначенням конфесії) у 2010 р. було включено до Переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра [176].

У 2015 р., було зроблено ще один важливий і довгоочікуваний крок: Кабінет Міністрів України ухвалив Постанову про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти [177]. Цією ж Постановою визначався порядок та процедура, а також повноваження Комісій з державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, Положення про які затверджувалося Наказом Міністерства освіти і науки України [178].

За перші півтора року Комісія з державного визнання документів про вищу духовну освіту розглянула близько 1700 справ і ухвалила позитивне рішення щодо державного визнання 1013 дипломів духовних вищих навчальних закладів. Комісією з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання за цей же час визнала 83 дипломи про присудження наукових ступенів та 19 атестатів про присвоєння вчених звань [179].

Таким чином, завдяки зусиллям різних органів державної влади, включаючи й Кабінет Міністрів України та інші центральні органи виконавчої влади, довготривала проблема зближення школи і церкви почала знаходити своє розв'язання.

2.4. Міжконфесійні об'єднання в політичній системі України та їх комунікація з владними структурами

З проголошенням незалежності України перед молодою державою постало питання про налагодження відносин з релігійними організаціями та подолання міжцерковного конфлікту, який охопив значні її території.

Першим кроком на шляху до формування нової моделі державно-церковних відносин, міжконфесійного порозуміння та примирення було проведення 19-20 листопада 1991 р. у Києві Всеукраїнського міжрелігійного форуму, у якому взяли участь представники 13 релігійних об'єднань – православних, католиків, греко-католиків, протестантів різних течій, Вірмено-григоріанської церкви, мусульман, іудеїв, караїмів. На форумі були присутніми тодішній Голова Верховної Ради України, кандидат у Президенти України Л.Кравчук, інші посадові особи органів державної влади.

Учасники форуму спільними зусиллями намагалися виробити механізми розбудови державно-церковних та міжконфесійних відносин у нових суспільно-політичних умовах. З цією метою пропонувалося забезпечити кожному громадянину право на вільне сповідання релігії; державним органам не втручатися у внутрішнє життя релігійних організацій; сприяти забезпеченню релігійних організацій культовими приміщеннями; при вирішенні спірних питань між релігійними організаціями не вдаватися до ворожнечі і насильства; не займатися наверненням у свою релігію послідовників інших віросповідань; забезпечити релігійні організації культовими приміщеннями. Учасниками форуму були прийняті звернення до Верховної Ради України та до віруючих громадян України [180, с.2, 3-4].

В подальшому рух за розвиток державно-церковних відносин та міжконфесійне примирення в Україні почав набирати організаційних форм і знайшов свій вияв у створенні низки міжконфесійних інституцій.

Першим міжконфесійним об'єднанням в Україні, до якого нині входять 17 колективних членів, було створене у 1991 р. Українське біблійне товариство. Основним його завданням був переклад Біблії та біблійних книг різними мовами та розповсюдження їх серед населення. Українське біблійне товариство нині є членом міжнародної асоціації «Об'єднані біблійні товариства», до якої входить 141 товариство і діє у 200 країнах світу [181].

Серед перших міжконфесійних інституцій, що з'явилася у 1996 р., була Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій (ВРЦіРО). Вважається, що ініціатором її створення був тодішній Президент України Л.Кучма. Нині до її складу входять 19 членів, серед яких лідери православних церков, греко-католиків та римо-католиків, протестантських церков, ісламу та іудаїзму. Рада з самого початку об'єднувала конфесії, під впливом яких перебувало 90-95 відсотків віруючих в Україні [182, с.187-194].

Як визначено у Положенні про Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій, метою її створення було об'єднання зусиль церков, релігійних організацій різних конфесій в національно-духовному відродженні України, координація міжцерковного діалогу в Україні та за її межами, участь у розробці проектів законодавчих та інших нормативних актів з питань державно-церковних відносин, ведення колективної благодійної діяльності [183]. Як зазначав один із членів цієї Ради патріарх Філарет, «українські конфесії об'єднали свої зусилля у Всеукраїнській раді церков і релігійних організацій задля утвердження свободи віросповідання та розбудови демократичного суспільства» [184].

Важливим напрямом діяльності Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій стало розгортання міжцерковного діалогу з метою досягнення міжконфесійного порозуміння і примирення, встановлення та збереження міжконфесійного миру. Завдяки спільним зусиллям Ради та української влади було значно знижено рівень міжцерковного

протистояння. Якщо на початку 1990-х рр. в Україні було понад тисячу населених пунктів, охоплених міжцерковним конфліктом, то на початок 2003 р. їх залишилося близько 100, а у 2002 році - не було жодного випадку відкритого протистояння на релігійному ґрунті із застосування сили [185, с.47-84].

З часу свого створення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій жодна суспільно значима подія не залишилася поза її увагою. Члени ради висловлювали колективну думку релігійного співтовариства України з актуальних суспільно-політичних питань, доносили її до керівництва держави. Нерідко вони були не лише пасивними спостерігачами за перебігом суспільно-політичних подій в Україні, а й їх учасниками.

Політична позиція Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій викладалася у низці прийнятих нею документів. В узагальненому вигляді вона була сформульована у її Зверненні до віруючих та співвітчизників з нагоди 20-річчя відновлення державної незалежності України. У ньому релігійні лідери заявили, що їх, окрім віри у Всевишнього, об'єднує любов до України. Однією з головних причин численних трагедій, які в минулому випали на її долю, вони вважали відсутність своєї держави. Рада констатувала, що шлях до незалежності, який обрав український народ у 1991 р., був складним, важким, але правильним. Саме завдяки їй віруючі громадяни отримали релігійну свободу. Пріоритетними напрямками подальшого розвитку України є відстоювання її суверенітету, цілісності, утвердження суспільного миру та злагоди, розбудова відносин із світовою спільнотою на основі рівноправності та партнерства. Члени Ради заявили про необхідність зміцнення єдності України, засудили спроби її розколу на релігійному, національному чи регіональному ґрунті, вказали на проблеми українського суспільства, серед яких бідність, показне багатство, вкорінена корупція,

моральна та духовна криза, правовий нігілізм, несправедливе судочинство [186].

Чималих зусиль Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій докладала до розбудови державно-церковних відносин на засадах партнерства, розширення комунікації з владою. Важливим засобом реалізації цієї мети були систематичні зустрічі членів Ради з вищим керівництвом української держави. З часу створення Ради з її членами зустрічалися Президенти України Л.Кучма (грудень 2001 р. вересень 2002 р.), В. Ющенко (червень 2005, березень 2006, липень 2008, жовтень 2009), В.Янукович (квітень 2011, березень 2012 р., жовтень 2012 р., січень 2014 р.), П.Порошенко (квітень 2016 р., листопад 2016 р., березень 2019 р.), В.Зеленський (грудень 2019 р., жовтень 2020 р.); виконуючий обов'язки Президента України О.Турчинов (лютий 2014 р.); Голови Верховної Ради України О.Мороз (жовтень 2006 р.), О. Турчинов (лютий 2014 р., травень 2014 р.), А.Парубій (листопад 2016 р.), Д.Разумков (липень 2020 р.); Прем'єр-міністри України - В.Янукович (жовтень 2004), Ю. Тимошенко (квітень 2008 р., липень 2009), А.Яценюк (вересень 2015 р.), В. Гройсман (липень 2017 р.), Д.Шмигаль (червень 2020 р., листопад 2020 р.).

На цих зустрічах обговорювалися як поточні, так і стратегічні питання державно-церковних відносин, широке коло актуальних суспільно-політичних проблем.

З метою розширення комунікації релігійних організацій з центральними органами виконавчої влади, зміцнення довіри між ними Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій було встановлені відносини та підписані документи про співробітництво (угоди, меморандуми, заяви) з низкою міністерств (інформації, закордонних справ, оборони, внутрішніх справ, культури, охорони здоров'я, освіти і науки, молоді та спорту, соціальної політики, юстиції, регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства), інших центральних органів виконавчої влади та державних органів України (Державним

комітетом у справах релігій України, Національною експертною комісією з питань захисту суспільної моралі, Державною пенітенціарною службою України), а також створені при них громадські ради та робочі групи з питань співпраці з церквами і релігійними організаціями.

За аналогією із Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій місцеві органи влади сприяли створенню міжконфесійних рад у регіонах України, члени яких вели діалог між собою та співпрацювали з владними структурами обласного та районного рівнів.

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій значну увагу приділяла участі у законотворчій діяльності, розробці та публічному обговоренні проєктів законодавчих актів з важливих для держави і суспільства питань, особливо тих, що стосувалися релігійно-церковного життя. 10 липня 2015 р. вона оприлюднила проєкт розроблених нею змін до Конституції України, які були спрямовані на забезпечення права на свободу совісті і віросповідання, формування партнерських відносин між державою та церквою, захист та утвердження традиційних духовно-моральних засад та сімейних цінностей в українському суспільстві. Рада церков заявила також про готовність її представників брати участь у роботі Конституційної Асамблеї [187].

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій домогалася від суб'єктів права законодавчої ініціативи, Верховної Ради України попереднього узгодження з нею законопроєктів про релігію та церкву, свободу совісті та релігійні організації.

У зверненнях до українського народу, керівництва Верховної Ради України та народних депутатів України вона висловлювала стурбованість з приводу суспільної напруги, що виникла довкола мовного питання, виступила проти спроб деяких політичних сил розколоти українське суспільство за мовною ознакою та посіяти ворожнечу і сепаратизм [188].

Під час виборчих кампаній Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій постійно зверталася до учасників виборчих перегонів,

закликала до проведення чесних і прозорих виборів Президента України, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, свідомої участі у них громадян України, засуджувала факти підкупу виборців, фальсифікації результатів виборів.

Рада засудила політиканство та будь-які гонитви за політичними рейтингами, а також особисте збагачення. Серед чинників, що становлять загрозу існуванню української держави, нею названа корупція. Члени Ради закликали представників владних структур та політичних сил припинити дбати про власне матеріальне збагачення та вузько партійні інтереси. Було вказано також на небезпеку авторитаризму та узурпації влади в одних руках, необхідність підтримки балансу між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади [189].

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій підтримала діяльність влади, спрямованої на вдосконалення вітчизняної системи охорони здоров'я, проведення медичної реформи в Україні, розвиток медичного законодавства, пропаганду здорового способу життя, покращення фізичного здоров'я українського народу. Вона засуджувала поширення в українському суспільстві ВІЛ-СНІДу, алкоголізму та тютюнопаління, закликала органи державної влади до обмеження реклами алкогольних та тютюнових виробів, а також повної заборони їх вживання у публічних місцях [190]. З метою недопущення торгівлі людськими органами Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій домоглася від Верховної Ради України включення до Закону України «Про трансплантацію органів та інших анатомічних матеріалів людині» положення, яким передбачалося надання донором обов'язкової згоди на трансплантацію [191].

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій своїми діями намагалася привернути увагу української влади та суспільства до проблем духовно-морального виховання, захисту духовності та суспільної моралі, шлюбу, традиційних сімейних цінностей, дитинства. У спеціальній

Декларації вона висловила своє негативне ставлення до гомосексуалізму як «неприродного» і «гріховного» явища, спроб легалізації одностатевих шлюбів, виступила на захист та зміцнення традиційної повноцінної подружньої сім'ї, яка дбає про збереження дару любові, народження та виховання дітей [192].

Рада рішуче виступила проти ратифікації Верховною Радою України Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами (Стамбульської конвенції), яка, на думку її членів, викривляє розуміння гендерної рівності як рівності прав жінок і чоловіків, зміст гендерної політики держави, містить в собі загрози суспільній моралі, сімейним цінностям, вихованню підростаючого покоління. У зверненні до вищих органів державної влади України вона запропонувала замість ратифікації цієї конвенції розвивати вітчизняне законодавство з питань протидії домашньому насильству, а також створити державний орган, який займався б питаннями підтримки сім'ї та дітей [193]. Проведене соціологічною групою «Рейтинг» опитування (2020 р.) засвідчило, що позиція Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з питань шлюбу та сім'ї збігалася з думкою значної частини населення України, яке має консервативно-традиційні погляди на сімейний устрій та сімейні відносини.

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій реагувала не лише на суспільно-політичні процеси, а й окремі події, що мали політичне забарвлення. На ім'я Генерального секретаря ООН нею був направлений лист з проханням щодо сприяння клопотанню перед ООН про визнання голодомору 1932-1933 рр. в Україні геноцидом українського народу. Її члени зверталися також до віруючих українців і поляків з приводу трагічних подій на Волині і східній Галичині та закликала їх до прощення і примирення. Рада висловила своє обурення з приводу погромів і переслідувань за національною ознакою, зокрема нападів на представників ромів влітку 2018 р. Вона рішуче засудила також наругу над пам'ятником

єврейському письменнику Шолом-Алейхему в Києві, розцінивши цей акт вандалізму як спробу розпалити міжнаціональну і міжрелігійну ворожнечу в Україні та завдати шкоди українсько-єврейським відносинам.

Важливим напрямом діяльності Ради було сприяння зміцненню матеріальної бази релігійних організацій, зокрема, покращенню умов їхнього служіння, забезпеченню релігійних громад культовими будівлями, запровадженню мораторію на їх приватизацію, зниженню тарифів на комунальні послуги, вдосконаленню оподаткування їх діяльності, звільненню культових будівель від податку на нерухомість, сплати збору за резервування земельної ділянки для будівництва культових споруд, наданню релігійним організаціям статусу неприбуткових. Відповідно до зобов'язань України перед Радою Європи члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій пропонували керівництву держави комплексно підійти до вирішення питання про повернення релігійним організаціям культових будівель і майна.

Рада постійно звертала увагу керівництва держави на сучасні соціальні виклики, зокрема на поглиблення поляризації українського суспільства, зростання цін на комунальні послуги та споживчі товари, необхідність посилення захисту соціально незахищених верств населення. Порушуючи перед владою ці питання, її члени виходили з того, що ефективна соціально-економічна політика є запорукою утвердження незалежності української держави та збереження громадянського миру.

Таким чином, незважаючи на відмінності у поглядах членів Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, їй вдалося розгорнути активний міжконфесійний діалог, приймати рішення з актуальних питань розвитку української держави і суспільства, здійснювати пошук відповідей на сучасні виклики. Висловлюючи колективну думку релігійного співтовариства України не лише з суто релігійно-церковних, а й суспільно-політичних питань, рада тим самим робила вагомий внесок у становлення та утвердження української державності та розбудову демократії.

Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій не залишила поза своєю увагою проблему боротьби з коронавірусною інфекцією. Вона з розумінням ставилася до запровадження українським урядом загальнодержавних карантинних заходів. Радою були розроблені і направлені до Кабінету Міністрів України пропозиції щодо адаптивного застосування карантинних обмежень для релігійних організацій [194].

Завдяки налагодженій співпраці Ради з представниками вітчизняних засобів масової інформації, соціальних мереж, громадяни України мали можливість отримувати повну інформацію про релігійно-церковне життя, служіння релігійних організацій у соціальній, духовно-культурній та інших сферах.

Щоправда, питання, що порушувалися членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій на зустрічах з керівництвом держави, не завжди вирішувалися, а іноді й зовсім ігнорувалися. Найбільше нереалізованих пропозицій Ради церков залишилося за каденції Президента України В. Януковича. Так, всупереч попереднім домовленостям влади з релігійними лідерами з питань оновлення законодавства України про релігію та церкву, Верховна Рада України, ігноруючи їх думку, внесла зміни до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а В.Янукович відмовився від їх вето.

Крім того, тривала боротьба Ради за збереження та забезпечення належного функціонування Національної експертної комісії України з питань захисту суспільної моралі не принесла успіху - у процесі чергової реформи системи органів державної влади ця комісія була ліквідована.

Незважаючи на заклики Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій до Голови Верховної Ради України та народних депутатів України зняти з розгляду законопроект «Про засади державної мовної політики», він був прийнятий, що призвело до акцій протесту та посилення суспільної напруги.

За роки свого існування Всеукраїнська рада церков та релігійних організацій перетворилася в одну із найбільших і найвпливовіших інституцій громадянського суспільства в Україні, без участі якої нині не вирішується жодне із важливих питань державно-церковних відносин. Вона з часом стала важливим чинником не лише релігійно-церковного, а й суспільно-політичного життя в Україні.

Діяльність Ради позитивно сприймається в українському суспільстві, високо оцінюється керівництвом держави, в релігійному, експертному середовищі, а також на міжнародному рівні. Накопичений нею унікальний досвід ведення міжконфесійного діалогу та міжконфесійної співпраці ПАРЄ рекомендувала для впровадження державами-членами ЄС.

Однак, незважаючи на наявність очевидних досягнень Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, її визнання в Україні та світі, вона має свої проблеми. Насамперед, не зовсім точною вбачається її назва – «Всеукраїнська рада церков та релігійних організацій». По-перше, у зв'язку з тим, що до її складу входять не усі конфесії, що існують в Україні, а лише їх частина, сумнівно називати її «всеукраїнською». По-друге, у її назві вживається термін «релігійні організації», тоді як відповідно до Положення про неї її членами можуть бути лише «релігійні центри діючих в Україні релігійних об'єднань (конфесій)». У зв'язку з цим замість терміну «релігійні організації» доцільним було б вживання у її назві терміну «релігійні об'єднання». Із урахуванням вищезазначеного ця міжконфесійна інституція мала б мати назву «Рада церков і релігійних об'єднань».

Особливістю Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій є закріплена в Положенні про неї вимога щодо консолідованого прийняття усіх рішень. Безперечно, одностайне ухвалення рішень заслуговує на увагу, оскільки засвідчує про наявність у членів Ради спільної думки з питань, що нею розглядаються. Однак, такий підхід значно ускладнює вступ до Ради нових релігійних об'єднань. Адже між окремими з них ще й

досі існують напружені відносини. До того ж, деякі релігійні течії (православ'я, протестантизм, мусульманство, іудаїзм та ін.) мають в Україні по кілька керівних центрів, що конкурують між собою. В таких умовах при розгляді питання про прийом до Ради нових членів досягти консолідованого рішення нелегко, оскільки навіть один із її дійсних членів здатний заблокувати входження до неї цілого релігійного об'єднання. Підтвердженням недосконалості цього механізму були неодноразові безуспішні спроби набуття членства у Раді Духовного управління мусульман України «Умма», об'єднань іудейських громад, штучні стримування набуття членства іншими релігійними спільнотами. Незважаючи на значну кількість релігійних об'єднань, охочих долучитися до діяльності Ради та у її складі контактувати з владою, брати участь у формуванні та реалізації державної релігійної політики, вони не можуть стати її членом, оскільки, як стверджує О.Саган, це міжконфесійне об'єднання «не має жодного наміру до свого розширення» [195].

Встановлений порядок прийому до Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій нових членів ставить їх не тільки у нерівне становище з її дійсними членами, а й у залежність від них. Дійсні члени Ради знаходяться у привілейованому становищі порівняно з тими, які не входять до неї, що не відповідає принципам рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, релігійного плюралізму, неутручання одних релігійних організацій у діяльність інших.

Порядок прийому нових релігійних об'єднань до Ради на основі консолідованого рішення уже піддавався сумніву вітчизняними науковцями. Так, А.Колодний, проаналізувавши двадцятирічний досвід її діяльності, дійшов висновку, що вона «з'являлася як відкрита позаконфесійна спільнота, але з часом організаційно перетворилася в замкнений клуб конфесій», до якого інші релігійні об'єднання не можуть вступити [196].

Аргумент, що Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій представляє релігійні організації, які охоплюють переважну більшість віруючих різних конфесій в Україні, вбачається не переконливим, оскільки одним із принципів справді демократичного суспільства є забезпечення і захист прав не тільки більшості, а й меншості. Тому вступ до Ради нових членів має бути цілком вільним для усіх охочих релігійних об'єднань.

Ускладнений механізм набуття членства у Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій призвів до утворення в Україні альтернативних міжконфесійних об'єднань з близькими цілями і завданнями.

Однією із них стала створена у травні 2003 р. Українська міжцерковна рада (УМР). До її складу увійшло 21 релігійне об'єднання, переважно із числа новітніх харизматичних протестантських організацій, а також Харківсько-Полтавська єпархія Української автокефальної православної церкви. Серед основних завдань цієї ради - сприяння процесам державотворення в Україні, розробка законодавчих ініціатив з питань вдосконалення державно-церковних відносин, соціального захисту та благодійництва; розвиток міжконфесійного діалогу; координація діяльності церков, релігійних об'єднань та місій; відродження, збереження та впровадження християнських цінностей в українському суспільстві; духовна та культурно-просвітницька діяльність; захист та відстоювання інтересів християнських релігійних організацій [197].

Українська міжцерковна рада, як і інші релігійні об'єднання, гостро реагувала на суспільно-політичні події, що відбувалися в Україні наприкінці 2013 - початку 2014 р. Вона засуджувала сепаратизм, виступала за збереження територіальної цілісності української держави, миру та стабільності, закликала припинити розпалювання ворожнечі між україномовним і російськомовним населенням України, не допустити введення на її територію російського військового контингенту [198].

У зверненні цієї Ради до одновірців у Росії та країнах СНД називалися справжні причини протестних акцій українського народу, а

саме: тотальна корупція, узурпація влади, продажність судів, зростання влади з криміналітетом, інші форми беззаконня та соціальної несправедливості. У ньому розвінчувалися міфи російської пропаганди про розгул в Україні «банд бандерівців і фашистів», утиски за етнічними, мовними, політичними і релігійними ознаками, масові гоніння на росіян, євреїв та представників інших національних меншин [199].

Українська міжцерковна рада у прийнятій Декларації оприлюднила свою позицію щодо місця та ролі церкви в українській державі та суспільстві. Зокрема, у ній наголошувалося, що церква завжди виступає за духовний і соціально-економічний розвиток країни, мир і стабільність, законність і правопорядок, рівність і справедливість, повагу до прав і свобод людини. Важливе значення мали також положення Декларації щодо участі церкви та віруючих у політичному житті. Українська міжцерковна рада заявила, що церква як духовно-суспільний інститут «не повинна втручатися у державні справи та брати участь у політичній агітації», залишаючи за собою право на публічне висловлення своєї позиції щодо суспільно важливих питань. Віруючі християни повинні виконувати свій громадянський обов'язок, брати участь у виборах влади всіх рівнів, виявляти повагу до людей з різними політичними поглядами та переконаннями [200].

У Резолюції Всеукраїнської конференції «Церква у час суспільних потрясінь» (3 червня 2014 р.), організованої і проведеної Українською міжцерковною радою, визначалися обов'язки цього міжконфесійного об'єднання: постійні молитви за припинення ворожнечі та збройного протистояння, досягнення миру, єдності і стабільності в Україні; вияв християнської любові та милосердя до всіх постраждалих незалежно від їх політичних поглядів, національної належності, соціального стану та релігійних переконань, надання їм всебічної допомоги; розвиток капеланського служіння; утвердження принципів християнської моралі у суспільстві; сприяння проведенню культурно-просвітницької роботи серед

населення України у всіх регіонах; викриття тероризму, мародерства, націонал-шовінізму, маніпуляцій свідомістю та поширення завідомо неправдивих відомостей у засобах масової інформації про ситуацію в Україні; засудження будь-яких виявів бездушності, агресії, насильства і протиправних дій [201].

Українська міжцерковна рада засудила спроби легалізації легких наркотиків та закликала до протидії їх поширенню в Україні. Крім того, члени цієї Ради рішуче виступили проти пропаганди гомосексуалізму, засуджували проведення у Києві гей-парадів, закликали до збереження сімейних, морально-етичних та духовно-культурних цінностей українського народу як основи формування здорового суспільства та сильної держави, підтримали діяльність Альянсу «Україна без сиріт». Вона розробила і запропонувала українському суспільству стратегію виходу із духовно-моральної кризи та розвитку духовності і морально-етичної культури в Україні на 2015–2025 рр.

Українська міжцерковна рада запросила керівників церков, що входять до її складу, а також віруючих до участі у щорічній Міжнародній молитві проти антисемітизму та нацизму. Вона підтримала проведення загальнонаціональної акції «Засвіти свічку!» і закликала до спільної молитви за жертв Голодомору.

Крім того, Українська міжцерковна рада розглядала й інші актуальні питання суспільно-політичного життя, державно-церковних та міжконфесійних відносин в Україні, прийняла низку заяв, звернень, резолюцій.

У грудні 2003 р. була підписана Декларація про створення чергової міжконфесійної інституції - Народи представників християнських церков України. До її складу увійшли представники 9-ти християнських течій, серед яких православні, римо-католики, греко-католики, баптисти, п'ятидесятники, євангелісти, лютерани.

Своє основне покликання це об'єднання вбачало у поширенні в Україні засад християнства та релігійної свободи, сприянні налагодженню та поглибленню міжконфесійного діалогу, зміцненні контактів між християнськими церквами, боротьбі із бездуховністю, аморальністю та іншими негативними суспільними явищами [202].

Велику увагу учасники Наради приділяли суспільно-політичним питанням. Так, у зверненні до новообраних народних депутатів України (2012 р.) вона нагадала їм про закріплену в Конституції України відповідальність не лише перед українським народом, а й перед Богом і побажала мудрості, виваженості, плідної роботи на благо України [203].

Предметом обговорення Наради церков були питання, що стосувалися розвитку законодавства про свободу совісті та релігійні організації. Солідаризуючись із Всеукраїнською радою церков і релігійних організацій, вона надіслала звернення до Президента України В.Януковича щодо ветоування внесених змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» [204], на яке Глава держави не зреагував.

Крім того, у зверненні цієї міжконфесійної інституції до українських парламентарів була підтримана пропозиція щодо звільнення релігійних організацій від податку на землю, а також ставилось питання про обмеження реклами алкогольної та тютюнової продукції.

Керівники релігійних об'єднань, що входять до складу Наради представників християнських церков України, оприлюднили спільне Звернення до Верховної Ради України, учасників парламентських слухань «Закордонне українство: сучасний стан та перспективи співпраці» щодо ситуації українських трудових мігрантів.

Нарада церков мала зустрічі з керівниками Міністерства освіти України та Міністерства охорони здоров'я України, на яких обговорювалися питання співпраці з цими органами державної влади.

Глави християнських конфесій у відкритому листі до Кабінету Міністрів України, інших центральних органів виконавчої влади

висловлювали свою стурбованість поширенням в Україні СНІДу та ВІЛ-інфекції, ініціювали розробку комплексної інформаційно-просвітницької програми щодо їх профілактики серед населення [205].

Нарада представників християнських церков України, як і інші міжконфесійні ради, спираючись на християнську мораль, рішуче засуджували гомосексуалізм та спроби легалізації та реєстрації одностатевих шлюбів. Виступаючи також проти абортів, вона підтримала ідею створення спеціального Всеукраїнського міжконфесійного комітету захисту життя людини.

Таким чином, Нарада представників християнських церков України своєю активною позицією, діями та ініціативами заявила про себе в українському суспільстві. Однак, В.Єленський вважає це міжконфесійне об'єднання діє в інтересах не лише окремих релігій, а й певних політичних сил. Він стверджує, що «хоча головною метою Наради проголошується «поширення діалогу між християнами, відродження моралі в суспільстві, подолання наслідків радянського атеїзму і встановлення партнерських відносин між Державою і Церквою», вона має очевидну політичну спрямованість й очевидний вектор політичних симпатій» [206].

У квітні 2006 р. було створено Раду євангельських протестантських церков України (РЄПЦУ), до складу якої ввійшло 12 об'єднань, серед яких баптисти, адвентисти, п'ятидесятники, лютерани. Метою створення Ради було об'єднання зусиль євангельських протестантських церков для захисту принципів свободи совісті і віросповідання, рівності релігійних організацій у своїх правах, утвердженні в українському суспільстві християнських цінностей і моралі.

Фундатори цієї ради виходили з необхідності започаткування діалогу між церквами, який сприяв би міжконфесійному порозумінню та злагоді у суспільстві, налагодженню стосунків та координації дій в утвердженні євангельських істин, виробленню спільної позиції на міжконфесійному, державному та міжнародному рівнях; встановленню партнерських

відносин з державою, її органами та органами місцевого самоврядування, громадськими організаціями у сфері духовного відродження України [207].

Демонструючи свою небайдужість до актуальних проблем суспільно-політичного життя в Україні, Рада євангельських протестантських церков України в одній із своїх заяв виклала своє ставлення до політики. Вона заявила про неприпустимість втягування церков у політичну діяльність, використання релігійних організацій та віруючих для досягнення політичних цілей. Члени ради закликали релігійних діячів зосередити свої зусилля на духовному та соціальному служінні, не допускати перетворення релігійних громад в осередки партійної чи політичної діяльності, не використовувати богослужіння та церковні кафедри для агітації. Звертаючись до політиків, вони закликали їх пам'ятати про конституційний принцип відокремлення церкви від держави, не спекулювати у політичних цілях на високій суспільній довірі до церкви [208].

У Зверненні з нагоди виборів до Верховної Ради України (жовтень 2014 р.) Рада закликала виборців проголосувати за тих, хто зможе утверджувати християнські цінності, захищати національні інтереси України, забезпечувати економічний розвиток, приймати справедливі закони та протидіяти корупції, а також висловила застереження проти будь-яких спокус продати свій голос чи фальшувати результати виборів [209].

Рада ухвалила Звернення до співвітчизників про боротьбу з корупцією, у якому називала її «внутрішнім ворогом», «смертоносною епідемією», яка є наслідком відсутності у нації «здорових духовних орієнтирів». Рада закликала християн України молитися за «оздоровлення влади і народу», зазначивши при цьому, що «нинішнє і майбутні покоління українців високо оцінять політичну волю та прозорі дії у реформуванні судів, дозвільної системи, місцевого самоврядування та інших важливих складових держави» [210].

У Резолюції з нагоди відзначення 500-річчя Реформації євангельські протестантські церкви оприлюднили свою позицію щодо важливих проблем релігійно-церковного та суспільно-політичного життя, заявивши, що «духовно відроджена особистість є запорукою сильної церкви, а сильна церква є запорукою здорової та успішної держави» [211].

Рада протестантських євангельських церков України намагається виходити на міжнародний рівень, розширювати зв'язки із зарубіжними політичними, громадськими та релігійними діячами, свідченням чому був візит її делегації до Фінляндії (жовтень 2019 р.), під час якого відбулися зустрічі з керівництвом Християнсько-демократичної партії та Євангельського Альянсу Фінляндії.

Таким чином, Рада протестантських євангельських церков України багатоманітністю напрямів своєї діяльності переконливо демонструвала свою активну суспільно-політичну позицію.

У 2007-2008 рр. сформувалася Всеукраїнська рада християнських церков (ВРХЦ), основу якої склали керівники та представники Духовних рад регіональних протестантських об'єднань. Головною метою цього об'єднання було задекларовано сприяння утвердженню християнського світогляду, координація як релігійної, так і позакультової діяльності регіональних осередків, зміцнення духовності та моральності українського суспільства [212].

У квітні 2009 р. при Державному комітеті України у справах національностей і релігій створено Раду представників Духовних управлінь і центрів мусульман України, яка пізніше була перейменована на «Всеукраїнську раду Духовних управлінь і центрів мусульман – Раду муфтіїв України». У зв'язку з черговою реорганізацією у 2011 р. Державного органу у справах релігій ця Рада продовжила свою діяльність як самостійне об'єднання. На відміну від інших Рад вона була моноконфесійним утворенням.

Серед основних завдань Ради - представництво інтересів віруючих-мусульман, сприяння забезпеченню їхнього права на свободу совісті і віросповідання, вироблення пропозицій владним структурам з питань вдосконалення державно-церковних відносин та релігійно-церковного життя в Україні. Всеукраїнська рада Духовних управлінь і центрів мусульман – Рада муфтіїв України заявила про свою повну відкритість до участі у її роботі усіх мусульманських організацій в Україні.

Діяльність Ради спрямовується на формування мусульманської спільноти в Україні, досягнення порозуміння та взаємної поваги між мусульманськими організаціями, обстоювання інтересів українських мусульман всередині країни та за її межами; розвиток співпраці між різними духовними управліннями і центрами, забезпечення координації їх діяльності та взаємодії з органами державної влади України, зміцнення взаємоповаги між представниками інших конфесій. Одним із напрямів діяльності Ради є розподіл встановлених Саудівською Аравією квот між духовними управліннями та центрами для участі мусульман України у щорічному паломництві (хаджі) до святих місць ісламу. Рада активно підтримує ідею перекладу Корану українською мовою і сприяє її реалізації [213].

У січні 2017 р. в Україні з'явилася ще одна міжконфесійна інституція – Всеукраїнська рада релігійних об'єднань (ВРРО). Її засновниками виступили шість релігійних спільнот, а саме: Духовне управління мусульман України «Умма», Апостольська православна церква в Україні, Національні Духовні Збори Бахаї України, Об'єднання синів і дочок України РУНВіри, Релігійне об'єднання громад прогресивного іудаїзму України, Центр громад свідомості Крішни. Серед фундаторів цього міжконфесійного об'єднання була й Українська асоціація релігієзнавців, яка значно посилювала її інтелектуальний потенціал. Ініціатори створення Ради виходили з того, незважаючи на наявність та діяльність низки міжконфесійних рад, «потенціал багатьох релігійних

об'єднань, які є в Україні, не розкрито або використовується не надто ефективно» [214]. Своєю метою Рада задекларувала об'єднання зусиль незадіяних у міжконфесійному русі релігійних спільнот у національно-духовному відродженні України; розбудові міжконфесійних відносин на засадах толерантності, координації міжконфесійного діалогу, участі у розробці проектів законодавчих актів із питань державо-церковних відносин та релігійно-церковного життя; здійсненні колективних благодійних заходів; захист релігійних свобод в Україні та ін. [215].

Члени цієї Ради розглядають її як платформу для широкого залучення всіх релігійних спільнот до участі у суспільному і громадському житті країни. Згідно з Положенням про неї до її діяльності можуть долучитися не тільки релігійні об'єднання, а навіть окремі громади - складові частини інших релігійних утворень. Як наголосив член цієї Ради, муфтії Духовного управління мусульман України «Умма» шейх Саїд Ісмагілов, «Всеукраїнська рада релігійних об'єднань демонструє відкритість для інших релігійних груп заради широкого національного діалогу» [216].

Заслужують на увагу ініціативи цієї Ради щодо запровадження в Україні Дня свободи совісті та віросповідань, вшанування пам'яті жертв Голодомору, створення у Києві Музею релігій України, поповнення бібліотек Києва новою релігійною літературою, проведення заходів в рамках Всесвітнього тижня міжконфесійної гармонії.

Починаючи з 2001 р. в Україні звершує свою діяльність спеціалізоване міжконфесійне утворення Українська міжконфесійна християнська місія «Духовна та благодійна опіка в місцях позбавлення волі», до складу якої нині входять 11 християнських релігійних організацій. Місія тісно співпрацює з Державною пенітенціарною службою України, здійснює капеланське служіння, забезпечує душпастирську опіку засуджених, сприяє формуванню християнських цінностей у персоналу служби. Хоча на суспільно-політичне життя та на державно-церковні

відносини ця місія справляє незначний вплив, проте у своїй сфері вона відіграє важливу роль [217].

Як засвідчує аналіз, у цілях, завданнях, засадах діяльності різних міжконфесійних об'єднань в Україні є чимало спільних рис. Насамперед, міжконфесійні ради найбільшою мірою єднають політичні орієнтації, зокрема проукраїнські патріотичні позиції. Їхні члени постійно підтверджували свою прихильність до ідеї державності України, її незалежності та територіальної цілісності, підтримували курс на європейську інтеграцію, оперативно реагували на важливі події в житті української держави і суспільства, найгостріші виклики сучасності.

В умовах поліконфесійності українського суспільства важливим є намагання міжконфесійних рад здійснювати свою діяльність на принципах рівності та рівноправ'я, толерантного ставлення до внутрішніх настанов, культової практики і традицій усіх релігійних організацій, що діють в Україні.

Однаковим є й статус міжконфесійних об'єднань як представницьких консультативно-дорадчих органів, що діють на громадських засадах, рекомендаційний характер прийнятих ними рішень, добровільний вступ та вільний вихід із них. Схожими є й форми та порядок роботи міжконфесійних рад - засідання, почерговість головування на них, прийняття заяв і звернень тощо.

З метою всебічного обговорення та висвітлення питань, що розглядаються, установчими документами деяких міжконфесійних об'єднань передбачена можливість участі у їхніх засіданнях спостерігачів (асоційованих членів) релігійних центрів, які з різних причин не входять до їх складу, а також запрошених осіб із числа представників органів державної влади, місцевого самоврядування, громадських організацій, засобів масової інформації, експертів.

Організація роботи на засадах самоврядності та самофінансування робить міжконфесійні ради незалежними від владних структур, політичних партій та громадських організацій.

Усі міжконфесійні ради єднає й те, що вони відстоюють інтереси не конкретних конфесій, а ведуть широкий діалог довкола важливих проблем суспільно-політичного та релігійно-церковного життя в Україні.

Разом з тим, у засадах, напрямках, формах та методах діяльності міжконфесійних рад, порядку набуття членства та прийняття рішень між ними існують й певні відмінності.

Специфіка деяких міжконфесійних рад полягає у включенні до свого складу не лише релігійних об'єднань, а й світських інституцій. Так, до Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій та Ради представників Духовних управлінь і центрів мусульман України свого часу входив Державний комітет України у справах релігій. Українське біблійне товариство серед своїх членів має Інститут філософії НАН України ім. Г.С.Сковороди, Музичну місію «Київ», Київський симфонічний оркестр і хор, Всеукраїнська рада релігійних об'єднань - Українську асоціацію релігієзнавців. Входження світських організацій до міжконфесійних рад, з одного боку, посилює їхні позиції, урізноманітнює їхню діяльність, а з другого, робить їх не зовсім «міжконфесійними».

Деякі міжконфесійні об'єднання мають відмінні процедури прийому до їх складу нових членів. Якщо Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій намагається стримувати процеси розширення свого членства, то інші – навпаки, заявляють про свою відкритість і запрошують релігійні організації до поповнення їхніх рядів. Наслідком цього є те, що інтереси різних конфесій представлені у Радах нерівномірно. До того ж, одні релігійні об'єднання є одночасно членами кількох рад, тоді як інші - не входять до жодної з них.

Зростання кількості міжконфесійних об'єднань, розширення сфери їхньої діяльності, з одного боку, свідчить про розвиток міжконфесійного

руху в Україні, а з другого – призводить до його розпорошення та послаблення. У зв'язку з цим закономірно постає питання про оптимальну кількість міжконфесійних рад та координацію їхньої діяльності.

Лідери деяких міжконфесійних утворень поступово починають усвідомлювати необхідність їх зближення, співпраці, об'єднання зусиль для досягнення суспільно значимих цілей. Так, представники Всеукраїнської ради християнських церков, Української міжцерковної ради, Ради євангельських протестантських церков України проводили спільну зустріч на якій обговорювали питання щодо місця і ролі релігії та церкви у формуванні та зміцненні духовних засад українського суспільства [218].

Крім того, на зустрічі лідерів протестантських релігійних течій та громадських діячів України було заявлено про початок широкого об'єднання церков, релігійних та громадських організацій в єдиний громадський рух «Всеукраїнський собор». Його метою мало стати сприяння забезпеченню незалежності і єдності країни, боротьба із викликами, що стоять перед українською державою та суспільством. Основне завдання цього міжконфесійного утворення полягало в об'єднанні громадян довкола ідеї християнського розвитку України, утвердженні християнських цінностей, популяризації здорового способу життя, сприянні збереженню сімейних цінностей, захисту дітей та молоді від пропаганди різноманітних збочень, вживання наркотиків та алкоголю, протидії поширенню таких негативних соціальних явищ як бездуховність та аморальність. Щоправда, деякі аналітики вбачали у цьому об'єднанні політичний проєкт, прообраз майбутньої Християнсько-демократичної партії України [219]. Незважаючи на наявність в Україні низки міжконфесійних об'єднань, держава, найвищі її посадові особи, як і раніше, в основному орієнтуються лише на одну із них – Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій, тоді як інші продовжують знаходитися поза процесом комунікації з владою. За таких умов, як

зазначає голова правління Інституту релігійної свободи О. Заєць, «у перспективі можна прогнозувати подальший розвиток існуючих міжконфесійних інституцій та утворення нових» [220].

Однак збільшення кількості міжконфесійних інституцій не можна вважати перспективним. Майбутнє міжконфесійного руху вбачається не в його подальшій диференціації, а в інтегруванні міжконфесійних об'єднань в потужну організацію, яка представляла б інтереси всього релігійного загалу в Україні, а не лише окремих його частин чи конфесій. У цьому контексті продуктивним було б винесення на публічне обговорення питання про створення міжконфесійного об'єднання - «Всеукраїнської релігійної ради» за участю представників усіх релігійних спільнот в Україні з вільним і рівним доступом до неї. Створення такої ради могло б об'єднати та значно посилити міжконфесійний рух в Україні, позбутися його розпорошення та уникнення численних дублювань у діяльності Рад, а також сприяти посиленню та поглибленню діалогу влади і церкви, оперативному вирішенні питань, що виникають у державно-церковних відносинах. Оскільки в умовах відокремлення церкви від держави Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії не може втручатися у ситуацію, що склалася у міжконфесійному русі, його реформування мали б здійснити самі релігійні організації. На перших порах координуючі функції могла б взяти на себе Асоціація міжконфесійних об'єднань, до якої ввійшли б ті утворення, які нині існують. Свого часу Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій пропонувала Президенту України В. Януковичу створити при Адміністрації Президента України спеціальний постійно діючий міжконфесійний консультативно-дорадчий орган. Однак ця пропозиція не знайшла у нього підтримки.

Діяльність міжконфесійних об'єднань цілком узгоджується із Законом України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», у якому відновлення повноцінного діалогу між представниками різних релігійних

конфесій віднесено до основних засад внутрішньої політики у гуманітарній сфері [221]. Міжконфесійні інституції сприяли розв'язанню таких проблем:

- налагодженню партнерських державно-церковних відносин;
- удосконаленню законодавства України про релігію та церкву;
- покращенню релігійної ситуації в Україні, досягненню високого рівня релігійної свободи;

- подоланню конфліктів між церквами, зниженню рівня міжцерковного протистояння, досягненню міжконфесійного миру і порозуміння;

- національно-культурному відродженню України, захисту духовності та суспільної моралі українського народу, боротьбі з бездуховністю та аморальністю;

- зміцненню фізичного та морального здоров'я української нації, популяризації здорового способу життя;

- розвитку міжконфесійного співробітництва у соціальній сфері;

- підвищенню іміджу України на міжнародній арені, утвердженню процесу євроінтеграції;

- протидії російській агресії в Україну.

Безперечно, із усіх міжконфесійних утворень найповніше релігійну спільноту України у відносинах із владою представляє Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, яка в міжконфесійному русі справедливо займає лідируючі позиції. Проте цей рух не вичерпується лише її діяльністю, а розвивається завдяки зусиллям й інших об'єднань, які роблять свій внесок у розбудову державно-церковних, суспільно-релігійних та міжконфесійних відносин [222, с.5-9].

Міжконфесійні об'єднання з часу їх створення розгорнули широкий міжконфесійний діалог, спрямований на досягнення порозуміння і миру між різними релігіями, сприяли владним структурам у розв'язанні

актуальних проблем суспільно-політичного та релігійно-церковного життя в Україні.

Висновки до Розділу 2

Незважаючи на політичні суперечності, що виникали довкола прийняття деяких законів з релігійно-церковних питань, Верховній Раді України за роки незалежності України вдалося створити систему законодавчого регулювання суспільних відносин у релігійно-церковній сфері, яка складається із Конституції України, ратифікованих Україною міжнародних документів, базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», які посідають головне місце у цій системі, а також низки інших законодавчих актів України. Таким чином, законодавство незалежної України у релігійно-церковній сфері не просто трансформувалося із радянського законодавства про релігійні культу, а набуло якісно нових рис. Такою ж якісно новою стала і релігійна політика незалежної української держави, яка формувалася на його основі.

Президенти України, не маючи спеціально визначених повноважень у релігійно-церковній сфері, разом із законодавчою та виконавчою владою вносили свій внесок у формування та реалізацію державної релігійної політики. Незмінність визначених Конституцією та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» основних засад та напрямів державної релігійної політики в цілому давала можливість зберігати її наступність, хоча під час каденції кожного Президента України вона коригувалася і наповнювалася новим змістом.

Органи виконавчої влади, на яких законодавством України було покладено обов'язок забезпечувати реалізацію державної релігійної політики, зосереджувалися передусім на наповненні реальним змістом конституційно закріпленого права кожного на свободу світогляду і віросповідання. За роки незалежності України Кабінет Міністрів України, інші органи виконавчої влади здійснили значний обсяг роботи з реалізації державної релігійної політики. Пріоритетними напрямками діяльності цих

органів була ліквідація наслідків радянської релігійної політики, відновлення присутності релігії у публічному просторі. Саме органи виконавчої влади практично вирішували питання повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, долучення релігійних організацій до забезпечення релігійних прав і свобод людини у воєнній організації, реалізації права на свободу совісті при отриманні освіти тощо. Хоча у вирішенні цих питань було досягнуто значного прогресу, проте деякі з них ще й нині потребують особливої уваги органів виконавчої влади різних рівнів.

В Україні за роки незалежності на основі законодавчо закріпленого права на свободу совісті і віросповідання та принципу релігійного плюралізму утворилося конфесійно багатоманітне релігійне середовище, що складається не лише з окремих релігійних організацій, а й з міжконфесійних інституцій, які відіграють важливу роль у політичній системі України і сприяють розв'язанню важливих суспільних проблем. Їх існування є переконливим свідченням зміцнення позицій церкви, зростання соціальної ролі релігії і активності релігійних організацій в українському суспільстві. Міжконфесійні ради, діапазон інтересів та діяльності яких є досить широким, забезпечували зв'язки релігійних організацій із владою, привертали увагу державних структур, політичних сил, громадськості до актуальних суспільно-політичних та релігійно-церковних питань.

В поліконфесійному українському суспільстві з високим рівнем релігійності населення політична система може ефективно функціонувати за умови активної взаємодії і співпраці органів державної влади з інституціями громадянського суспільства, до яких належать релігійні організації та міжконфесійні об'єднання.

Результати цього розділу опубліковані у роботах [36; 48; 65; 128; 222].

Список використаних джерел і літератури до Розділу 2

1. Закон України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 22. Ст.262. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/962-12>
2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 25. Ст.283. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12>
3. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст.141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
4. Закон України «Про освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2017. № 38-39, Ст.380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
5. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо заснування релігійними організаціями навчальних закладів. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. №31. Ст.294. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/498-19>
6. Господарський кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. №18. № 19-20. № 21-22. Ст.144. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15?find=1&text=реліг>
7. Земельний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2002. №3-4. Ст.27. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14>
8. Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2011. Ст.112. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>
9. Про «число звіра» і Податковий кодекс. *УНІАН*. 29 ноября 2010. URL: <https://religions.unian.net/religinossociety/431045-pro-chislo-zvira-i-podatkoviy-kodeks.html>
10. Парламентські слухання «Свобода совісті й ідентифікація особи». 29 червня 2005 р. URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/sk14/par_sl/sl290605.htm
11. ПЦУ прокоментувала, чи є біометричний паспорт «печаткою антихриста». *UNN*. 18 листопада 2019 р. URL:

<https://www.unn.com.ua/uk/news/1836374-ptsu-prokomentuvala-chi-ye-biometricniy-pasport-pechatkoyu-antikhrista>

12. Закон України «Про політичні партії в Україні». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. №23. Ст.118. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14?find=1&text=реліг#Text>

13. Закон України «Про альтернативну (невійськову) службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. ст.188. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12;>

14. Закон України «Про Збройні Сили України». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 9. ст.108. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12?find=1&text=реліг#Text>

15. Закон України «Про військовий обов'язок і військову службу». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1992. № 27. Ст.285. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

16. Цивільний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2004. № 40-41. 42. Ст.492. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15?find=1&text=реліг;>

17. Кодекс адміністративного судочинства України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2005. № 35-36. № 37. Ст.446. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15?find=1&text=реліг>

18. Виборчий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2020. №7. №8. №9. Ст.48. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text>

19. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності священнослужителів (капеланів) в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 28. Ст.254. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-19>

20. Кримінальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. №25-26. ст.131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14?find=1&text=реліг>

21. Депутаты требуют от Януковича прекратить дискриминацию УПЦ КП, УГКЦ и УАПЦ. *Корреспондент.net*. 17 января 2011 г. URL: <https://korrespondent.net/ukraine/politics/1171791-deputaty-trebuyut-ot-yanukovicha-prekratit-diskriminaciyu-upc-kp-ugkc-i-uapc>

22. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо діяльності Міністерства юстиції України, Міністерства культури України, інших центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується через відповідних міністрів, а також Державного космічного агентства України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 5, Ст.62. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5461-17>

23. Виктор Янукович получил совет церквей. *Релігія в Україні*. 18.10.2012. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/18839-viktor-yanukovich-poluchil-sovet-cerkvej.html; Объединенная оппозиция Украины раскритиковала новые правила работы религиозных организаций. *Релігія в Україні*. 19.11. 2012 р. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/19343-obedinennaya-oppoziciya-ukrainy-raskritikovala-novye-pravila-raboty-religioznych-organizacij.html; Правозахисники звернулись до Януковича із закликом зберегти свободу віросповідання в Україні. *РІСУ*. 30 жовтня 2012. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/legislation/50057/

24. Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо підлеглості релігійних організацій та процедури державної реєстрації релігійних організацій зі статусом юридичної особи». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2019. № 6. ст.40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-19>

25. Європейський суд з прав людини. *Рішення. Справа «Свято-Михайлівська парафія проти України»* (Заява № 77703/01). Страсбург, 14 червня 2007 року. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_254

26. Закон України «Про внесення зміни до статті 12 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України». *Відомості Верховної Ради (ВВР) 2019. № 3. Ст.23.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#n5>

27. Русская или украинская. Почему УПЦ Московского патриархата не хочет менять название. *ФОКУС*. 21.12.2008 р. URL: <https://focus.ua/istorii-seti/415639-cerkov-no-ne-ukrainskaya-upc-mp-obyazali-pereimenovatsya-no-oni-protiv.html>

28. В УПЦ МП відреагували на закон про перейменування. *Українська правда*. 20 грудня 2018 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/20/7201865/>; Заява Юридичного Відділу Української Православної Церкви у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України законопроекту №5309. *Українська православна церква. Синодально-інформаційний відділ*. 20.12.108. URL: <http://news.church.ua/2018/12/20/zayava-yuridichnogo-viddil-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-u-zvyazku-z-prijnyattjam-verhovnoyu-radoyu-ukrajini-zakonoproektu-5309/>

29. Патриарх Кирилл призывает мировых лидеров не допустить «нацистского» законодательства в Украине. *Релігія в Україні*. 17.05.2017 р. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/36471-patriarx-kirill-prizyvaet-mirovuyh-liderov-ne-dopustit-nacistskogo-zakonodatelstva-v-ukraine.html>

30. Глава экзархата РПЦ в Беларуси предупредил о возможности «беспримерной гражданской войны» в Украине. *Релігія в Україні*.

23.05.2017 р. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/36522-glava-yekzarxata-rpc-v-belarusi-predupredil-o-vozmozhnosti-besprimernoj-grazhdanskoj-vojny-v-ukraine.html

31. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про внесення змін і доповнень до Кодексу законів про працю Української РСР при переході республіки до ринкової економіки. *Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР)*. 1991. № 23. ст.267. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/871-12>

32. Косянчук І. Два календарі – одне Різдво. *Погляд. Інформаційна агенція*. 25.12.2019. URL: <https://www.poglyad.tv/dva-kalendari-odne-rizdvo/>; Рождество 25 декабря разделило епископов УПЦ на лояльных и нетерпимых. *Релігія в Україні*. 25 12 2017. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/38526-rozhdestvo-25-dekabrya-razdelilo-episkopov-upc-na-loyalnyx-i-neterpimyx.html>

33. Пасха – в тройке самых любимых праздников украинцев. *Контракты.ua*. 11.04. 2020. URL: <http://kontrakty.ua/article/154164>

34. Закон України «Про внесення змін до статті 73 Кодексу законів про працю України щодо святкових і неробочих днів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2211-19#n5>

35. Руководство Всемирного Совета Церквей призывает всех христиан праздновать Пасху в один день. *Релігія в Україні*. 18 04 2011. URL: https://www.religion.in.ua/news/foreign_news/9475-rukovodstvo-vsemirnogo-soveta-cerkvej-prizyvaet-vsex-xristian-prazdnovat-pasxu-v-odin-den.html

36. Бокоч В. Інститут президента України у формуванні та реалізації державної релігійної політики /В.Бокоч. *Гілея*. Вип. 151 (№12). Ч.3. Політичні науки. 2019. С.12-17.

37. Леонід Кравчук: Україні пощастило мати пастирем патріарха Філарета. *РІСУ*. 22 січня 2014 р. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~ydorosh/55048/>

38. «Відстоювати повну незалежність УПЦ». У 90-х митрополит Онуфрій підтримував автокефалію Української православної церкви *Гордон*. 11 травня 2018 р. URL:

<https://gordonua.com/ukr/news/society/vidstojuvati-povnu-nezalezhnist-upts-u-90-h-mitropolit-onufrij-pidtrimuvav-avtokefaliju-ukrajinskoji-pravoslavnoj-i-tserkvi-245679.html>

39. Анисимов В.: УПЦ и сто дней Виктора Януковича. *Україна православна. Официальный сайт Украинской православной церкви*. 1.07.2010. URL:

http://pravoslavue.org.ua/2010/07/vasilij_anisimov_upts_i_sto_dney_viktora_yanukovicha_2/#more-37591

40. Кравчук: Ми завжди хотіли об'єднати православні церкви в Україні, цей процес не припинявся. Але проти постійно виступала Москва. *РІСУ*. 12 травня 2018р. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/71124/

41. Інтерв'ю з патріархом Володимиром Романюком. *Урядовий кур'єр*. 1995. 27 травня; Прес-конференція глави УПЦ-КП Філарета (Денисенка) //Агенція релігійної інформації. 1995. № 51. 5 грудня.

42. Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». 4 березня 1992 р. № 125. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92>

43. Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна». 22 червня 1994 р. № 53/94-рп. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/53/94-рп

44. Українська Православна Церква: шлях до автокефалії. URL: <http://cerkva.kiev.ua/biblioteka/Mitropolit-Filaret-ZarIchniy/309.html>

45. Указ Президента України «Про надання пільг релігійним організаціям». 22 червня 1994 р. № 322/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322/94>

46. Кравчук Л.: Програма Януковича – чудова, але в нього немає команди, щоб реалізувати її. *ДЕНЬ*. №139 (2010). 6 серпня. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/nota-bene/leonid-kravchuk-programa-yanukovicha-chudova-ale-v-nogo-nemaie-komandi-shchob>

47. Протоіерей Георгій Коваленко. Погляд Блаженнішого Митрополита Володимира на державно-церковні відносини в Україні (1992-2014). *Релігія в Україні*. 4.06.2015 р. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/29315-poglyad-blazhennishogo-mitropolita-volodimira-na-derzhavno-cerkovni-vidnosini-v-ukrayini-1992-2014.html

48. Бокоч В.М. Президент України Л.Кравчук: формування та реалізація державної релігійної політики. *Регіональні студії*. № 20 – 2019. – С. 85-89.

49. Передвиборна програма кандидата у Президенти України Кучми Леоніда. 1994. URL: <https://constituanta.blogspot.com/2014/10/1994.html>

50. Передвиборна програма кандидата у Президенти України Кучми Леоніда Даниловича. URL: https://www.cvk.gov.ua/images/prog_1.htm

51. Леонид Кучма на освящені церквей на малой родине. *УНІАН*. 9 октября 2009. URL: <https://www.unian.net/common/274554-leonid-kuchma-na-osvyaschenii-tserkvey-na-maloy-rodine-foto.html>

52. Указ Президента України «Про Державний Протокол та Церемоніал України». 22 серпня 2002 р. № 746/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/746/2002>

53. Звернення Президента України до Верховної Ради України у зв'язку з Посланням Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/U01_04.html

54. Кучма Л. Нетлінні і вічні християнські цінності: Виступ-привітання Президента України на урочистій академії, присвяченій 2000-літтю Різдва Христового. *Урядовий кур'єр*. 2000. 25 січня.

55. Лаврські дзвони закликають до злагоди: виступ Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні з нагоди 950-річчя Києво-Печерської лаври. *УКРІНФОРМ*. 29 серпня 2001 р. URL: http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/53459-vistup_prezidenta_ukrani_leonda_kuchmi_na_urochistomu_zasdann_z_nagodi_950_rchchya_kivo_pechersko_lavri_28_serpnya_2001_roku_50879.html

56. Філарет: Негативно до УПЦ КП ставився Янукович. Усі інші президенти України нас підтримували. *ГОРДОН*. 27 листопада 2019 р. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/society/-filaret-negativno-do-upts-kp-stavivsja-janukovich-vsi-inshi-prezidenti-ukrajini-nas-pidtrimovali-675746.html>; Патриарх Філарет: Янукович став українським Президентом. *Релігія в Україні*. 6.02.2012 р. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/14435-v.html

57. Меморандум християнських конфесій України про несприйняття силових дій у міжконфесійних взаємовідносинах. *Людина і світ*. 1997. №8. С. 25-32.

58. Зустріч Президента України Леоніда Кучми з членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. *Людина і світ*. – 1999. № 3-4. С.25-26.

59. У Державному комітеті у справах релігії (№ 5-6). *РІСУ*. 18 серпня 2010 р. URL: http://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1998/lis_98_5-6/37349

60. Заява Президента України Л.Кучми про морально-політичну реабілітацію церкви. *Урядовий кур'єр*. 1999. 12 червня.

61. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав

церков і релігійних організацій». 21 березня 2002 р. № 279/2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>

62. Указ Президента України «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури». 9 грудня 1995 р. № 1138/95. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1138/95>

63. Перехід релігійних громад в Україні. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Перехід_релігійних_громад_в_Україні#cite_note-статистика_1997-72

64. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні XXI століття: монографія. Київ: Знання України, 2005. С.552.

65. Бокоч В.М. Президент України Л.Кучма: особливості релігійної політики. *Регіональні студії*. № 21. 2020. С. 28-33.

66. Передвиборна програма кандидата на пост Президента України Ющенко Віктора Андрійовича. URL.: <https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2004/wp001.html>;

67. Виступ Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира на засіданні Архієрейського Собору Української Православної Церкви (21 грудня 2007 р.). *Українська православна церква. Офіційний веб-сайт*: URL: <http://orthodox.org.ua/article/vistup-blazhennishogo-mitropolita-kiivskogo-i-vsiei-ukraini-volodimira-0>

68. Ющенко привітав співвітчизників із Днем хрещення Київської Русі-України. *Кореспондент. ua*. 25 липня 2009 р. URL: <https://ua.korrespondent.net/ukraine/913458-yushchenko-privitav-spivvitchiznikiv-iz-dnem-hreshchennya-kiyivskoyi-rusi-ukrayini>

69. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо розвитку міста Києва». 25 лютого 2008 р. № 157/208. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157/2008>

70. Указ Президента України «Про затвердження Річної національної програми на 2010 рік з підготовки України до набуття членства в

Організації Північноатлантичного договору. 3 лютого 2010 р. № 92/2010.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/92/2010>

71. Став Президентом, Виктор Янукович уже не посещает синагогу. Релігія в Україні. 21.12.2010. URL:
http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/7427-stav-prezidentom-viktor-yanukovich-uzhe-ne-poseshhaet-sinagogu-foto.html

72. Святейший Патриарх Кирилл поздравил Президента Украины В.Ф. Януковича с 60-летием со дня рождения. *Русская православная церков.* 24 августа 2015 г. URL:
<http://www.patriarchia.ru/db/text/1214184.html>

73. Почему Церковь поддержала Януковича. 24.12.04. URL:
<http://www.cirota.ru/forum/view.php?subj=36423&fullview=1&order=asc>

74. Участь глав українських Церков у заходах з інавгурації новообраного Президента України була запланована у нестандартній формі. *IPC.* 01.03.2010. URL:
https://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=568:1&catid=34:ua&Itemid=61

75. Патріарх Кирило пообіцяв зближувати Україну з Росією. *ТСН.* 27 липня 2010 р. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/patriarh-kirilo-poobicyav-zblizhuvati-ukrayinu-z-rosiyeyu.html>

76. Святейший Патриарх Кирилл поздравил Президента Украины В.Ф. Януковича с 60-летием со дня рождения. *Русская православная церков.* 24 августа 2015 г. URL:
<http://www.patriarchia.ru/db/text/1214184.html>

77. Патріарх Кирило: Янукович служить духовній просвіті свого народу Україна. *ТСН.* 28 липня 2010 р. URL: <http://tsn.ua/ukrayina/patriarh-kirilo-yanukovich-sluzhit-duhovniy-prosviti-svogo-narodu.html>

78. Кирилл дал премию Януковичу за укрепление единства православных народов. *Релігія в Україні.* URL:

http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/7832-kirill-dal-premiyu-yanukovichu-za-ukreplenie-edinstva-pravoslavnyx-narodov.html

79. До Януковича на Афон прилетів Вселенський патріарх. *Українська правда*. 8 жовтня 2011 р. URL:

<http://www.pravda.com.ua/news/2011/10/8/6648141/>

80. Президент Янукович побачив, куди патріарх Кирил тягне Україну. *ЛІГА*. *Новости*. 15.09.2011. URL: <http://archive.cerkva.info/gr/intervju/1834-int-liga.html>

81. Резолюція Круглого столу «Діалог між владою та конфесіями в контексті європейської системи цінностей». *ВРЦіРО*. 20 грудня 2010 р., URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/145-rezolyuciya-kruglogo-stolu-dialog-mizh-vladoyu-i-konfesiya-v-konteksti-evropeyskoyi-systemy-cinnostey>

82. Віктора Януковича уличили в монотеїзмі. *Релігія в Україні*. 4 листопада 2010 р. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/6657-viktora-yanukovicha-ulichili-v-monoteizme.html

83. Президенту дан знак свйше. Госдеп США виявил в Україні проблеми с релігійною свободою. *Релігія в Україні*. 22.11.2010. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/6923-prezidentu-dan-znak-svyshe-gosdep-ssha-vyyavil-v-ukraine-problemy-s-religioznoj-svobodoj.html

84. Патріарх Філарет: Янукович став українським Президентом. *УНІАН*. 3.02.2012. URL: <http://www.unian.ua/politics/604078-filaret-yanukovich-vidchuv-sebe-ukrajinskim-prezidentom.html>; Філарет: «президент-втікач Віктор Янукович був проти Київського патріархату, але не зміг його подолати». *Українська правда*. 27.04.2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/27/7213771/>

85. Український уряд забезпечуватиме рівність усіх релігійних організацій - доручення Президента Януковича //РІСУ. 17 червня 2011 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/42921/

86. Указ Президента України «Про відзначення 1000-річчя заснування Софійського собору». 11 червня 2010 р. №682/2-10. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/6822010-11483>

87. Указ Президента України «Про Координаційний штаб з питань безпеки та правопорядку під час підготовки і відзначення в Україні 1025-річчя хрещення Київської Русі. 28.02.2013 р. №202/2-11. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/112/2013>

88. Президент пообіцяв Церквам найвищий рівень святкування 1025-річчя хрещення Київської Русі. *Релігія в Україні*. 28. 01. 2013. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/20343-president-poobicyav-cerkvam-najvishhij-riven-svyatkuvannya-1025-richchya-xreshhennya-kiyivskoyi-rusi.html

89. ГПУ: Ми на «фініші» у справі про тиск Януковича й Новинського на УПЦ. *Українська правда*. 25 жовтня 2016 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/10/25/7124775/>; Генпрокуратура кличе Януковича на допит у «церковній справі». *Українська правда*. 13 жовтня 2017 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/10/13/7158243/>

90. Народний депутат Петр Порошенко: «я принципіально не пользуюсь услугами телохранителей: закон не нарушаю и никаких связей с криминалом не имею». *Факты*. 8 апреля 2000 г. URL: <https://fakty.ua/106393-narodnyj-deputat-petr-poroshenko-quot-ya-principialno-ne-polzuyus-uslugami-telohranitelej-zakon-ne-narushayu-i-nikakih-svyazej-s-kriminalom-ne-imeyu-quot>

91. Екзархи вже призначили кілька зустрічей і готові до діалогу з усіма. *Українська правда*. 17 вересня 2018 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/09/17/7192348/>;

92. Петро Порошенко: В мене, на жаль, є за що просити пробачення у Господа. *Українська правда*. 1 серпня 2019 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/08/1/7222417/>

93. Петр Порошенко рассказал о своем пути к Богу. *Релігія в Україні*. 30 09 2014. URL:

https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/27008-petr-poroshenko-rasskazal-o-svoem-puti-k-bogu.html

94. Марк Авраменко. Підводні течії українського Православ'я. *RASKOLAM.NET*. URL: <http://raskolam.net/підводні-течії-українського-правосл/>

95. Порошенко: Хіба можуть храми, в яких лунають молитви за патріарха, котрий молиться за російське військо, називатися українськими? *ГОРДОН*. 14 жовтня 2018 р. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/-poroshenko-hiba-mozhut-hrami-v-jakih-lunajut-molitvi-za-patriarha-molitsja-za-rosijske-vijsko-nazivatisja-ukrajinskimi-425023.html>

96. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році». *НІСД*. 31.12.2015. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2015-12/POSLANNYA-2015_giper_new-4af35.pdf; Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році». *НІСД*. 30.10.2016. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-10/poslanya_new-cc2e3; Аналітична доповідь до Щорічного послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році». *НІСД*. 25.02.2017. URL: https://www.niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/poslanya_druk_fin.pdf

97. Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 17 квітня 2018 р. URL: <https://www.president.gov.ua/administration/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-vselenського-patriarha-varf-438>

98. Порошенко виступив за єдину помісну церкву в Україні. *Українська правда*. 24 квітня 2017 р. URL:

<https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/24/7106545/>

99. «На этом посту мы видим только Порошенко». Пранкер поговорил с Елифанием о выборах президента и правах ЛГБТ. *Страна. ua*. 23 декабря 2018 г. URL: <https://strana.ua/news/177991-opublikovan-tekst-razhovora-mitropolita-epifanija-s-prankerom-leksusom.html>

100. Щеткина Е. Чужой против Хищника. Почему в УПЦ МП растерялись от успеха Зеленского. *Релігія в Україні*. 15 апреля 2019 г. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/43172-chuzhoj-protiv-xishhnika-rochemu-v-upc-mp-rasteryalis-ot-uspeha-zelenskogo.html

101. Бондаренко В. Кілька порад «Слугам народу» щодо нинішньої політики в царині державно-церковних відносин. *РІСУ*. 27 березня 2020 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/79435/

102. Звернення Президента до Верховного архієпископа Києво-Галицького Української Греко-Католицької церкви Святослава Шевчука, єпископів, священнослужителів та вірних Української Греко-Католицької Церкви. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 8 березня 2016 р. URL: <http://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-do-verhovnogo-arhiyepiskopa-kiyevo-gal-36820>

103. Президентське подружжя попрощалося із Любомиром (Гузаром). *РІСУ*. 4 червня 2017 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/ugcc/67213/

104. Указ Президента України «Про заходи з підготовки та відзначення 1030-річчя хрещення Київської Русі-України». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 08.08.2017 р. № 214/2017. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2142017-22330>

105. Указ Президента України «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації». 26 серпня 2016 р. №357/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357/2016>

106. Слово Президента під час молитви капеланів–учасників АТО за мир та перемогу. URL: <http://www.president.gov.ua/news/slovo-prezidenta-pid-chas-molitvi-kapelanivuchasnikiv-ato-za-37081>

107. Порошенко дозволить релігійним організаціям засновувати навчальні заклади. *Українська правда*. 23.04.2016 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/23/71106516/>

108. Получит ли Украина томос и как это повлияет на президентские рейтинги? *Слово і Діло. Аналітичний портал*. 11 октября 2018 г. <https://ru.slovoidilo.ua/2018/10/11/mnenie/obshhestvo/poluchit-li-ukraina-tomos-i-kak-eto-povliyaet-prezidentskie-rejtingi>

109. Зеленський розповів, чи вірить і як розмовляє з Богом //ЗІК. 20 січня 2020 р. URL: https://zik.ua/news/2020/01/20/zvychaino_ia_viriu_v_boha_zelenskyi_rozpoviv_chy_viryt_i_iak_rozmovliaie_z_bohom_955745

110. Солдатов А. Зе-автокефалия. Что известно о религиозных взглядах Зеленского и что ждет УПЦ МП после 21 апреля? *Релігія в Україні*. 19.04.2019. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/43238-ze-avtokefaliya-hto-izvestno-o-religioznyh-vzglyдах-zelenskogo-i-hto-zhdet-upc-mp-posle-21-aprelya.html

111. Владимир Зеленский: Нам выгодно распустить Раду, но будем думать и поступать по закону. *РБК-Україна*. 18 апреля 2019 г. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/vladimir-zelenskiy-nam-vygodno-raspustit-1555546435.html>

112. Кандидат Зеленський. Якою мовою думає, до якої церкви ходить, якої звички хоче позбутися. *ГЛАВКОМ*. 5 лютого 2019 р. URL: <https://glavcom.ua/interviews/kandidat-zelenskiy-yakoyu-movoyu-dumaje-do-yakoji-cerkvi-hodit-yakoji-zvichki-hoche-pozbutisya-567126.html>

113. Дивеев-Церковный П. Чем Зеленский страшен для православия *Релігія в Україні*. 5.04.2019. URL: <https://www.religion.in.ua/43086-chem-zelenskij-strashen-dlya-pravoslaviya.html#comment>;

114. Коломойський про Зеленського: Він - стовідсотковий єврей. *ГЛАВКОМ*. 3 квітня 2019 р. URL: <https://glavcom.ua/news/kolomoyskiy-pro-zelenskogo-vin-stovidsotkoviy-jevrey-583027.html>

115. Передвиборча програма кандидата на пост Президента України Володимира Зеленського. URL: <https://program.ze2019.com>

116. Щоткіна К. Чужой против Хищника. Почему в УПЦ МП растерялись от успеха Зеленского. *Релігія в Україні*. 15.04.2019 р. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/43172-chuzhoj-protiv-xishhnika-pochemu-v-upc-mp-rasteryalis-ot-uspeha-zelenskogo.html

117. Варфоломій благословив Зеленського. *Gazeta.ua*. 24 квітня 2019 р. URL: https://gazeta.ua/articles/politics/_varfolomij-blagosloviv-zelenskogo/899207; Глава РПЦ висловив очікування від президентства Зеленського. *Українська правда*. 23 квітня 2019 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/04/23/7213309/>

118. На зустрічі Зеленського з Варфоломієм щось пішло не так – BBC. *Українська правда*. 8 серпня 2019 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/08/8/7223131/>

119. Зеленский пригласил Папу Римского в Украину. *Телеграф*. 8 февраля 2020 г. URL: <https://telegraf.com.ua/ukraina/obshhestvo/5340323-zelenskiy-priglasil-papu-rimskogo-v-ukrainu.html>

120. Митрополит Онуфрий заверил, что УПЦ поддержит нового президента «во всех добрых намерениях». *Фраза. ua*. 20.05.2019 р. URL: <http://pravoslavue.org.ua/2019/05/киев-митрополит-онуфрий-заверил-что-у/#more-93145>

121. Кирил сподівається на кінець «утисків» УПЦ МП за Зеленського. *Українська правда*. 27 травня 2019 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/05/27/7216266/>

122. Епіфаній звинуватив ОДА у блокуванні переходів парафій до ПЦУ. *Українська правда*. 7 січня 2020 р. URL:

<https://www.pravda.com.ua/news/2020/01/7/7236769/>

123. КМДА розгляне петицію про переведення Києво-печерської лаври до Київського патріархату. *112.ua*. 9.12.2015. URL:

<http://www.day.kiev.ua/uk/news/091215-kmda-rozglyane-petyciyu-pro-perevedennya-kyuevo-pecherskoji-lavry-do-kyuivskogo>

124. Електронні петиції. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 15 квітня 2020 р. URL:

<https://petition.president.gov.ua/petition/92966>

125. Президент ініціює створення робочої групи з вирішення проблем кримськотатарського народу. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 18 травня 2020 р. URL:

<https://www.president.gov.ua/news/prezident-iniciyuje-stvorennya-robochoyi-grupi-z-virishennya-61189>

126. Указ Президента України «Питання визначення статусу окремих релігійних свят». 30 липня 2020 р. №303/2020. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. URL:

<https://www.president.gov.ua/documents/3032020-34557>

127. Ігор Жовква зустрівся з головним рабином України та Києва Моше Реувеном Асманомю. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 3 серпня 2020 р. URL:

<https://www.president.gov.ua/news/igor-zhovkva-zustrivsyia-z-golovnim-rabinom-ukrayini-ta-kiyev-62553>

128. Бокоч В. Президент України В.Зеленський: особливості політики у релігійно-церковній сфері. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. № 31. 2020. С.98-104.

129. Зуєв П. Доба Кирила. Українська церква і світове православ'я у політиці нового патріарха Московського. *Дзеркало тижня*. 2009. 20-27 березня. URL:

https://dt.ua/SOCIETY/doba_kirila__ukrayinska_tserkva_i_svitove_pravoslavva_u_polititsi_novogo_patriarha_moskovskogo.html

130. Закон України «Про Кабінет Міністрів України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 13. Ст.222. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/794-18/page>

131. Постанова Верховної Ради України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України». 15 жовтня 1996 р. № 412/96-ВР. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/412/96-%D0%B2%D1%80>

132. Проект Концепції державно-конфесійних відносин в Україні. *ІРС*. 18.07.2008. URL:

https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=114:1&catid=41:pl&Itemid=68

133. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Програму діяльності Кабінету Міністрів України». 23 березня 2000 р. № 550. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/550-2000-%D0%BF?lang=en>

134. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового. 9 червня 1997 р. № 567. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/567-97-%D0%BF>

135. «Примирення - дар Божий, джерело нового життя». Перший Всеукраїнський християнський конгрес. 23-24 вересня 1999 р. Тексти виступів та доповідей. *Організаційний комітет з підготовки та відзначення в Україні 2000-ліття Різдва Христового, Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, Державний комітет України у справах релігій*. Київ: 1999. - 140 с.; Всеукраїнський форум «Плід правди сіється творцями миру». *Українське релігієзнавство*. 1998. №8. С.43-44.

136. Програма діяльності Кабінету Міністрів України. 5 червня 2002 р. № 779. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002120-02>

137. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Відкритість, дієвість, результативність». 17 квітня 2003 р. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-03/sp:max100>

138. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Послідовність. Ефективність. Відповідальність». 12 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/en/n0002120-04>

139. Програма діяльності Кабінету Міністрів «Назустріч людям». 4 лютого 2005 р. № 115. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/n0001120-05>

140. Програма діяльності Кабінету Міністрів України «Український прорив: для людей, а не політиків». 16 січня 2008 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001120-08>

141. Постанова Кабінету Міністрів України «Про утворення Комісії з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій». 25 червня 2008 р. № 953. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/141601986>; Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій. Затверджено Постановою Кабінету Міністрів України. 30 жовтня 2008 р. № 953. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/167647631>

142. Після шестирічної перерви поновила роботу Комісія з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій. *Релігія в Україні*. 21 квітня 2018 р. URL: <https://religions.unian.ua/state/10090025-pislya-shestirichnoji-perervi-ponovila-robotu-komisiya-z-pitan-zabezpechennya-realizaciji-prav-religiynih-organizaciy.html>

143. Указ Президента України. «Про Міністерство України у справах національностей, міграції та культур». 25 липня 1994 р. №408/94. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/408/94>

144. Ухвала Конституційного Суду України «Про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за конституційним поданням 49 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень статті 35 Конституції України та відповідності Конституції України (конституційності) статті 30 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» Справа № 2-31/99. Київ, 8 липня 1999 року. URL: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=10215>

145. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням». 7 травня 1998 р. № 290-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=290-98-%F0>;

146. Розпорядження Кабінету Міністрів «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 27 вересня 2002 р. № 564-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-%D1%80>

147. Тесля Т.М. Управління процесом реституції церковної власності в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. наук з державного управління. Київ: 2002. 24 с.

148. Додіна Є. Питання повернення культового майна релігійним організаціям. *Наукові записки національного ун-ту Одеська юридична академія*. 2011. - С.360-369.

149. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до Президента України В.Ф.Януковича. *ВРЦіРО*. 23 квітня 2013 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/206-zvernennya-vseukrayinskoyi-rady-cerkov-do-prezydenta-ukrayiny-vfyanukovycha>

150. Заєв В., протоієрей. Захисник Вітчизни воїн Христовий. *Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання*. Київ, 1995. С. 32-35.

151. Ситник В. Духовно-гуманітарна політика у Збройних Силах України та шляхи її вдосконалення. *Армія і духовність: свобода совісті та віровизнання*. Київ, 1995. С. 15-16.

152. Єленський В. Духовний супровід у Збройних Силах України: дискусії і перспективи. *Людина і світ*. 2001. № 11-12. С.2-8.

153. Указ Президента України «Про Концепцію гуманітарного і соціального розвитку у Збройних Силах України». 12 січня 2004 р. № 28/2004. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/28/2004>

154. Директива Міністра оборони України «Про впорядкування питань задоволення релігійних потреб військовослужбовців Збройних Сил України». 21 квітня 2006 р. № Д-25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v-025322-06>

155. Меморандум про співпрацю у справах душпастирської опіки військовослужбовців Збройних Сил України. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/memorandum-pro-spivpraczyu-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-vijskovosluzhbovcziv-zs-ukraini/>

156. Положення про Раду у справах душпастирської опіки при Міністерстві оборони України. *Затверджено Наказом Міністра оборони України*. 17 березня 2009 р. № 115 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0115322-09>

157. Концепція душпастирської опіки у Збройних Силах України. *Затверджена Наказом Міністра оборони України*. 22 квітня 2011 р. №220. URL: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/zvyazki-z-gromadskisty/rada-u-spravah-dushpastirskoi-opiki-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini/normativni-dokumenti-ta-metodichni-rekomendaczii/2014/07/08/konczepczyia-dushpastirskoi-opiki-u-zbrojnih-silah-ukraini/>

158. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах, Національній гвардії, Державній спеціальній службі транспорту та Державній прикордонній службі». 2 липня 2014 р. № 677-р. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/247489978>

159. Положення «Про службу військового духовенства (капеланську службу) у Збройних Силах України». *Затверджено наказом Міністра оборони України*. 27 січня 2015 р. № 40. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0161-15>

160. Калениченко Тетяна, Коханчук Руслан. Бути поруч. Основи військового капеланства для військових і волонтерів. Київ: Видавництво Київського Богоявленського Ставропігійного братства, 2016. – С.23.

161. Наказ Генерального штабу Збройних Сил України «Про затвердження Положення про духовні центри Збройних Сил України». 20 листопада 2018 р. № 417. URL: <https://dovidnykmpz.info/zagalni/nakaz-heneral-noho-shtabu-zbroynykh-syl-ukrainy-vid-20-11-2018-417-pro-zatverdzhennia-polozhennia-pro-dukhovni-tsentry-zbroynykh-syl-ukrainy/>

162. Етапи становлення служби військового духовенства в Збройних Силах України //Міністрство оборони України. Офіційний веб сайт. 27 грудня 2018 р. URL: <https://www.mil.gov.ua/news/2018/12/27/etapi-stanovlennya-sluzhbi-vijskovogo-duhovenstva-v-zbrojnih-silah-ukraini/>

163. Національна гвардія України – 5 років. URL: <http://project1168023.tilda.ws/>

164. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». 10 листопада 1999 р. № 2066. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-%D0%BF#o16>

165. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу». 30 червня 1992 р. № 360 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/360-92-%D0%BF>

166. Вищий спецсуд підтвердив право мобілізованих віруючих на альтернативну службу. *IPC*. 10.09.2015. URL: https://risu.org.ua/article_print.php?id=61062&name=faith_and_weapon&lang=ua&

167. Бондаренко В.Д. Всеукраїнська Рада Церков та релігійних організацій і питання освіти. *25-річчя Української незалежності як історія релігійних свобод і світоглядного плюралізму. Державні інституції та*

релігійні організації у пошуках моделей партнерства. Київ: Дух і Літера, 2017. С.280-289.

168. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/995_043

169. Кришмарел В. Релігійна освіта в державних школах: європейський та український контекст. *Релігієзнавчі нариси*. 2011. № 2. С.98-106.

170. Не віддаймо християнську етику в руки соціалістичного Міносвіти. *Розмова з Оксаною Гентош, головою Львівського педагогічного товариства ім. Григорія Ващенка* (липень 2006 р.). URL: <https://old.daily.lviv.com/news/400>

171. Меморандум «Про співпрацю Міністерства освіти і науки України, Державного комітету України у справах релігій та Всеукраїнської ради Церков і релігійних організацій». *ВРЦіРО*. 18.04.2000. URL: <https://vrciro.org.ua/ua/statements/memorandum-pro-spivpracuju-mon-derzhkomreligiy-ta-vrciro>

172. Наказ Міністерства освіти і науки «Про затвердження змін до Переліку напрямів та спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за відповідними освітньо-кваліфікаційними рівнями». 16 червня 2005 р. № 363. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/z0816-05>

173. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про вивчення у навчальних закладах факультативних курсів з етики віри та релігієзнавства». 26 липня 2005 р. № 437 URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/MUS3226.html

174. Кралюк П. Викладання християнської етики як проблема українського суспільства. *Українське релігієзнавство*. 2005. № 36. С. 91-96.

175. Куліш Н.С. Розв'язання проблеми релігійної освіти в Україні як одна з умов повноти забезпечення свободи совісті та віросповідання. *Українське релігієзнавство*. 2014. № 69. С.4-12.

176. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку спеціальностей, за якими здійснюється підготовка фахівців у вищих навчальних закладах за освітньо-кваліфікаційними рівнями спеціаліста і магістра». 27 серпня 2010 р. № 787. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/787-2010-%D0%BF>

177. Постанова Кабінету Міністрів України «Про державне визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих закладами вищої духовної освіти» 19 серпня 2015 р. № 652. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/652-2015-%D0%BF/paran13#n13>

178. Положення про Комісію з державного визнання документів про вищу духовну освіту та Положення про Комісію з державного визнання документів про наукові ступені та вчені звання. *Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України*. 8 квітня 2016 р. №381. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0679-16#n4>

179. Решетніков Ю. Визнання документів духовних навчальних закладів: що, як і коли. Про досвід роботи з державного визнання документів про вищу духовну освіту, наукові ступені та вчені звання, виданих вищими духовними навчальними закладами. *Релігія в Україні*. 26.03.2018. URL: <https://www.religion.in.ua/main/oficiyno/39315-viznannya-dokumentiv-duhovnix-navchalnix-zakladiv-shho-yak-i-koli.html>

180. Звернення учасників Всеукраїнського міжрелігійного форуму до Верховної Ради України. *Православний вісник*. 1992. № 2. С.2; Звернення учасників Всеукраїнського міжрелігійного форуму до віруючих громадян України. *Православний вісник*. 1992. № 2. С. 3–4.

181. Об'єднані біблійні товариства //Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Об%27єднані_біблійні_товариства

182. Калашник П. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, її місце і роль в розвитку державно-церковних відносин. *Актуальні проблеми державно-церковних відносин в Україні*. Київ: VIP, 2001. – С. 187-194.

183. Положення про Всеукраїнську раду церков і релігійних організацій. *ВРЦіРО*. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/documents/13-polozhennya-pro-radu>.

184. Всеукраїнська рада церков відзначила своє 20-ліття. *ІРС*. 29.11.2016 р. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1758%3A1&catid=34%3Aua&Itemid=61&lang=uk

185. Яковенко І. Україна: релігійно-цивілізаційна складова політичних конфліктів. *Релігія і конфлікт*. Москва: Центр Карнегі, 2007. С. 47–84.

186. Звернення Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій з нагоди 20-річчя відновлення державної незалежності України. *ВРЦіРО*. 21 вересня 2011 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/160-zvernennya-z-nagody-20-richchya-vidnovlennya-derzhavnoyi-nezalezhnosti-ukrayiny>

187. Пропозиції Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо змін до Конституції України. *ВРЦіРО*. 10 липня 2015. р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/437-uccro-proposals-for-constitution-of-ukraine>.

188. Звернення членів Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій до українського народу щодо функціонування мов та загроз сепаратизму. *ВРЦіРО*. 23 липня 2006 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/175-zvernennya-shchodo-funkcionuvannya-mov-ta-zagroz-separatyizmu>; Всеукраїнська Рада Церков стурбована спробами розколоти суспільство за мовною ознакою. *ВРЦіРО*. 27 травня 2012 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/174-vseukrayinska-rada-cerkov-sturbovana-sprobamy-rozkoloty-suspilstvo-za-movnoyu-oznakoju>

189. Заява Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо суспільно-політичної ситуації в Україні. *ВРЦіРО*. 1 березня 2016 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/447-statement-uccro-on-social-political-situation-in-ukraine>

190. Звернення Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій щодо морально-етичного змісту рекламної продукції в Україні. *ВРЦіРО*. 23 червня 2005 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/18-zvernennya-vrciro-shchodo-moralno-etychnogo-zmistu-reklamnoyi-produkciyi-v-ukrayini>; Рада Церков виступає проти повернення реклами пива на ТБ, радіо та вулиці. *ВРЦіРО*. 12 квітня 2016 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/457-uccro-statement-on-alcohol-beer-advertisement>.

191. Парламент підтримав позицію ВРЦіРО щодо обов'язкової згоди на трансплантацію. *ВРЦіРО*. 18 травня 2018 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/537-uccro-parliament-transplantation-human-organs>

192. Декларація про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та так званих одностатевих шлюбів. *ВРЦіРО*. 15 травня 2007 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/49-deklaraciya-vrciro-pro-negatyvne-stavlennya-do-yavyshcha-gomoseksualizmu-ta-tak-zvanyh-odnostatevyh-shlyubiv>;

193. Рада Церков закликає депутатів не ратифікувати Стамбульську Конвенцію. *ВРЦіРО*. 22 червня 2017 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/499-uccro-against-ratification-of-istambul-convention>.

194. Рада Церков запропонувала уряду пом'якшити карантин для релігійних організацій. *IPC*. 12.05.2020 р. URL: <https://irs.in.ua/ua/2020-05-uccro-proposals-on-covid-19-quarantine-reduction-in-ukraine>

195. Саган О. Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань як складова громадянського суспільства України. *ВРРО*. URL:

<http://vrro.org.ua/about/6-vseukrajinska-rada-religijnikh-ob-ednan-yak-skladova-gromadyanskogo-suspilstva-ukrajini.html>

196. Всеукраїнській Раді Церков і релігійних організацій. Привітання від УАР з двадцятирічним ювілеєм. *Релігійна свобода: науковий щорічник*. № 20. 2017. – С. 157-158.

197. Про УМР. *УМР*. URL: <https://umrada.org/aboutus/>

198. Звернення Головуючого Української Міжцерковної Ради у зв'язку із сепаратистськими проявами та загрозою застосування збройних сил Російської Федерації в Україні. *УМР*. 2.03.2014 р. URL: <http://umrada.org/02-03-2014-zvernennya-golovuuyuchogo-ukrayinskoji/>

199. Открытое обращение Украинского Межцерковного Совета к братьям по вере в Российской Федерации, странах СНГ и русской диаспоре. *УМР*. 19.03.2014 р. url: <http://umrada.org/19-03-2014-otkryitoe-obrashhenie-ukrainskogo-mezh/>

200. Декларація Української Міжцерковної Ради. *УМР*. 14 грудня 2013 р. URL: <http://umrada.org/deklaratsiya-umr/>

201. Резолюція Всеукраїнської конференції Української Міжцерковної Ради «Церква у час суспільних потрясінь». *УМР*. 3.06.2014 р. URL: <http://umrada.org/03-06-2014-rezolyutsiya-vseukrayinskoji-konferen/>

202. Народа представників християнських церков України. *РІСУ*. 10 грудня 2009 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/reference/major_religions/~НарадаПХЦУ/33310/

203. Представники християнських Церков України звернулись до новообраних народних депутатів України. *galinfo*. 12 грудня 2012 р. URL: https://galinfo.com.ua/news/predstavnyky_hrystyyanskyh_tserkov_ukrainy_zvernulys_do_novoobranuyh_narodnyh_deputativ_ukrainy_123350.html

204. Звернення Народи церков до Президента В.Януковича щодо ветування змін до закону про свободу совісті. *РІСУ*. 26 жовтня 2012. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/ecumen_doc/50038/

205. Відкритий лист глав християнських церков щодо методів профілактики поширення ВІЛ/СНІД серед населення. *ІРС*. 16 червня 2010 р. URL:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=681%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk

206. Єленський В. Релігія і політика в Україні: січень-квітень 2004-го В.Єленський. *РІСУ*. 1 травня 2004 р. URL:

https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_2004/lis_04_5/33247/2004_05_2-7

207. Декларація про утворення Ради Євангельських Протестантських Церков України. *РЄПЦУ*. 4.11.2011 р. URL:

<http://repcu.org/2011/11/04/391/#more-391>

208. Заява Ради Євангельських Протестантських Церков України відносно неприпустимості втягування Церков у політичну діяльність. *РЄПЦУ*. 21.04.2010. URL: <http://repcu.org/2010/04/21/заява-ради-євангельських-протестант/#more-325>

209. Звернення Ради Євангельських Протестантських Церков України з нагоди виборів до Верховної Ради України. *РЄПЦУ*. 21.10.2014. url: <http://repcu.org/category/звернення/>

210. Звернення членів Ради Євангельських Протестантських Церков України про боротьбу з корупцією. *РЄПЦУ*. 3.04.2015 р. URL: <http://repcu.org/category/звернення/>

211. Резолюція Протестантських Євангельських Церков з нагоди святкування 500-річчя Реформації. *РЄПЦУ*. 31.03.2018 р. URL:

<http://repcu.org/2018/03/31/резолюція-протестантських-євангельських/#more-657>

212. Заєць О. Хто є хто в релігійному співтоваристві. *УНІАН*. 23 червня 2009 р. URL: <https://religions.unian.ua/dialogue/235749-hto-e-hto-v-religiynomu-spivtovaristvi.html>

213. В Україні створили Раду представників Духовних управлінь мусульман. *Радіо Свобода*. 15 квітня 2009 р. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/1609323.html>; Уперше в Україні створена рада, яка об'єднає мусульман країни. *Іслам в Україні*. URL: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/upershe-v-ukrayini-stvorena-rada-yaka-obiednaie-musulman-krayini>; Рада духовних управлінь мусульман України продовжить свою роботу //Іслам в Україні. URL: <http://islam.in.ua/ua/novini-u-krayini/rada-duhovnih-upravlin-musulman-ukrayini-prodovzhit-svoyu-robotu>

214. Саган О. Всеукраїнська Рада релігійних об'єднань як складова громадянського суспільства України. *ВРРО*. URL: <http://vrro.org.ua/about/6-vseukrajinska-rada-religijnikh-ob-ednan-yak-skladova-gromadyanskogo-suspilstva-ukrajini.html>

215. Положення про Всеукраїнську раду релігійних об'єднань. *ВРРО*. URL: <http://vrro.org.ua/about/7-polozhennya-pro-vseukrajinsku-radu-religijnikh-ob-ednan.html>

216. 20 березня в Укрінформ відбувся Круглий стіл, який закликає до міжрелігійного діалогу. *ВРРО*. URL: <http://vrro.org.ua/round-table-open-doors.html>

217. Українська міжконфесійна християнська місія «Духовна та благодійна опіка в місцях позбавлення волі». *ЛІГАЗакон*. URL: <https://ca.ligazakon.net/document/26169564/dossier>

218. Представники церковних рад України вирішили співпрацювати. *Релігія в Україні*. 16.07.2014 р. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/26363-predstavniki-cerkovnix-rad-ukrayini-virishili-spivpracyuvati.html>

219. Турчинов став координатором об'єднання протестантов. *РБК-Україна*. 22.01.2019 р. URL: <https://www.rbc.ua/rus/news/turchinov-stal-koordinатором-obedineniya-1548162207.html>; Марченко Е. Запасной аэродром на выборах или почетный статус. Зачем Турчинов возглавил протестантов Украины. *Vesti. ua*. 25 сентября 2018 г. URL: <https://vesti.ua/strana/304776-zapasnoj-aerodrom-na-vyborakh-ili-pochetnyj-status-zachem-turchinov-vozhlavil-protestantov-ukrainy>

220. Заєць О. Міжконфесійний діалог – це постійний процес, який розвивається та з часом трансформується. *PICU*. 15 грудня 2015 р. URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/61931/

221. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» //Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2010. № 40. Ст.527. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17?find=1&text=реліг#Text>

222. Бокоч В.М. Міжконфесійні об'єднання як інституції громадянського суспільства. *Регіональні студії*. № 17. 2019. С.5-9.

РОЗДІЛ 3. ЦЕРКВА ТА РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ У СУЧАСНИХ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТАХ, ПОДІЯХ ТА ПРОЦЕСАХ В УКРАЇНІ

3.1. Майдан і церква: релігійні організації у суспільно-політичній акції протесту

Суспільно-політичні події, що відбувалися в Україні, починаючи з 2004 р., переконливо довели, що релігійні організації можуть бути не лише їх спостерігачами та інтерпретаторами, а й активними їх учасниками.

Як потужна суспільно-політична сила вони вперше заявили про себе участю у акціях протесту народу проти влади, яка допустила грубі фальсифікації результатів президентських виборів 2004 р.

Напередодні виборчих перегонів релігійні лідери різних конфесій зверталися до виборців, усіх українців із закликами виявити громадянську зрілість, взяти участь у виборах, свідомо віддати свій голос за достойного кандидата у Президенти України, який спрямовував би свою діяльність на розбудову української держави та зміцнення демократії.

Після проведення другого туру виборів, результати яких були грубо сфальсифіковані на користь провладного кандидата у Президенти України В.Януковича, прихильники його основного конкурента В.Ющенка масово вийшли на київський Майдан захищати волевиявлення громадян. На їх підтримку виступили й релігійні організації. Разом з протестувальниками вони вимагали проведення чесних прозорих виборів, притягнення до відповідальності та покарання винуватців фальсифікацій, домігшись в кінцевому підсумку проведення повторного туру голосування і перемоги В.Ющенка.

Учасникам цієї акції, яка була названа Помаранчевою революцією, висловили підтримку світові релігійні діячі, серед яких папа Римський Іван-Павло II та Вселенський патріарх Варфоломій, українські православні

церкви США та Канади. На події в Україні зреагував також Патріарх Московський і всієї Русі Алексій II.

Участь релігійних організацій в акціях Майдану 2004 р. сприяла встановленню справедливості, підвищенню суспільно-політичної активності та політичної культури його учасників.

У 2013-2014 рр. в Україні відбулася подія, яка докорінно змінила суспільно-політичну ситуацію всередині країни і сколихнула весь світ. Це був Майдан, який пізніше був названий Революцією Гідності. Цей широкомасштабний народний спротив був викликаний низкою стратегічних помилок у внутрішній і зовнішній політиці тодішньої влади, очолюваної Президентом України В.Януковичем та представленої Партією регіонів.

Суспільно-політична акція протесту була спричинена кризовими явищами в економіці України, зниженням життєвого рівня населення, розгулом корупції і криміналітету, усуненням народу від влади, позбавленням його можливості впливати на неї, підкупам виборців, грубими фальсифікаціями результатів народного волевиявлення, втратою надії на можливість змінити владу під час чергових виборів. Тобто, головною причиною Майдану була «колосальна втома від режиму» (В.Сленський). Саме вона, як засвідчують соціологічні дослідження, призвела до значного посилення суспільно-політичної напруги і стала головною причиною протесту народу проти влади. Якщо в 2012 р. політичну ситуацію в країні вважали критичною 17 відсотків опитаних громадян, то в 2014 р. - 55 відсотків [1].

Приводом для виступу широких народних мас проти влади стало рішення Кабінету Міністрів України про призупинення процесу підготовки до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Реакцією українського суспільства на це рішення стала мирна акція протесту на київському Майдані. Однак після побиття і силового розгону в ніч з 29 на 30 листопада 2013 р. спецпідрозділом «Беркут» її

учасників цей протест перетворився у широкомасштабний громадянський виступ народу проти тодішнього авторитарного та кримінально-олігархічного політичного режиму. За словами кардинала Української греко-католицької церкви Л.Гузара, «Майдан – це дуже гідна відповідь народу на дії влади» [2.]. Оскільки невдоволення народу владою мало місце по всій Україні, в різних її регіонах з'являлися місцеві майдани.

Окрім політичних партій, громадських організацій, що представляли різні групи і верстви населення України, на Майдані було чимало релігійних організацій різних конфесій та їхніх послідовників - православних віруючих, що належали до Української православної церкви Київського патріархату та Української автокефальної православної церкви, греко-католиків, римо-католиків, протестантів різних течій, мусульман, іудеїв, неоязичників, буддистів та інших. Разом з активістами Майдану вони підтримували проукраїнські політичні гасла, ідеї єдності України, її європейського вибору, очищення суспільства від кримінально-олігархічної влади, корупції. Їхні послідовники твердо стояли на патріотичних позиціях.

На суспільно-політичні події, що відбувалися на Майдані, оперативно реагувала Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Зайнявши чітку проукраїнську позицію, вона відкрито заявила про підтримку європейського цивілізаційного вибору України. У численних заявах і зверненнях до влади, українського народу, віруючих містилися її заклики спрямовані на захист мирних протестів, засудження насильства, встановлення миру і спокою в Україні, припинення розбрату та ворожнечі, досягнення суспільного порозуміння. «Не можна допустити, щоб політичне протистояння стало причиною для порушення цілісності нашої держави» - йшлося у зверненні Ради у зв'язку із суспільно-політичною ситуацією в Україні [3].

Своє ставлення до Майдану чимало церков, релігійних організацій публічно висловлювали вустами своїх керівників. Серед тих, що з перших

днів чітко сформулював та оприлюднив свою позицію щодо Майдану та його учасників, був Глава Української православної церкви Київського патріархату патріарх Філарет. Він відразу став на бік протестувальників, підтримав ідею євроінтеграції і вірив, що «український народ переможе». Він заявив, що очолювана ним церква, незалежно від того, які на неї чекають випробування, разом з українським народом бачить майбутнє України у колі незалежних держав об'єднаної Європи [4]. На його думку, приєднання України до Європейського Союзу збереже її державність, а входу до Митного союзу, до євразійського простору є небезпечним для її суверенітету, оскільки Росія має «імперські наміри» [5].

Пізніше у численних заявах, зверненнях та інтерв'ю патріарх Філарет всіляко підтримував учасників Майдану, рішуче засуджував жорстоке застосування проти них сили, закликав владу і опозицію до пошуку компромісу і примирення, виступав за цілісність України. Як зазначав тодішній керівник Департаменту у справах релігій і національностей Міністерства культури України А.Юраш, щодо Майдану «характеристики і визначення саме патріарха Філарета були найбільш точними, виваженими, прагматичними і патріотичними» [6]. За даними дослідження, проведеного соціологічною групою «Рейтинг», завдяки своїй патріотичній позиції саме патріарх Філарет мав найбільшу довіру - 40 відсотків серед лідерів релігійних організацій в Україні [7].

Священнослужителі Української православної церкви Київського патріархату вийшли на Майдан і не полишали його до останнього дня. Михайлівський Золотоверхий монастир цієї церкви став надійним притулком для багатьох учасників протестної акції.

Аналогічну позицію щодо Майдану зайняла й Українська автокефальна православна церква. Архієпископ цієї церкви І.Ісиченко говорив: «Я пишаюся, що наші священники, не чекаючи наказів, рекомендацій, були на Майдані з першого дня... Долати суспільну несправедливість – це є місія церкви» [8]. Виступаючи на Народному віче

на Майдані, єпископ цієї церкви Володимир, заявив, що священнослужителі і віруючі Української автокефальної православної церкви виступають «на боці мітингувальників і щодня підносять за них молитву до Господа» [9]. Чи не найбільше представництво і величезну активність на Майдані продемонструвала Українська греко-католицька церква. Її священники вважали за честь брати участь у цій акції протесту разом із своїми парафіянами. Один із них заявив: «Якби ми, священники, не прийшли на Майдан, для нас це було б ганьбою» [10].

Глава цієї церкви Верховний архієпископ Святослав відразу засудив прояви насилля, які застосувалися правоохоронними органами до мирних громадян, і заявив про солідарність віруючих греко-католиків з громадянами України, які є небайдужими до долі своєї держави, активно виявляють свою громадянську позицію. Колишній очільник цієї церкви кардинал Л. Гузар, відкриваючи Народне віче, заявив, що учасники Майдану - «це справжня Україна». З подачі греко-католицького єпископа, президента Українського католицького університету Б. Гудзяка Майдан став називатися «Революцією Гідності» [11].

Викладачі та студенти Українського католицького університету оголосили громадську непокору тодішнім Президенту України В.Януковичу та Кабінету Міністрів України на чолі з М.Азаровим і масово влилися до лав протестувальників. У повному складі на Майдан з'явилася також Київська духовна греко-католицька семінарія. Підтримати учасників Майдану до Києва разом із своїми керівниками прибули слухачі Львівської, Івано-Франківської, Дрогобицької греко-католицьких духовних семінарій.

Активність Української греко-католицької церкви на акції протесту, здійснення богослужінь на Майдані стали причиною погрози їй з боку Міністерства культури України, у складі якого функціонував Департамент у справах релігій, про можливе позбавлення в судовому порядку реєстрації та припинення діяльності її структур. У відповідь на це звинувачення

Глава Української греко-католицької церкви архієпископ Святослав заявив: «Церква не може стояти осторонь, коли її вірні просять про духовну опіку... Присутність духовного отця там, де перебувають його вірні, є складовою частиною пастирської опіки. Бути зі своїми вірними – це обов'язок священика, що випливає з самої місії Церкви». При цьому він висловив сподівання, що «органам державної влади, вистачить мудрості, щоб не почати переслідувати Церкву та не переносити сучасну суспільно-політичну кризу ще й на релігійне середовище... Церква не є учасником політичного життя, але вона є невід'ємною частиною громадянського суспільства» [12].

Погрози міністерства Українській греко-католицькій церкві різко засудили Комітет з питань духовності і культури Верховної Ради України, лідери окремих політичних сил, відомі політики, релігійні діячі, представники громадськості, вимагаючи негайної відставки керівників цього державного органу. Натомість, під час розгортання цього скандалу Президент України В.Янукович нагородив тодішнього Міністра культури України Л. Новохатька орденом «За заслуги» II ступеня, що вкотре переконливо свідчило про неадекватність дій влади в умовах, що склалися [13]. До того ж, звинувачення владою Української греко-католицької церкви у здійсненні богослужінь та відправленні релігійних обрядів на Майдані було висунуто без належного правового обґрунтування. По-перше, вищезазначена погроза висловлювалася на адресу лише цієї церкви, хоча участь у протестній акції брали представники різних церков і релігійних організацій. По-друге, не було враховано положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», відповідно до якого релігійні організації мають право на участь у громадському житті. По-третє, богослужіння та відправлення релігійних обрядів на Майдані здійснювалися Українською греко-католицькою церквою в контексті заходів, що відбувалися на ньому, а не відокремлено від них.

Міністерство культури України не звернуло уваги й на невідповідність положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» про дозвільний характер проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій Конституції України, якою передбачено лише «завчасне сповіщення» органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування про проведення мирних заходів. Оскільки в системі законодавства Конституція України має найвищу юридичну силу, звинувачення Української греко-католицької церкви у проведенні публічних богослужінь на Майдані без дозволу відповідних владних структур було висунуте всупереч її нормам.

Зрозумівши наявність допущених помилок, Міністерство культури України припинило свої погрози Українській греко-католицькій церкві за її релігійно-церковну діяльність на Майдані. Проте сама спроба влади погрожувати релігійним організаціям, зокрема Українській греко-католицькій церкві, викликала значне невдоволення в суспільстві.

З метою усунення вищезазначених розбіжностей між Конституцією України та Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» невдовзі до Верховної Ради України суб'єктами права законодавчої ініціативи було внесено кілька законопроектів, у яких пропонувалося передбачений вищезазначеним законом «дозвіл» на проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів церемоній та процесій замінити на «повідомлення». Однак жоден із цих законопроектів Верховною Радою України не був розглянутий. У вересні 2016 р. Рішенням Конституційного Суду України положення Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» про дозвільний характер проведення публічних богослужінь релігійних обрядів, церемоній та процесій визнано таким, що не відповідає Конституції України (неконституційним) [14].

У акціях Майдану брали участь священики та віруючі Римо-католицької церкви. Підтримка цією церквою та її паствою європейського вибору України була зумовлена їхнім давнім бажаннями зближення із

одновірцями в різних країнах Європи, безперешкодно відвідувати її святині та свій релігійний центр Ватикан. Конференція Римо-католицьких єпископів України рішуче засудила застосування правоохоронними органами невинного та брутального насильства проти мирних демонстрантів, закликала представників влади до його припинення, пошуку шляхів до суспільного діалогу та порозуміння [15]. У прийнятій єпископами заяві вказувалося, що дії представників влади ведуть до зростання напруженості в суспільстві та можуть мати непередбачені наслідки [16]. Виступаючи на Народному віче на Майдані, єпископ цієї церкви С.Широкоградюк заявив: «Церква не може більше мовчати на соціальну несправедливість... Дні цієї влади пораховані» [17].

Така позиція католицького духовенства та віруючих впливала із соціального вчення Римо-католицької церкви, яке передбачає право народу на революцію у разі попирання його честі і гідності. Перед учасниками Майдану, хворими та пораненими розчинив свої двері Олександрівський римо-католицький костел у Києві. Українським протестантам через їхню організаційну розпорошеність нелегко було визначитися із ставленням до Майдану. Як зазначав один із їхніх лідерів А.Денисенко, «ми, члени кількох протестантських церков під час протистояння на Майдані стояли перед вибором: чи постачати коктейлями Молотова передову і протистояти беззаконню, чи допустити, щоб Янукович і його команда і далі гвалтували і грабували нашу країну» [18].

І все ж таки численні протестантські релігійні організації підтримали Майдан. З осудом насильства над його учасниками виступили керівники та представники Української християнської євангельської церкви, Церкви християн віри євангельської України, Собору незалежних євангельських церков України та церкви «Нове життя», Всеукраїнського союзу церков євангельських християн баптистів, Братства незалежних церков та місій євангельських християн баптистів України, Ради Євангельських протестантських церков України, Німецької євангелічно-лютеранської

церкви України, Глави євангельських протестантських церков України та ін. Старший єпископ Української християнської євангельської церкви Л. Падун у своєму зверненні з приводу побиття учасників мирної акції протесту на Майдані, заявив: «Як християнин і священнослужитель я засуджую прояви насильства, застосованого співробітниками правоохоронних органів по відношенню до мирних громадян» [19].

Перший заступник головного єпископа Церкви християн віри євангельської України М.Синюк теж зазначав, що жорстоке побиття невинних людей ставить тих, хто це вчинив, не тільки під кримінальну відповідальність закону, а й під осуд закону Божого і закликав усіх на безстроковий молитовний Майдан України. «Для молитви немає «Беркута», закритих дверей, закритих сердець. Твій молитовний Майдан там, де ти зараз» [20] - говорив він.

Єпископат Собору незалежних євангельських церков України та Церкви «Нове життя» також оприлюднили звернення, у якому зазначили, що розгін Євромайдану силовими структурами став «апофеозом беззаконня та панування безвідповідальності перед Богом та Українським народом» [21]. Собор незалежних євангельських церков України підтримав європейський курс України, оскільки в країнах Європи побудоване громадянське суспільство, у якому демократичні цінності поєднуються з євангельськими.

Дії силовиків на Майдані засудив Виконавчий секретар Братства незалежних церков та місій євангельських християн баптистів України пастор С. Дебелинський, заявивши, що «немає ніякого виправдання тим, хто віддавав наказ, і тим хто його виконував. Немає виправдання тим, хто підіймає руку на ближнього свого!» [22].

Факти насилля та жорстокості до учасників мирної акції протесту у своєму зверненні категорично засудила й Рада євангельських протестантських церков України. Вона вказала на неприпустимість провокацій, спрямованих на радикалізацію громадських протестів та

фізичних сутичок, зазначивши, що цей шлях є загрозовим для суспільного миру та сталого демократичного розвитку України, а ганебне насильство над протестувальниками є не тільки злом і беззаконням, а й гріхом [23].

Чітку позицію щодо Майдану, його учасників зайняла Німецька євангелічно-лютеранська церква в Україні. Її керівництво у своїй офіційній заяві висловило обурення протиправними діями влади, проявом небувалої їх агресії до майданівців і закликала відмовитися від будь-якого насилля, оскільки в такий спосіб неможливо зробити правильний політичний вибір. Церквою схвалено прагнення співвітчизників перебувати в єдиній сім'ї з народами країн Європи. За словами Предстоятеля цієї церкви С.Машевського, «євроінтеграція України є неминучою і послужить підвищенню рівня матеріального добробуту наших громадян та гарантуватиме певні політичні свободи» [24]. У храмі святої Катерини цієї церкви на вулиці Лютеранській у Києві, що заходився в епіцентрі цих подій, було запроваджено додаткові молитви за мир і спокій в Україні, а також екуменічні молитви спільно з православними віруючими, римо- і греко-католиками, баптистами. Крім того, цей храм, як і інші київські храми, став притулком для активістів-майданівців, де вони могли отримати допомогу, відігрітися, поїсти, переночувати. Під час спроби силового придушення Майдану у Києві одеські лютерани вдарили у дзвони і підняли біля церкви Прапор України [25].

Представники протестантських релігійних організацій провели спеціальний круглий стіл «Церква і Майдан: місія та громадянська відповідальність християнина», на якому виробили спільну позицію і звернулися до керівників церковних об'єднань, священнослужителів, лідерів та віруючих євангельських церков України і закликали назвати кроваву розправу над мирними громадянами злочином, викрити винних і допомогти їм жертвам. Наголошувалося на тому, що Майдан у Києві, як і по всій країні, виражає законну вимогу народу до влади поважати свободу,

гідність і права людей, виконувати свої конституційні обов'язки для загального блага, не зловживати повноваженнями, якими наділив її український народ. Церква додає своє авторитетне слово до голосу народу [26].

На відміну від більшості протестантських церков, які відразу зреагували на події на Майдані і брали безпосередню участь у його акціях, позиція Церкви адвентистів сьомого дня виявилася дещо іншою. Вустами її президента В.Алексєєнка спочатку було заявлено, що «Церква адвентистів сьомого дня не бере участі у політичних акціях, вважаючи, що її місія полягає у проповіді Євангелія миру, а не прямій або непрямій політичній діяльності. Кожний член церкви, у свою чергу, має право виражати свою особисту і громадянську і політичну позицію». Проте з часом він змінив свої погляди щодо Майдану і особисто брав участь у його акціях, зокрема звершував молитву на одному із недільних Віче [27].

Голова Всеукраїнського союзу церков євангельських християн баптистів В.Нестерук в інтерв'ю, вміщеному на сайті Московської центральної церкви євангельських християн баптистів, теж заявив: «Ми завжди намагаємося бути аполітичними... Нашої активності на Майдані немає. Ми зберігаємо спокій і нейтралітет» [28].

Однак викладачі-богослови духовних навчальних закладів цієї церкви у відкритому листі висловили незгоду із своїм керівником в оцінках Майдану, зазначивши, що це його особиста думка, а не позиція всієї церкви. При цьому вони заявили, що українські баптисти як частина свого народу поважають вибір людей і їх свободу захищати цей вибір на мирних мітингах. Євангельські християни не можуть залишатися «нейтральними», коли органи влади зловживають даними їм повноваженнями, коли проливається кров студентів, корумповані суди приймають антизаконні рішення, а силові органи захищають не народ, а владу. Автори листа виступили на підтримку мітингувальників, закликали до відповідального особистого вибору, заступництва за потерпілих і

несправедливо скривджених, надання допомоги тим, хто її потребує, використання усіх можливих духовних і моральних аргументів та засобів для врегулювання ситуації на благо народу України [29].

Проаналізувавши місце і роль протестантських релігійних організацій в акціях Майдану, а також його вплив на їх суспільно-політичне та релігійно-церковне життя, доктор філософських наук М.Черенков, дійшов такого висновку: «Донедавна протестанти в Україні буди відчуженими від суспільства, національних традицій, суспільних запитів і злободенних питань. Однак після Майдану протестанти стали «українськими протестантами» [30].

Через відсутність єдності поглядів щодо участі віруючих-мусульман у суспільно-політичному житті та їх організаційну розрізненість в невизначеній ситуації опинилися й українські мусульмани, у яких з початку Майдану теж не було спільної позиції щодо нього. Так, Духовне управління мусульман України «Умма», запевнивши, що мусульмани України є невід'ємною частиною українського народу, відразу стало на бік протестувальників. В період Майдану цим управлінням надіслало низку звернень до органів державної влади, політичних партій та громадян України, лейтмотивом яких було: засудження силового сценарію розв'язання суспільно-політичного конфлікту між владою і народом; заклики учасників конфлікту до пошуку компромісу, примирення та порозуміння; висловлення співчуття з приводу загибелі героїв Небесної сотні; офіційне засвідчення патріотизму мусульман, їх готовності до відстоювання суверенітету та територіальної цілісності України; об'єднання України і українців, вирішення спірних питань шляхом діалогу, засудження сепаратизму; вдосконалення державно-церковних відносин, неприйнятність спроб використання релігії у політичних маніпуляціях; заклик мусульман до творення нової України. Значну особисту активність в акціях Майдану, чітку проукраїнську позицію демонстрував керівник

цього управління Саїд Ісмагілов, якого російська пропаганда називала «майданівським муфтієм» [31].

Керівник іншого центру – Духовного управління мусульман України – Ахмет Тамім у перші дні Майдану вів себе стримано, публічно не висловлювався щодо нього, посилаючись на те, що позиція релігійного центру, який він очолює, викладена у колективних заявах і зверненнях Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій. Із його заяви випливало, що віруючі-мусульмани стосовно своєї участі у акціях Майдану мали визначатися самостійно. Незважаючи на відсутність чіткості у позиції керівництва цього духовного центру щодо Майдану, як зазначається у публікації Р.Черних «Мусульмани і Майдан», «на всіх без винятку майданах, від харківського до одеського, від київського до сімферопольського, були мусульмани. Причому вони вийшли туди самі, за велінням власної совісті» [32].

Участі мусульман у протестних акціях Майдану значно сприяв Меджліс кримськотатарського народу, який активно підтримував демократичні сили в Україні, ідеї суспільно-політичних перетворень та євроінтеграції України. Голова Меджлісу Рефат Чубаров заявляв, що «кримські татари з українцями були разом, є разом і будуть разом. Україна є єдиною і неділимою, а ми – її патріоти» [33]. З учасниками Майдану солідаризувалися також мусульманські громадські організації, що діяли як в Україні, так і за кордоном.

Таким чином, українські мусульмани разом з представниками інших конфесій домагалися на Майдані демократичних перетворень, суспільної справедливості, викорінення корупції та інтеграції України в європейські структури.

Позицію віруючих іудеїв щодо Майдану в узагальненому вигляді виклав Головний рабин Києва і України Яков-Дов Блайх, яка зводилася до того, що «єврейська громада повинна знаходитися у своєму громадському домі, в синагозі... Але як громада ми не маємо своїх політичних партій,

ми поза політикою... При цьому кожний єврей, що живе в Україні, може і повинен висловлювати свою громадянську позицію. Я знаю багатьох євреїв, які зараз знаходяться на Майдані. Вони мають на це право» [34].

Справді, у подіях Майдану брали участь чимало євреїв, а окремі із них заявляли про свою готовність «стояти до кінця». Керівник програми з моніторингу ксенофобії Євроазійського єврейського конгресу В.Ліхачов, аналізуючи проблему участі євреїв-іудеїв у акції протесту, стверджував, що «євреї – цілком природні активісти і симпатичні Євромайдану» [35].

Підтвердженням участі іудеїв у акціях Майдану був виступ на Народному віче голови Асоціації єврейських організацій і громад України, віце-президента Конгресу національних громад України, рабина Й. Зісельса, який заявив про підтримку національними меншинами європейського курсу і закликав «приєднатися до тих, хто стоїть на багаточисельних євромайданах України» [36].

Спроби російських політтехнологів та противників євроінтеграції розіграти «антисемітську карту» Майдану успіху не мали. Як зазначає художник і блогер А. Ройтбурд, «наякої додаткової загрози через своє єврейство я на Майдані не відчуваю... Моя експертна оцінка: антисемітизму на Майдані немає» [37].

На підтримку українських майданівців виступали й жителі Ізраїлю. У одному із їхніх послань учасникам Майдану зазначалося: «Українці, Ізраїль з вами... Ми це говоримо від усього серця. Слава Україні!» [38].

Окрім вищезгаданих конфесій на Майдані були присутніми і здійснювали свої молитви представники українських неоязичників із РУНвіри та буддистів.

Участь церков, релігійних організацій, священнослужителів у акціях Майдану відбувалася у різних формах. Це – духовна опіка та моральна підтримка його учасників, здійснення богослужінь, церковних обрядів, молитов, виголошення проповідей, задоволення інших релігійних потреб, виступи на недільних Народних віче.

Маючи високий рівень суспільної довіри, релігійні організації виконували на Майдані важливу миротворчу функцію, виступали посередником у протистоянні сторін, вели переговори як із владою, так і з опозицією щодо його припинення.

Храми та монастирі різних конфесій в Києві стали пунктами притулку, ночівлі та обігріву активістів Майдану, збору теплого одягу і продуктів, видачі їжі, води, медикаментів, надання допомоги раненим. Під час найбільших загроз силового розгону Майдану священики разом із протестувальниками несли нічну варту. Священнослужителі різних релігій брали участь у похованні загиблих Героїв Небесної сотні.

На Майдані функціонувало кілька міжконфесійних молитовних наметів та каплиць, де щоденно проводилися богослужіння, діяла духовна рада, до якої входили представники різних релігій, поруч з національно-державною широко використовувалася релігійно-церковна символіка, гасла релігійного змісту тощо. У дні різдв'яних свят на Майдані лунали колядки. Церкви Києва та інших міст України разом з Майданом провели різдвяний передзвін [39].

Представники різних церков, релігійних організацій підтримали вимоги учасників Майдану щодо передачі Києво-Печерської лаври у власність Української православної церкви Київського патріархату, а також ідею знесення пам'ятника В.Леніну у Києві.

Осторонь Майдану не залишилася й Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. У зв'язку із суспільно-політичною ситуацією в Україні, що склалася в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 р., лідерами церков і релігійних організацій, що входять до неї, приймалося чимало документів, спрямованих на припинення розбрату та ворожнечі, досягнення порозуміння і миру. З метою пошуку шляхів до врегулювання конфлікту члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій зустрічалися з тодішнім Президентом України В.Януковичем, лідерами

опозиції, закликали їх до припинення насилля та початку конструктивного діалогу.

Показово, що учасникам київського Майдану висловлювали підтримку не лише церкви та релігійні об'єднання в Україні, їхні керівники, а й глави впливових церков світу та міжнародні релігійні організації. Зокрема, свою солідарність з учасниками народного спротиву висловив і молитовно підтримував папа Римський Франциск.

Учасників Майдану підтримав також Константинопольський патріархат. З благословення Вселенського патріарха Варфоломія у Стамбулі було проведено службу за Україну і увічнення пам'яті Героїв Небесної сотні. Серед тих, хто у дні Майдану солідаризувався з його учасниками, засуджував силове протистояння, були міжнародні релігійні організації, релігійні об'єднання в окремих країнах – Конференція європейських церков, Конгрегація східних церков Римо-католицької церкви, Міжнародна федерація католицьких університетів, єпископати Української православної церкви у США та Канаді, єпископи Української греко-католицької церкви в Західній Європі, Рада ієрархів Словацької греко-католицької церкви, конференції католицьких єпископів у Польщі, Литві, Німеччині та ін.

Проте, серед церков та релігійних організацій були й такі, що не лише не підтримували Майдан, а й відкрито засуджували його. Найбільшою мірою це було характерно для Російської православної церкви, яка має давні традиції співпраці з російською державою та її владними структурами. Вона, як і російська влада, не тільки не сприймала Майдан, а й рішуче засуджувала його. В той час, коли релігійні організації різних конфесій разом з народом стояли на Майдані, її глава патріарх Кирило виступав проти євроінтеграції України, закликав прилучатися до «євразійських цінностей», підтримував тодішню українську владу на чолі з Президентом України В.Януковичем, засуджував дії священників, які «підбурюють народ». Найбільшу небезпеку Майдану він вбачав у «загрозі

духовній єдності українців та росіян» [40]. Більш категоричним у своїх оцінках Майдану був глава Відділу по взаємозв'язках церкви і суспільства Російської православної церкви, протоієрей В. Чаплін, який учасників цієї акції протесту назвав «новою ордою» і закликав країни «русского мира» активно впливати на події, що відбуваються в Україні [41].

Серйозним випробуванням Майдан став для Української православної церкви, яка перебувала в юрисдикції Московського патріархату. По-перше, за тодішнього політичного режиму вона, як ніяка інша із релігійних організацій, мала статус «обласканої владою релігійної інституції» (О.Горкуша). По-друге, у її єпископату, священнослужителів, послідовників не було єдності у поглядах на цивілізаційний вибір та розвиток України. Одні - орієнтувалися на Європу, другі – на Росію. В цих умовах Українській православній церкві нічого не залишалося, як оголосити себе поза політикою, офіційно не висловлювати свого ставлення до Майдану, не займати позицій жодної із сторін конфлікту. Саме тому ця церква тривалий час відкрито не заявляла про своє ставлення до Майдану.

Щоправда, ще до початку Майдану Українська православна церква в рамках Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій підтримала курс на європейську інтеграцію. Під час Майдану, головуючи на той час у цій Раді, тодішній Предстоятель церкви митрополит Володимир (Сабодан) разом з керівниками інших конфесій засудив застосування сили до протестувальників. Однак подальшого розвитку у діяльності церкви ця тенденція не знайшла.

Усвідомлюючи складність ситуації довкола Майдану, митрополит Володимир (Сабодан), незважаючи на спроби примушування влади виступити проти мітингувальників, відкрито на її бік не став. Проте він не піддав осуду й високопосадовців в українській владі, дії яких спричинили масовий вихід народу на Майдан. Ним була выбрана тактика дистанціювання від Майдану, обережних висловлювань щодо нього, абстрактних оцінок подій, що там відбувалися. Пославшись у своїй заяві

на біблійну мудрість, що «усяке царство, що розділилося в собі, запусіє; і всяке місто чи дім, що розділилися у собі, не встоять» (Мф.: 12, 25), він закликав українців діяти так, щоб політичний процес не виходив за межі Божих заповідей і християнської моралі, за межі Конституції і законів України [42]. Разом з тим, він засудив священнослужителів інших конфесій, які на барикадах «займаються нецерковною справою».

Серед ієрархів Української православної церкви були й такі, що відкрито виступали проти Майдану та його учасників, заявляли про підтримку дій тодішньої української влади на чолі з Президентом України В.Януковичем. Одним із найбільш радикально налаштованих ієрархів був митрополит Одеський і Ізмаїльський Агафангел, який заявив, що на Майдані «зібралися всі сили зла, всі сили пекла» [43].

На захист тодішньої влади виступали й інші представники цієї церкви. В той час, коли Майдан вимагав відставки Президента України В. Януковича, настоятель Києво-Печерської лаври митрополит Павло у своїй проповіді під час богослужіння порівняв його з Ісусом Христом і запевнив, що «Церква з вами сьогодні до кінця» [44]. Ці слова митрополита Павла викликали обурення не тільки у світських, а й у релігійних колах, зокрема й серед священнослужителів Української православної церкви.

Українське суспільство збурили й слова священника цієї церкви А. Ткачова, який у своїй проповіді з церковного амвону засуджував майданівців, які «окупували весь Київ», називав їх «страшними ворогами нашого майбутнього і страшними ворогами сьогоднішнього, нинішнього», а також посилав їм прокляття: «нехай Господь вселить страх у серця заколотників, пошле на них хвороби, щоб вони не мали спокою» [45]. І хоча після проведеної з ним «відвертої розмови» у Київській митрополії він публічно вибачився за жорсткі і агресивні висловлювання на адресу мітингувальників, проте його позиція щодо Майдану «якою була, такою й залишилася» [46].

Проте серед духовенства Української православної церкви було й інше ставлення до Майдану. Окремі її священнослужителі все ж таки виходили на Майдан. За словами тодішнього речника цієї церкви протоієрея Г. Коваленка, «серед нас є ті, що на Майдані, ті, що поза Майданом, і ті, хто проти Майдану. Проте це не заважає нам бути єдиними у Христі»[47]. Сам же протоієрей Г.Коваленко неодноразово з'являвся на Майдані, хоча значної активності не виявляв. Більше того, він засудив встановлення молитовних наметів та здійснення богослужінь на Майдані, які немовби надають політичній боротьбі за владу окраси «священної війни», піддав осуду присутність та активність на ньому Української греко-католицької церкви, назвавши її позицію «політичним уніатством», а діяльність - «прозелітично-політичною» [48].

Серед ієрархів Української православної церкви, що підтримували учасників Майдану, не приховували своєї проукраїнської позиції, був митрополит Олександр (Драбинко). Розуміючи, що негативне ставлення українського суспільства до влади, з якою церква мала тісні зв'язки, може бути перенесено на неї, він пропонував відмежуватися їй від тодішнього кримінально-олігархічного режиму.

Крім того, окремі священнослужителі Української православної церкви самостійно приймали рішення і теж виходили на Майдан. Група священників цієї церкви у зверненні до усіх людей доброї волі в Україні засудили учасників антимайдану і заявили про своє бажання «зблизитися з християнською Європою». Ректор Ужгородської богословської академії, яка тоді належала до Української православної церкви, архімандрит Віктор (Бедь) спочатку вивів викладачів і студентів на акцію протесту у своєму місті, а потім приєднався з ними до учасників Майдану в Києві.

Таким чином, Українська православна церква у часи Майдану опинилася у складній і внутрішньо суперечливій ситуації, яка в подальшому впливала на її становище. Майдан підтвердив наявність у ній проукраїнського і проросійського крила, відкритих і прихованих

симпатиків і противників В.Януковича і створеного ним політичного режиму.

Відкрито протидіяти мирній акції протесту, участі у ній віруючих і духовенства різних конфесій намагалися політизовані православні релігійні громадські організації «Народний собор», «Союз православних братств», «Православний вибір», «Вірне козацтво» та інші. Під релігійними гаслами вони проводили проросійськи спрямовані «хресні ходи», інші релігійно-політичні заходи, агітували проти ЄС, закликали до вступу в Митний Союз, робили спроби організації «православного антимайдану». Проте масової підтримки ні серед віруючих, ні серед населення України в цілому їхні заходи не мали. До того ж, Українська православна церква, від імені якої вони виступали, відмежувалася від них, засудила їхню діяльність як таку, що політизує релігійно-церковне життя.

Серед релігійних організацій, які не лише не підтримували Майдану, а й засуджували та виступали проти нього, була й Українська правова греко-католицька церква, відома як секта «догналітів». Її оцінки народного протесту були доволі агресивними і близькими до оцінок російських засобів масової інформації та Російської православної церкви. У заявах та діях представників цієї церкви проглядалося вороже ставлення не тільки до учасників Майдану, а й до України загалом [49]. Під час проведення обшуків у монастирях догналітів були виявлені матеріали, які підтверджували їхню антиукраїнську спрямованість, діяльність та співпрацю з Росією. Вони виступали проти вступу України до ЄС, проведення АТО на Донбасі, а також прямо закликали В.Путіна ввести війська в Україну [50]. Саме з подачі цієї антиукраїнської релігійної організації з'явився лист Міністерства культури України з погрозами на адресу Української греко-католицької церкви.

Негативним було ставлення до Майдану церкви «Посольство Боже». Старший пастор цієї церкви Сандей Аделаджа публічно заявив: «Ні я, ні керівництво церкви «Посольство Боже» не плануємо проводити ніякої

демонстрації або молебню на Майдані Незалежності» [51]. Сандею Аделаджі, який на той час перебував під слідством у кримінальній справі, нічого іншого не залишалося як активно проповідувати серед своїх прихильників необхідність підтримки тодішньої влади. Із числа членів церкви «Посольство Боже» був також лідер антимайдану [52].

Таким чином, церкви, релігійні організації в Україні по-різному відреагували на події Майдану. Оскільки їм не вдалося виробити спільної позиції, діапазон їхньої присутності на цій акції протесту був різним. Ті із них, які мали чітку проукраїнську орієнтацію, свідомо брали участь у Революції Гідності, без вагань ставали на бік протестувальників, молитовно підтримували їх. Іншим релігійним організаціям, особливо на перших порах, важко було зорієнтуватися і публічно заявити про зміну свого ставлення до влади, з якою вони, переслідуючи в основному меркантильні інтереси, ще донедавна співпрацювали. Страхом перед владою, залежністю від неї, боязнь втратити її прихильність викликали у них розгубленість та пасивність. Для окремих релігійних організацій, як свідчить пастор А.Калюжний, характерним було «теологічне розуміння ситуації» – «раз написано, що всяка влада від Бога, значить треба смиренно приймати будь-яку владу» [52]. Саме тому частина керівників релігійних організацій, намагаючись зберігати нейтралітет, відкрито не висловлювали своєї позиції щодо Майдану, не санкціонували участі у його акціях своїх прихильників, віддавши це на відкуп кожному з них.

Українська дослідниця О.Горкуша, аналізуючи ставлення різних церков, релігійних організацій до Майдану, запропонувала власну класифікацію їх позицій. На її думку, «на передових позиціях духовного натхнення і підтримки Євромайдану стали ті церкви, для яких їхня історично-географічна батьківщина виявилась місцем реалізації Божого покликання». Йдеться, зокрема про Українську православну церкву Київського патріархату та Українську греко-католицьку церкву, які найпотужніше заявили про себе на Майдані. Другу групу становлять

церкви, «що організаційно певним чином підпорядковані зарубіжним релігійним центрам і мають з поміж своїх послідовників значну частину тих, хто ідентифікує себе належним не Україні, а імперському утворенню». Мається на увазі «виважено-стримана позиція» Української православної церкви, яка оголосила себе «поза політикою» і, незважаючи на тиск Московського патріархату і тодішньої офіційної української влади, зуміла зберегти своє обличчя. В окрему групу автором виділені церкви, духовні центри яких знаходяться поза межами України. Головне місце серед них посідає Римо-католицька церква, яка через зосередження мільйонів її одновірців у країнах Європи, відразу стала на шлях підтримки курсу України на євроінтеграцію. Насамкінець, в четверту групу релігійних організацій, що «по-різному й неоднозначно» зреагували на події на Майдані, О.Горкуша відносить протестантські церкви, які обрали шлях не стільки «інституційної присутності» на Майдані, скільки «індивідуальної діяльної участі й співучасті» [53].

Незважаючи на «схематично-узагальнений і поверхневий» характер цієї класифікації (як її визнає сама автор), вона заслуговує на увагу, оскільки в цілому правильно відображає картину участі церков та релігійних організацій у подіях Майдану.

Для українських церков, релігійних організацій Майдан став своєрідним тестом на їх суспільно-політичну зрілість. Чимало конфесій завдяки Майдану чіткіше окреслили свої суспільно-політичні орієнтації, зміцнили проукраїнські позиції. Якщо до Майдану значна частина релігійних організацій різних конфесій більшою мірою орієнтувалися на діючу владу, то після нього вони почали усвідомлювати необхідність зміцнення зв'язків з народом. Проаналізувавши участь церкви, релігійних організацій у масових протестних акціях, О.Горкуша та Л.Филипович доходять такого висновку: «якщо раніше церкви України намагались функціонально утвердитися в системі державно-церковних відносин, то під час Майдану стало зрозумілим, що в сучасному світі

найефективнішим є орієнтування на взаємодію їх із громадянським суспільством» [54].

Майдан суттєво вплинув також на міжконфесійні відносини. Участь представників різних релігій у його акціях, спільні богослужіння та молитви сприяли зближенню їх суспільно-політичних та громадянських позицій, демонстрували солідарність релігійних організацій та готовність до міжконфесійної співпраці. Це призвело до появи на Майдані паростків «громадянської релігії», яку, відомий український релігієзнавець А.Колодний назвав «особливим надцерковним ідеологічним утворенням», що на перше місце ставить «національний інтерес» і орієнтує «всіх громадян країни на сприйняття авторитету своєї держави як святині... Громадянська релігія повністю корелюється з основами того громадянського суспільства, яке утверджується в демократичній Україні» [55].

Дослідники релігійних процесів в Україні О. Горкуша та Л. Филипович стверджують, що на Майдані відбулося зародження в Україні «громадянської церкви», яка «не будучи якоюсь окремою інституалізованою організацією, інтегрує в собі різні Церкви (як віросповідні, а не організаційні співтовариства), конфесійних представників, духовних лідерів та громадян, об'єднаних спільною метою побудови гідного майбутнього України на підставі вищих духовних цінностей та релігійно-національних ідеалів». Однією із характерних особливостей «громадянської церкви» в Україні вони вважають її багатоманітність, що відображає поліконфесійність українського громадянського суспільства [54].

Присутність церков, релігійних організацій, священнослужителів на Майдані якісно змінила цей виступ народу проти влади, зробила його не лише суто протестною суспільно-політичною акцією, а й глибоко духовною. Як зазначає О.Панич, «практично постійна присутність

релігійних діячів на Майдані надавала учасникам мітингів і протестів відчуття, щодо вони роблять богоугодну справу» [56, с.155].

Наслідком Майдану став перехід державної влади в Україні від тодішнього політичного режиму до опозиції. Своєю свідомою підтримкою Майдану церкви та релігійні організації, їхні духовні лідери, священнослужителі, віруючі зробили вагомий внесок у його перемогу, сприяли тим самим приходу до влади нових політичних сил, а також європейському цивілізаційному вибору України. На думку єпископа Римокатолицької церкви С. Широкоградюка, «без молитви Майдану не було б тієї перемоги, яку зараз ми маємо» [57].

Незважаючи на різноманіття позицій церков, релігійних організацій у ставленні до Майдану, всі вони були єдиними у підтримці незалежності, єдності та територіальної цілісності України, мирного, ненасильницького шляху розв'язання суспільно-політичного конфлікту. Жодна із конфесій офіційно не стала на захист кримінально-олігархічного режиму В.Януковича, не заявила про підтримку антимайдану, який був «бутафорським, а не народним рухом» (Ю.Чорноморець). В цілому ж церкви, релігійні організації в своїй переважній більшості показали себе дієвою силою, здатною брати активну участь у суспільно-політичних акціях. Як стверджують експерти Центру Разумкова, «церква в подіях Майдану виявила себе як потужний і цілісний інститут громадянського суспільства, здатний захищати інтереси громадян від свавілля влади» [58].

Після Майдану за підсумками зустрічі з керівництвом Верховної Ради України Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій зробила заяву про визнання легітимності державної влади в Україні і звернулася до неї із закликом щодо якнайшвидшого забезпечення повного відновлення конституційного ладу та утвердження політичних, економічних та інших фундаментальних прав і свобод громадян, рішучої боротьби з корупцією. Вона закликала до збереження релігійного миру, незалежності та територіальної цілісності України, рішуче засудивши будь-які спроби

сепаратизму, розділення українців за релігійною, мовною, національною, регіональною чи будь-якою іншою ознакою. Члени Ради заявили про свою готовність до співпраці з оновленою владою та про очікування від неї мудрого керівництва українською державою [59].

Таким чином, церкви, релігійні організації виявилися небайдужими до суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Україні. Разом з українським народом вони підтримали Помаранчеву Революцію та Революцію Гідності. Більшість із них підтвердили свої проукраїнські позиції [60].

3.2. Релігія в контексті суспільно-політичної ситуації в анексованому Криму

Бурхливі суспільно-політичні події, що відбувалися в Україні наприкінці 2013 – початку 2014 рр. - Майдан, урядова криза, втеча до Росії Президента України В.Януковича спричинили нестабільність у державі та послаблення влади. Скориставшись цією ситуацією, Російська Федерація, розпочала військову агресію проти України з метою анексії її територій. Найпершим із українських регіонів російського військового вторгнення зазнав Крим.

Окупацією кримського півострова Росія намагалася розв'язати низку своїх геополітичних, військово-стратегічних, економічних та інших проблем. Вона поставила собі за мету розширити територію та заволодіти природними багатствами Криму, змінити баланс сил на міжнародній арені на свою користь і тим самим зміцнити своє геополітичне становище, стримати процес євроінтеграції України, використати її територію як буферну зону між Російською Федерацією і НАТО, відвернути загрозу Майдану, зберегти свій державний устрій та утриматися при владі тодішньому політичному режиму.

Здійснивши анексію Криму, Російська Федерація тим самим грубо порушила основоположні принципи та норми міжнародного права, міжнародні зобов'язання та документи, серед яких Статут ООН, Заключний акт Ради з безпеки і співробітництва в Європі, Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1994 р., Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією 1997 року та ін.

Анексію Криму засудили низка авторитетних та впливових міжнародних організацій, серед яких ООН, ЄС, ПАРЄ, ОБСЄ, НАТО та ін. У зв'язку із захопленням Росією Криму на неї було накладено низку міжнародних санкцій.

Невдовзі після анексії Криму Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», яким визначався статус, правовий режим, особливості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій на тимчасово окупованій території, а також порядок додержання та захисту прав і свобод людини та законних інтересів юридичних осіб України. У цьому законі Російська Федерація визнавалася державою-окупантом і на неї покладається уся відповідальність за порушення визначених Конституцією та законами України прав і свобод людини і громадянина. Одним із принципових положень закону було визнання тимчасово окупованої території невід'ємною частиною України [61].

Російське вторгнення в Україні вплинуло як на суспільно-політичну, так і на релігійно-церковну ситуацію. Перебуваючи у складі незалежної України, Крим являв собою конфесійно строкатий регіон. Станом на 1 січня 2013 р. на півострові нараховувалося 2078 релігійних організації (5,6 відсотка від загальної релігійної мережі в Україні) 42 течій та напрямів,

1206 священнослужителів, серед яких було 35 іноземців. Із загальної кількості релігійних організацій статус юридичної особи мали 1396, без реєстрації діяло 682 релігійні громади. Найбільшу кількість в Криму (970 громад) становили мусульманські релігійні організації, 532 організації мала Українська православна церква, 44 – Українська православна церква Київського патріархату, 10 – Українська автокефальна православна церква, 13 – Римо-католицька церква, 9 - Українська Греко-католицька церква. Кожна п'ята релігійна громада в Криму була протестантською, 27 громадами на півострові представлені іудеї. У Криму розміщалися 3 духовні центри та 7 управлінь (єпархій), 6 монастирів, 9 духовних навчальних закладів, в яких навчалося 340 слухачів. Релігійно-церковне життя в Криму висвітлювали 11 періодичних видань. Крім того, 132 релігійні організації різних конфесій налічувалося в Севастополі, із яких православні становили 53,3 відсотка від загальної кількості, протестанти – 27, мусульмани 5,8 відсотка. Тут діяло також 4 монастирі, 29 недільних шкіл. Релігійні потреби віруючих задовольняли 122 священнослужителі [62].

Тобто, за час незалежного існування української держави були створені необхідні умови для повноцінного забезпечення свободи совісті і віросповідання, задоволення релігійних потреб віруючих різних конфесій, збереження та розвитку національної і релігійної самобутності населення півострова. Конфесійна багатоманітність, розгалужена інституційна мережа релігійних організацій стали нормою життя віруючих усіх віросповідань, що проживали на території Криму і Севастополя. І хоча у відносинах влади з окремими релігійними організаціями інколи й виникали проблеми, проте вони не мали системного і антагоністичного характеру. Опивнившись у анексованому Криму, релігійні організації почали зазнавати серйозних змін.

На анексію Криму гостро реагували церкви, релігійні організації, релігійні діячі, священнослужителі на материковій Україні. Ще

напередодні захоплення Росією кримського півострова Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій прийняла низку заяв і звернень, спрямованих на упередження сепаратизму та військового вторгнення в Україну. Вона категорично засудила будь-які дії, що несуть загрозу єдності та територіальній цілісності України. «Територіальна цілісність України, незалежність якої дарована нам Богом, є цінністю для нашого народу, а тому допустити її розділення ми не маємо права, оскільки це гріх перед Богом і майбутніми поколіннями» [63], – йшлося у прийнятій нею заяві.

Коли 1 березня 2014 р. Рада Федерації Федерального Зібрання Російської Федерації за поданням Президента Росії дала згоду на застосування російських військ в Україні, на це рішення негайно зреагувала група релігійних діячів різних конфесій. Від імені українських церков і релігійних організацій вони закликали владу Росії схаменутися і зупинити агресію проти України, негайно вивести свої війська з української землі. У зверненні зазначалося, що в Україні немає утисків за ознакою мови, нації, віросповідання, а тому всі намагання російської пропаганди представити події в Україні як «фашистський переворот» і «перемогу екстремістів» абсолютно не відповідають дійсності. Церкви і релігійні організації звернулися до міжнародного співтовариства, до міжнародних організацій, країн-гарантів безпеки України – США та Великобританії, Європейського Союзу, ООН та ОБСЄ – з вимогою зупинити іноземне вторгнення в Україну, грубе втручання у її внутрішні справи і попередити, що підрив миру і стабільності у ній загрожує зруйнуванню всієї сучасної системи світової безпеки [64].

Свою оцінку діям російської влади щодо застосування військової сили до України висловила й Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. У своїй заяві від 2 березня 2014 р. вона закликала Росію відмовитися від військового та іншого не передбаченого міжнародним правом та двосторонніми угодами втручання у внутрішні справи України.

Рада заявила про визнання нею легітимності органів державної влади та посадових осіб в Україні, звернулася до міжнародного співтовариства з проханням зробити усе можливе для збереження миру, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості кордонів української держави [65].

Російську агресію в Криму рішуче засудила й Рада євангельських протестантських церков України. Її представники закликали весь народ України, незалежно від віросповідання та ставлення до релігії, посилити молитви до Бога про відновлення миру, припинення провокацій, ескалації конфлікту у Криму та інших регіонах України [66].

Одним із перших кроків проросійського окупаційного режиму в Криму у сфері релігійної політики було запровадження обов'язкової перереєстрації релігійних організацій за російським законодавством. Церкви та релігійні організації, створені і зареєстровані згідно із законодавством України, окупаційною владою Криму не визнавалися, їхня діяльність вважалася нелегальною, вони втрачали правоздатність юридичної особи, що породжувало чимало проблем з їхньою власністю та фінансово-господарською діяльністю. Тобто, релігійні організації в Криму були поставлені владою перед вибором: бути перереєстрованими або ліквідованими.

Відповідно до Закону Російської Федерації «Про свободу совісті і про релігійні об'єднання» право на створення та реєстрацію релігійних громад, релігійних організацій та релігійних об'єднань мають громадяни Росії, інші особи, які постійно і на законних підставах проживають на її території. Однак окупаційна влада Криму наявність російського громадянства зробила обов'язковою умовою перереєстрації релігійних організацій. Таким чином, віруючі, які мали намір зареєструвати (перереєструвати) релігійну громаду, релігійну організацію чи релігійне об'єднання, підштовхувалися до визнання Криму територією Росії та прийняття російського громадянства. Крім того, перереєстрація релігійних

організацій за російським законодавством передбачала попереднє проходження ними релігієзнавчої експертизи, якою встановлюється достовірність відомостей, що містилися у документах, необхідних для реєстрації.

Однією із умов перереєстрації релігійних організацій за російським законодавством було їх входження до так званих «централізованих релігійних організацій», які відповідно до своїх статутів складаються не менше ніж із трьох релігійних організацій. В такий спосіб у процесі перереєстрації окупаційна влада намагалася позбавити релігійні організації Криму юрисдикції релігійних центрів, що знаходилися в Україні, і перепідпорядкувати їх духовним центрам в Російській Федерації, тобто перетворити їх з «українських» на «російські».

Таким чином, релігійні організації, які не пройшли релігієзнавчої експертизи, не ввійшли до складу російських централізованих релігійних структур, не привели свої статутні документи у відповідність до законодавства Російської Федерації, а також засновники яких не визнавали півострова російською територією, зберігали українське громадянство по суті позбавлялися можливості створення та реєстрації релігійних організацій з правами юридичної особи та ведення повноцінної релігійної та фінансово-господарської діяльності, використання культових будівель і майна на території Криму.

Крім того, релігійні організації, які не пройшли процедури перереєстрації, не могли на постійній основі користуватися в Криму послугами священнослужителів із числа іноземних громадян. Через це вони змушені були здійснювати релігійну діяльність шляхом постійної ротації служителів культу, оскільки термін перебування іноземних громадян на півострові обмежується 90 днями.

При цьому, довкола українських релігійних організацій, їх священнослужителів на півострові створювалася атмосфера недовіри і

нетерпимості, що теж негативно впливало як на процедуру їх перереєстрації, так і на загальну релігійну ситуацію.

У зв'язку з тим, що перереєстрація релігійних організацій була нерозривно пов'язана з визнанням Криму територією Росії, прийняттям російського громадянства, позбавленням релігійних організацій підлеглості релігійним центрам в Україні і перепідпорядкуванням їх російським релігійним структурам, вона мала не лише юридичну, а й політичну спрямованість. Як зазначає О.Гордєєв, у процесі перереєстрації «російську владу зовсім не цікавить релігійний підтекст церков, її цікавить тільки політична позиція» [67].

Оскільки законодавство України про релігію та церкву було демократичнішим і ліберальнішим ніж російське, перереєстрація релігійних організацій у Криму призводила до звуження прав і свобод віруючих. До того ж, процес перереєстрації релігійних організацій у Криму за російським законодавством передбачав дотримання значної кількості умов та бюрократичних вимог, виконання яких на практиці теж супроводжувалося порушенням релігійних свобод.

Значної шкоди окупація Криму завдала корінному народу півострова – кримським татарам, яких там нараховувалося близько 300 тис. чол. В контекст їхнього суспільно-політичного та національно-культурного життя була тісно вплетена мусульманська релігія.

Перебуваючи тривалий час в поліетнічному та політизованому середовищі, мусульманство в Криму, як і в інших регіонах України, само значною мірою політизувалося, наслідком чого була його структурно-організаційна строкатість та відсутність належної єдності. Разом з тим, це не заважало мусульманству виступати важливим чинником формування і збереження етнопонаціональної ідентичності народів, що його сповідували, зокрема засобом сприяння духовно-культурному відродженню кримських татар на їх історичній батьківщині.

Зважаючи на те, що кримські татари вважалися на півострові впливовою суспільно-політичною силою, проросійська влада ще напередодні «референдуму» про статус Криму докладала чималих зусиль для навернення їх на свій бік. Одним із кроків на цьому шляху було прийняття 11 березня 2014 р. Верховною Радою Автономної Республіки Крим Постанови «Про гарантії відновлення прав кримськотатарського народу і його інтеграції у кримську спільноту», у якій містилася низка обіцянок щодо розширення їх прав. Зокрема, цією постановою передбачалося гарантоване представництво (20 відсотків) кримських татар в органах державної влади та органах місцевого самоврядування; визнання органів національного самоврядування кримськотатарського народу; надання кримськотатарській мові офіційного статусу; сприяння розвитку освіти та засобів масової інформації кримськотатарською мовою; вирішення правових, організаційних, фінансових та земельних питань кримських татар, що поверталися у Крим з депортації, сприяння їхньому облаштуванню; збереження та відновлення пам'яток, розвиток культури кримськотатарського народу; відновлення та використання історичних топонімів Криму, що були змінені після депортації кримськотатарського народу; забезпечення рівноправного функціонування у Криму релігійних конфесій [68].

Однак на практиці положення цієї постанови виявилися декларативними і популістськими. Кримські татари не отримали обіцяного представництва ні в парламенті, ні у виконавчих структурах влади, ні в органах місцевого самоврядування.

Використовуючи різноманітні методи та засоби, проросійській владі Криму вдалося навернути на свій бік частину кримських татар, які через обставини, пов'язані в основному з житлом та працевлаштуванням, змушені були приймати російське громадянство. Проте значна їх частина не пішла на співпрацю з новою владою, не визнавала результатів «референдуму», засуджувала російську агресію в Криму, виступала за його

повернення Україні. Тим самим у середовищі кримськотатарського народу відбулося розмежування на політичному ґрунті – одна його частина перейшла на бік Росії, друга – стала на проукраїнські позиції. Російській владі у Криму таке розділення кримських татар було вигідним, оскільки воно підживало їхню «політичну суб'єктність» (Я.Назар). Політична опозиційність значної частини кримських татар-мусульман до проросійської влади Криму призвела до того, що вони самі та створені ними громадські та релігійні організації стали об'єктом переслідувань. Громадські активісти з числа кримських татар звинувачувалися у належності до «терористичних» організацій, «екстремістській» діяльності, організації «терористичних» актів, зберіганні зброї, наркотиків, «екстремістської» літератури тощо. Силowymi структурами Росії здійснювалися облави на них, несанкціоновані проникнення в їхні культові споруди та помешкання.

Серед звинувачених у підготовці терористичних актів та засуджених за «екстремістську» діяльність - ісламісти, що входили до забороненої в Росії політично-релігійної організації «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі», яка нараховувала близько 1,5 тис. прихильників і до анексії Криму легально існувала в Україні. Тиску і обшуків зазнавали також мечеті близьких до цієї організації автономних релігійних громад.

У Криму визнано «екстремістськими» і припинено діяльність турецьких «релігійних сект» «Нурджулар» и «Сулейманджилар», які до анексії півострова діяли безперешкодно. Перша була визнана «американским проектом в турецькій упаковці», а друга – «продуктом турецьких спецслужб». На півострові ліквідовано також їхні релігійні і освітньо-виховні заклади. Крім того, в республіці припинило своє існування турецьке агентство із співробітництва та розвитку, яке під виглядом підтримки кримських татар немовби посилювало вплив Туреччини на півострові [69].

Кримінальних покарань зазнавали активісти кримськотатарського народу за висловлювання на підтримку України, засудження дій російської влади в Криму. Крім того, у Російській Федерації була запроваджена кримінальна відповідальність за публічні заклики до дій, спрямованих на порушення її територіальної цілісності. Під неї підпадали й публічні заклики до повернення Криму Україні.

Кримські татари суттєво обмежувалися у їхній громадській діяльності, їм заборонялося проводити мирні акції, мати свої друковані органи. Активну політичну позицію лідерів кримськотатарського народу Мустафи Джемілева та Рефата Чубарова, відстоювання ними його національних і релігійних інтересів окупаційною владою теж кваліфікувалося як «екстремістська» діяльність. Проти них заочно порушено кримінальні справи та заборонено в'їзд до Криму терміном на 5 років.

Об'єктом особливих нападок окупаційної влади Криму став вищий представницький орган кримськотатарського народу Меджліс, який здійснював діяльність, спрямовану на подолання наслідків геноциду, відновлення прав та національно-культурного самовизначення кримських татар, відродження та розвиток їх релігійно-церковного життя. Саме під патронатом Меджлісу на півострові свого часу було створено Духовне управління мусульман Криму.

З початку анексії півострова нова влада Криму взяла курс на поетапну ліквідацію Меджлісу. Спочатку на адресу цього органу висловлювалися погрози, потім (13 квітня 2016 р.) прокуратурою Республіки Крим було призупинено його діяльність, 18 квітня 2016 р. Міністерством юстиції Росії Меджліс включено до переліку громадських організацій і релігійних об'єднань, існування яких припинено у зв'язку із здійсненням ними екстремістської діяльності, а 26 квітня 2016 р. рішенням Верховного суду Криму – його повністю заборонено.

Заборона Меджлісу відбулася всупереч Міжнародній конвенції про корінні народи, яка закріплювала їхнє право зберігати свої звичаї й інституції, а також Постанові Верховної Ради Автономної Республіки Крим «Про гарантії відновлення прав кримськотатарського народу і його інтеграції в кримську спільноту», якою передбачалося визнання структур, що створювалися органами самоврядування кримськотатарського народу.

Судова справа проти Меджлісу з самого початку мала політичний характер. Адже вона була спрямована не стільки проти нього самого, скільки проти тієї частини кримськотатарського народу, яка не визнавала анексії Криму.

Дії російської влади, спрямовані на знищення Меджлісу, засудила міжнародна громадськість. Так, Управління Верховного Комісара ООН з прав людини зверталося до кримської влади із закликом утриматися від заборони Меджлісу та припинити переслідування його членів [70].

На захист прав кримськотатарського народу став також Європейський Союз, який розцінив рішення державних органів Російської Федерації про визнання Меджлісу екстремістською організацією і заборону його діяльності як «серйозну атаку на права кримських татар», зажадав його скасування і закликав «до повного дотримання міжнародних стандартів в галузі прав людини та інших зобов'язань за міжнародним правом»[71].

Підтвердивши свою позицію щодо невизнання анексії Криму, Європарламент закликав Європейський Союз поширити санкції на осіб, причетних до заборони Меджлісу кримськотатарського народу, а саму заборону – скасувати. Дії російської влади в анексованому Криму він кваліфікував як політично спрямовані, метою яких є вигнання кримських татар з півострова, який є їхньою історичною батьківщиною [72].

Найвищий колегіальний політичний орган Ради Європи Комітет міністрів визнання російською владою Меджлісу екстремістською

організацією і заборону його діяльності розцінив як «новий виток репресій проти кримськотатарської громади півострова» [73].

За словами Рефата Чубарова, незважаючи на утиски та повну заборону Меджлісу кримськотатарського народу, цей орган не збирається знижувати свою активність у боротьбі за права кримських татар, деокупацію Криму. Нині усі основні напрями його діяльності визначаються на материковій Україні. Меджліс заявив про свій намір відкрити представництва у Брюсселі та Вашингтоні, а також відновити діяльність міжнародної організації – Всесвітнього конгресу кримських татар [74].

Боротьба за збереження Меджлісу кримськотатарського народу, її підтримка світовим співтовариством не була безрезультатною. Міжнародний суд ООН, розглянувши 19 квітня 2017 р. справу за позовом «Україна проти Росії» погодився на запровадження запобіжних заходів для захисту національних меншин в Криму і зобов'язав Росію «утриматися від обмежень щодо кримських татар на представництво власних інтересів, включно з поновленням діяльності Меджлісу» [75]. Моніторингова місія ООН з прав людини закликала Російську Федерацію виконати рішення Міжнародного суду ООН і скасувати прийняту її Верховним судом постанову про заборону Меджлісу кримськотатарського народу. Незважаючи на це, Росія ігнорує виконання рішення Міжнародного суду ООН та вимоги інших міжнародних організацій про скасування обмежень щодо кримських татар та поновлення діяльності Меджлісу. Україна неодноразово зверталася до міжнародного співтовариства з проханням й надалі чинити тиск на Росію та посилити санкції проти неї.

В результаті нетерпимого ставлення окупаційної влади до проукраїнськи налаштованих кримських татар 35 тис. чол. змушені були залишити Крим і виїхати на материкову Україну. Місцем їх розселення стали Київ, Херсонська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська область.

Серед тих, хто через переслідування і загрози арешту першим залишив півострів, були члени мусульманської релігійно-політичної партії «Хізб ут-Тахрір аль-Ісламі», які перенесли діяльність своєї організації в Західну Україну. Слідом за ними переїхали й проукраїнські кримськотатарські Засоби масової інформації, політичні та громадські організації. Внутрішня міграція кримських татар призвела до поширення мусульманства в різних регіонах України. Українські мусульмани намагаються встановлювати контакти з представниками інших релігій в Україні. Нині успішно розвивається їх діалог із українськими греко-католиками, римо-католиками та православними, що належать до Православної церкви України, дещо гірше – із представниками Української православної церкви та протестантами.

В місцях свого нового поселення кримські татари створили свої громадські об'єднання та релігійні організації – земляцтва, мусульманські громади тощо. І хоча для населення України в цілому характерним є досить високий рівень національної і релігійної толерантності, кримські татари-переселенці зіткнулися з низкою проблем. В місцях їх нинішнього перебування серйозно постало питання забезпечення їх не лише житлом та працевлаштування, а й збереженням їхньої етнонаціональної ідентичності, однією із важливих складових якої є мусульманська релігія. Задоволення їхніх релігійних потреб значною мірою ускладнюється відсутністю в місцях їх поселення відповідних культових приміщень, нестачею служителів культу тощо. Кримські татари розуміють, що їхнє перебування в інонаціональному середовищі без підтримки мусульманської релігії загрожує їм асиміляцією. Із урахуванням цього вони порушують перед українською владою питання про створення для них в місцях їхнього розселення належних умов, інакше вони можуть емігрувати в інші країни, зокрема в Туреччину, де їх нараховується близько двох мільйонів.

Оскільки на півострові політика і релігія були тісно пов'язані між собою, політична неоднорідність кримських татар не могла не позначитися

на їх релігійних орієнтаціях. Наслідком їх розмежування на політичному ґрунті став релігійний розкол, в результаті якого у кримському мусульманстві з'явилося дві течії – одна офіційна, провладна, друга – альтернативна, опозиційна.

Офіційна, провладна течія у мусульманстві представлена на півострові зареєстрованим відповідно до російського законодавства Духовним управлінням мусульман Криму і Севастополя (Таврійським муфтіяттом), тоді як альтернативна, опозиційна – Духовним управлінням мусульман Криму. Саме між цими духовними центрами відбувається боротьба за вплив на кримських татар-мусульман. Окупаційна влада Криму лояльними вважає лише ті мусульманські громади, які підпорядковані Таврійському муфтіяту, усіх інших - ненадійними і потенційно «екстремістськими».

Таврійський муфтіят намагається здійснювати контроль над кримськими мусульманами, сприяти посиленню впливу на них проросійських політичних сил, забезпечувати виховання «слухняних Кремлю мусульман» (Б.Хамроєв) та інтегрувати у структури російського ісламу. За словами лідера кримськотатарського народу Мустафи Джемілева, Таврійський муфтіят опинився «в повному підпорядкуванні окупантові... і не відображає сподівань і думок мусульман Криму». У ньому знаходяться люди, «у яких немає ні віри, ні релігії. Все для політичного шантажу» [76]. В політичних оцінках орієнтацій цього духовного центру із ним солідаризується муфтії Духовного управління мусульман України «Умма» Саїд Ісмагілов, який вважає, що Таврійський муфтіят - це «проросійський мусульманський проект у Криму» [77].

Російська влада, розуміючи, що політично і релігійно розрізненим кримським татарам важче їй протистояти, спрямовувала свою політику на подальше розмежування мусульман півострова, а також на загострення їх відносин з мусульманами материкової України. Підпорядкований їй Таврійський муфтіят по суті припинив стосунки з українськими

мусульманами і став на шлях співпраці з Радою муфтіїв Росії та з Духовними управліннями мусульман Татарстану.

Підтримуючи Таврійський муфтіят, окупаційна влада переслідувала при цьому не лише релігійні, а й політичні цілі. Адже в такий спосіб вона виявляла лояльних і нелояльних до неї мусульман і поглиблювала тим самим розкол між проросійськи і проукраїнськи налаштованими кримськими татарами.

У зв'язку з анексією Криму, постійним тиском влади на кримських татар-мусульман, виїздом їх значної частини з території півострова, повним підпорядкуванням Таврійського муфтіяту окупаційній російській владі та його перереєстрація відповідно до російського законодавства, відмежуванням від своїх послідовників на материковій Україні перед проукраїнськими кримськими мусульманами постало питання про створення за межами півострова свого духовного центру, який об'єднував би їх, відображав та захищав їхні інтереси. У місцях компактного проживання кримських татар на материковій Україні передбачалося створення його філій [76].

Глава Таврійського муфтіяту муфтії Еміралі Аблаєв, який визнав Крим російською територією, рішуче виступив проти ідеї створення мусульманського релігійного центру за межами Криму, кваліфікувавши це як спробу українських політиків «використати релігію в політичних інтригах», яка призведе до розділення народу «на зрадників, прихильників різних думок і течій» [78].

Однак, незважаючи на подібні заяви лідера проросійських мусульман, на засіданні координаційної ради Світового конгресу кримських татар, який відбувся 16-17 січня 2016 р. у Генічеському районі Херсонської області, було визнано доцільним створення Кримського муфтіяту на материковій частині України. 19 листопада 2016 р. на з'їзді представників 14 кримськотатарських релігійних громад у Києві проукраїнський муфтіят було створено [79]. Тим самим, політичні

протиріччя між кримськими татарами, які визнали анексію Криму і тими, що не визнавали її, були поглиблені їх релігійним розмежуванням.

Значну допомогу та підтримку мусульманам в Україні надавала Всеукраїнська асоціація мусульманських громадських організацій «Альраїд». Окрім благодійної та культурно-просвітницької діяльності вона сприяла відродженню та розвитку мусульманства в Україні, зокрема, будівництву мечетей, виданню мусульманської газети «Хідаєт», проведенню навчання основам ісламу, оздоровленню дітей з мусульманських родин, організації проведення мусульманських свят та благодійних концертів для дітей та дітей-сиріт тощо.

Серед органів державної влади України, що всіляко захищали і підтримували кримськотатарський народ та інші народи, права яких порушувалися у анексованому Криму, була Верховна Рада України. Так, ще напередодні анексії Криму нею було прийнято «Заяву щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави», у якій засвідчувалося, що Україна «гарантує збереження та розвиток етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності кримськотатарського народу як корінного народу та всіх національних меншин України». Важливим положенням цієї заяви було гарантування захисту та реалізації невід'ємного права на самовизначення кримськотатарського народу у складі суверенної і незалежної Української Держави, визнання Курултаю вищим представницьким органом кримськотатарського народу, а Меджлісу – його виконавчим органом. Україна рішуче засудила будь-які дії, спрямовані на обмеження політичних, соціальних, громадянських прав і свобод представників інших національностей, що проживали у Криму – українців, росіян, кримських татар, вірмен, болгар, греків, німців, караїмів, кримчаків [80].

Крім того, 12 листопада 2015 р. Верховна Рада України прийняла спеціальну Постанову «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». У цій Постанові депортація кримських татар з півострова у 1944

р. визнавалася геноцидом, в Україні встановлювався День пам'яті його жертв (18 травня). Верховна Рада України заявила також про системний тиск державних органів Російської Федерації на кримськотатарський народ, організацію етнічно і політично вмотивованих переслідувань кримських татар, їхніх органів на тимчасово окупованій території України, називаючи його свідомою політикою етноциду кримськотатарського народу [81].

У зв'язку порушеннями прав людини в анексованому Криму та на підтримку кримськотатарського народу Верховною Радою України було прийнято кілька звернень до ООН, Європейського Парламенту, ПАРЄ, Парламентської Асамблеї ОБСЄ. У них Україна доводила до відома міжнародного співтовариства інформацію про системні і масштабні порушення прав людини в окупованому Криму і зверталася за допомогою у їх забезпеченні на території півострова.

Розраховуючи на підтримку міжнародної спільноти, світових лідерів та визнаних діячів, Україна вимагала від Російської Федерації:

негайно припинити порушення основоположних прав і свобод людини в Криму як невід'ємній частині суверенної української держави;

покласти край практиці дискримінації та переслідування за національною ознакою (насамперед, кримських татар та українців) та залякування жителів півострова, які висловлювали незгоду із незаконною анексією Криму;

припинити примушування жителів Криму, особливо кримських татар та українців до прийняття російського громадянства;

скасувати рішення щодо заборони діяльності Меджлису кримськотатарського народу та припинити кримінальні переслідування його членів;

ліквідувати заборони на в'їзд лідерам кримськотатарського народу на територію півострова;

надати повний та безперешкодний доступ на територію Криму міжнародним моніторинговим місіям у сфері захисту прав людини, корінних народів і національних меншин для спостереження за ситуацією на півострові;

неухильно дотримуватися окупаційною владою свободи слова, засобів масової інформації, права на свободу совісті і віросповідання в анексованому Криму. Для досягнення поставлених цілей Україна закликала при цьому міжнародні організації посилити тиск на Росію з метою відновлення юрисдикції України в межах її міжнародно визнаних кордонів [82].

На тлі масштабних порушень прав і свобод людини в анексованому Криму, проти яких виступав цивілізований світ, цинічно звучали слова керівника республіканського комітету у справах національностей і депортованих громадян, який заявляв, що «кримські татари і так почувають себе цілком комфортно в нових реаліях, оскільки органи держави роблять все, що б вони почували себе рівними з іншими кримчанами» [83].

Незважаючи на різні спроби навернення кримських татар на бік окупаційної влади, вони пов'язують своє майбутнє із незалежною і сильною українською державою і вважають себе невід'ємною частиною українського народу. Як зазначав муфтії Духовного управління мусульман України «Умма» Саїд Ісмагілов, «кримські татари – такі ж українці, хоча мають інше віросповідання» [77].

Переконаливим свідченням українського патріотизму значної частини кримських татар була участь їхніх 450 представників у АТО. Крім того, зважаючи на складність ситуації у прикордонних з Кримом районах, лідерами кримськотатарського народу Мустафою Джемілевим та Рефатом Чубаровим виношувалася ідея створення в Херсонській області окремого

добровольчого батальйону південного напрямку із числа кримських татар. Натомість, представники кримських татар, що визнали анексію півострова та ввійшли до проросійських владних структур у Криму, закликали не брати участі у цих військових формуваннях [84].

Таким чином, у суспільно-політичному та релігійному житті кримських татар-мусульман в окупованому Криму виникло чимало серйозних проблем. З боку окупаційної влади вони зазнавали політичних, національних, релігійних утисків і переслідувань. Як заявив Глава Меджлісу Рефат Чубаров, «кримські татари сьогодні фактично живуть у катастрофічній ситуації». Для них характерним є «постійне відчуття серйозної небезпеки, що нависла над ними» [85].

Оскільки у свідомості кримських татар національна належність асоціювалася із належністю до мусульманства, їх переслідування в анексованому Криму сприймалося ними як посягання на їхні релігійні права. У зв'язку з тим, що Крим для мусульман є «святим місцем», «колискою розповсюдження ісламу в Україні», вони вважають, що їхня участь у його поверненні є їх «святим обов'язком» [86].

Зовсім в іншій ситуації в анексованому Криму опинилася Українська православна церква, що знаходиться в юрисдикції Московського патріархату. На відміну від кримських татар-мусульман, які виступали проти анексії півострова, за що зазнавали гонінь і переслідувань, чимало її священиків, які служили на території півострова, благословляли вторгнення російських окупантів у Крим. Разом російськими військовими спецпідрозділами та проросійськими воєнізованими формуваннями вони брали участь у його захопленні, намагалися схилити українських воїнів до переходу на бік агресора, надавали російським козацьким формуванням свої культові споруди під склади зброї та казарми. Окремі з них під прикриттям «захисту православ'я» закликали В.Путіна до введення військового контингенту на територію всієї України [87]. Не даремно група священнослужителів Української православної церкви була

нагороджена медаллю «За звільнення Криму і Севастополя», заснованої «Революційним комітетом «Севастополь-Крим-Росія», яку очолював відомий російський політик-українофоб К.Затулін. Цією ж самою медаллю нагородженні й керівники та високопосадовці Росії, воєначальники, журналісти, артисти та ін. [88].

В подальшому священнослужителі Української православної церкви в анексованому Криму добровільно стали на шлях співпраці з російськими окупантами. Вони масово брали участь у заходах, що проводилися кримською владою, підрозділами російської армії та військово-морського флоту, зокрема освячували військові об'єкти та зброю, служили молебні на військових кораблях, благословляли моряків на військові походи, були учасниками церемонії відкриття та освячення пам'ятника російським завойовникам Криму. Служителі культу активно залучалися представниками владних структур Криму до «військо-патріотичного виховання» кримської молоді та школярів, підготовки до служби в російській армії. Тобто, як зазначалося у заяві Міністерства культури України, яке здійснює постійний моніторинг релігійної ситуації в окупованому Криму, представники вищого духовництва та кліру Української православної церкви своїми діями «не просто виправдовують, але й де-факто сакралізують збройну агресію Російської Федерації супроти України» [89].

Відверто проросійську діяльність у Криму здійснював член Синоду Української православної церкви, митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар (Швець), який особисто освячував російську військову техніку, з георгіївською стрічкою на грудях спільно з керівниками анексованого Криму брав участь у заходах до днів перемоги та військово-морського флоту Росії, благословляв здійснення духовної опіки над військовослужбовцями та моряками Чорноморського флоту Російської Федерації. За такі дії він був нагороджений В.Путіним цінним подарунком, годинником «Президент», а також медаллю «Русь Свята! Бережи віру

Православну!» Національного комітету громадських нагород при уряді Росії.

Характерно, що жодного осуду за проросійську діяльність у Криму ні керівники кримських єпархій, ні священнослужителі з боку керівництва Української православної церкви не отримали, а митрополит Сімферопольський і Кримський Лазар був і залишається членом її Синоду.

Структури Української православної церкви першими перереєструвалася в Криму відповідно до російського законодавства. При цьому питання про одночасне їх перепідпорядкування Російській православної церкві офіційно не порушувалося, оскільки це могло прискорити процес переходу громадад Української православної церкви до Української православної церкви Київського патріархату і кінцевому підсумку призвести до втрати Російською православною церквою статусу найбільшої церкви у православному світі.

Проте, на догоду російській владі і церкві Синодом Української православної церкви 3 грудня 2014 р. була затверджена нова редакції Статуту «Православної релігійної організації «Сімферопольська і Кримська єпархія», де, окрім іншого, зазначалося: «Місце знаходження постійно діючого виконавчого органу Єпархії (Єпархіальної ради на чолі з Єпархіальним архієреєм) – Російська Федерація, Республіка Крим, місто Сімферополь» [90].

Тим самим Українською православною церквою Крим фактично визнавався суб'єктом Російської Федерації. І хоча формально Сімферопольська і Кримська єпархія залишалася структурою Української православної церкви, відповідно до свого статуту вона мала «дотримуватися законодавства Російської Федерації». Таким чином, за змістом внесених до Статуту Сімферопольської єпархії змін, вплив Української православної церкви на цю єпархію значно послаблювався, тоді як російської – значно посилювався.

Крім того, зміни до цього статуту містили низку інших положень, які свідчили про посилення впливу Російської православної церкви на Сімферопольську і Кримську єпархію. Так, до компетенції патріарха Московського і всієї Русі було віднесено затвердження Статуту цієї єпархії та благословення призначення її керівника, оголошення майна цієї єпархії власністю Російської православної церкви та встановлення Синодом розміру фінансових відрахувань на загальноцерковні потреби.

Новою реакцією Статуту Сімферопольської і Кримської єпархії її вищим керівним органом визначено спочатку Архієрейський собор Російської православної церкви, патріарха Московського всієї Русі, а вже потім – Синод Української православної церкви на чолі з митрополитом Київським і всієї України. Теж саме стосується і підзвітності Сімферопольського і Кримського єпархіального архієрея – спочатку він звітує перед патріархом Московським і всієї Русі, а вже потім – перед Українською православною церквою [90].

З прийняттям нової редакції Статуту Сімферопольської і Кримської єпархії Російська православна церква перебрала на себе значну частину управлінських функцій щодо православних структур в Криму, які належали «самостійній в управлінні» Українській православній церкві. Повноваження Української православної церкви щодо її структур у Криму звужувалися, а російської, зокрема патріарха Московського і всієї Русі, навпаки, – розширювалися. В кінцевому підсумку Російська православна церква отримала над православними структурами в Криму більше влади, ніж Українська православна церква, якій вони формально були підпорядковані. Тобто, за змістом внесених змін до Статуту Сімферопольської і Кримської єпархії з будь-яких питань «останнє слово» завжди залишатиметься за Московським патріархом.

Аналогічне рішення Синодом Української православної церкви було прийняте й щодо Феодосійської єпархії у Криму. Тим самим було покладено початок прихованому перепідпорядкуванню проросійських

релігійних організацій Української православної церкви на території Криму Російській православній церкві.

Визнання Синодом Української православної церкви кримського півострова російською територією вітчизняні експерти вважають «державною зрадою», а передачу власності, що належить православним єпархіям Української православної церкви у Криму, Російській православній церкві - «незаконним заволодіння майном, з використанням службового становища», що підпадає під дію Кримінального кодексу України [91].

Проте серед ієрархів, духовенства, ченців та мирян Української православної церкви були й такі, що залишилися на проукраїнських позиціях, виступили проти російської агресії в Україну та анексії Криму. Ченці розташованого поблизу Севастополя монастиря на честь святого преподобного Паїсія Величковського цієї церкви теж не підтримали російського військового захоплення півострова, відмовилися від російського громадянства та російських паспортів, що стали причиною їх депортації з Криму [92].

Таким чином, Українська православна церква як релігійна інституція у питанні анексії Криму не мала чіткої позиції. Представники проукраїнського крила цієї церкви засуджували російське вторгнення у Крим, а проросійськи налаштовані ієрархи і священики, особливо ті, що знаходилися на території півострова, стали на бік російської окупаційної влади, на шлях співпраці з нею.

У скрутному становищі в анексованому Криму опинилася тодішня Українська православна церква Київського патріархату. Через проукраїнські позиції її священиків та мирян вона зазнала утисків і гонінь з боку окупаційної влади. Церква, її прихильники, як і представники інших релігій у Криму, звинувачувалася у «екстремістській» діяльності, «допомозі кийвській хунті, фашистам та бандерівцям», у неї захоплювалися храми, інші культові приміщення. Як зазначав тодішній

керівник прес-центру Української православної церкви Київського патріархату архієпископ Євстратій (Зоря), «вже сама приналежність до Київського патріархату в окупованому Криму дає підстави почуватися в небезпеці. Адже це у своїй більшості люди, які розмовляють українською мовою, ходять на богослужіння, які проводяться українською мовою, до церкви, де моляться за збереження України, де відзначають українські свята, такі як День Незалежності, поминають жертв Голодомору в День пам'яті» [93].

Чітку проукраїнську орієнтацію демонстрував також керуючий Кримської єпархії цієї церкви архієпископ (пізніше митрополит) Климент, за що неодноразово піддавався утискам і переслідуванням.

У зв'язку з тим, що Українська православна церква Київського патріархату не визнавала російської влади у Криму, а її священнослужителі не приймали російського громадянства, у неї виникло чимало проблем із перереєстрацією. Хоча російська влада в цілому негативно ставиться до існування незалежних релігійних організацій, розглядаючи питання перереєстрації парафій Української православної церкви Київського патріархату, вона пропонувала реєструватися їм саме незалежними громадами, підштовхуючи їх в такий спосіб до розриву із своїм релігійним центром в Україні. Однак російське керівництво не доводило ситуацію з Українською православною церквою Київського патріархату в Криму до загострення, побоюючись, що це могло негативно позначитися на становищі Української православної церкви, яка перебуває у юрисдикції Московського патріархату.

Справжня ж мета окупаційної влади щодо Української православної церкви Київського патріархату в Криму полягала у її послабленні, руйнуванні структур, звуженні впливу і в кінцевому підсумку - повному витісненні з півострова. Як зазначав митрополит Климент, кримською владою «все робиться для того, щоб на півострові не було Київського патріархату». За його даними, до анексії в Криму діяло 50 парафій, із них

18 діючих, служили 18 священників, тоді як невдовзі після анексії залишилося 9 священників, із яких четверо живуть на материковій Україні. Нині на півострові залишилося 6 релігійних громад, 3 із них – під загрозою припинення існування [94].

Зважаючи на ситуацію, що склалася в анексованому Криму довкола Української православної церкви Київського патріархату, Міністерство культури України, у складі якого функціонував Департамент у справах національностей та релігій, у спеціальній заяві звертало увагу на факти тиску влади на цю церкву, захоплення її культових будівель, висловлювало стурбованість та занепокоєння систематичним порушенням права на свободу совісті і віросповідання, а також закликала міжнародне співтовариство надати фактам утисків православних українців у Криму правову оцінку і не допустити в подальшому їх повторення [95].

Після входження Української православної церкви Київського патріархату до новоствореної Православної церкви України весь негативізм та нетерпимість російської влади до українського православ'я були перенесені на неї. Предстоятель цієї церкви митрополит Епіфаній теж почав докладати зусиль до збереження цієї церкви у Криму, дотримання свободи совісті і віросповідання. Він звертався до Президента України В. Зеленського, Кабінету Міністрів України, правоохоронних органів з проханням щодо вжиття заходів для припинення тиску на Православну церкву України на кримському півострові, а також вирішення питання власності на її культові споруди та майно [96]. Питання щодо становища Православної церкви України в Криму митрополит Епіфаній порушував не тільки перед українською владою, а й на міжнародному рівні, зокрема на зустрічах із Держсекретарем США М. Помпео.

Православна церква України рішуче бореться за своє виживання на півострові і в міру своїх можливостей намагається задовольняти релігійні потреби православних українців у Криму. Для проукраїнськи налаштованої частини населення півострова ця церква залишається не

лише релігійним, а й національно-культурним осередком, де звучить українська мова, зберігаються українські звичаї та традиції. За словами Глави Кримської єпархії митрополита Климента, Православна церква України – це «єдиний україномовний центр, який зберігся в Криму. Це також духовний, релігійний центр. Люди, які ходять у наш храм – це свідомі люди, вони ніколи не підуть у храм Московського патріархату» [97].

Сам митрополит Климентій виявляє велику активність у справі захисту українського православ'я на півострові. Він бореться за збереження релігійних громад, які опинилися під загрозою свого подальшого існування, у російських та міжнародних судах відстоює право церкви на користування спорудою Кафедрального собору Володимира і Ольги у Сімферополі. За збереження культових споруд, захистом прав віруючих українців в анексованому Криму від утисків російської влади він звертався не лише до державних органів України, а й до міжнародних організацій, зокрема Комітету ООН з прав людини, Ради безпеки ООН [98].

Після анексії Криму перед загрозою свого подальшого існування на півострові опинилася Українська греко-католицька церква. Її священнослужителі та миряни уже з перших днів окупації зазнали погроз, залякувань, переслідувань з боку російської влади. Поширення антиукраїнських настроїв в окупованому Криму, постійні цькування духовенства і мирян цієї церкви стали причиною зменшення її мережі із 10 до 5 громад та відповідно звуження сфери свого впливу на півострові [99].

Через небажання священників Української греко-католицької церкви визнавати Крим російським та приймати російське громадянство вони змушені були виїжджати з півострова. Із 5 священників, які обслуговували греко-католицькі парафії, після анексії залишився один. У зв'язку з цим у церкви виникли проблеми з кадровим забезпеченням, вирішувати які довелося шляхом ротації священнослужителів [100].

В умовах, що склалися, Українська греко-католицька церква постала перед дилемою: легалізуватися за російським законодавством чи опинитися поза законом і бути забороненою і повністю ліквідованою на півострові. З метою забезпечення духовного обслуговування своєї пастви на півострові, збереження подальшого існування греко-католицизму в Криму ця церква обрала нелегкий для себе шлях перереєстрації. Як зазначив Глава цієї церкви архієпископ Святослав щодо греко-католицизму в Криму, «за всяку ціну ми намагаємося утримати свої позиції і не дати нікому нагоди сказати, що ми саморозпустилися чи самоліквідувалися» [101].

Однак російська влада півострова, називаючи українських греко-католиків «радикальними націоналістами» та «розкольниками», тривалий час зволікала з офіційним визнанням їхньої церкви, ставила при її реєстрації додаткові умови, включаючи й зміну її назви з Української греко-католицької церкви на «Католицьку церкву візантійського обряду» [102].

Оскільки українські греко-католики не в силах були самотійно протистояти тиску на них російської влади, вони покладали надії на підтримку Ватикану, який узяв їх під своє пряме управління. І хоча останнім часом проглядається тенденція до послаблення тиску окупаційної влади на громади Української греко-католицької церкви, проте негативізм у ставленні до українських греко-католиків на півострові не зникає.

В непростій ситуації в анексованому Криму опинилися й віруючі римо-католики. Однак, зважаючи на юрисдикційну підпорядкованість цієї церкви Ватикану (який, до речі, не визнає анексії Криму), порівняно з іншими проукраїнськими релігійними організаціями їй вдалося перереєструватися і зберегти тим самим на півострові свою присутність і мережу в кількості 13 громад, встановити відносини з владою. Духівництво цієї церкви намагається дистанціюватися від політики, про свою політичну позицію відкрито не заявляти [103].

Нелегкою у анексованому Криму була участь протестантських релігійних організацій. Найбільше від російської влади постраждали Свідки Єгови, яких на півострові налічувалося 8000 чол., що були об'єднані у 22 громади, які в незалежній Україні діяли легально. Окупаційна влада Криму відповідно до рішення Верховного Суду Російської Федерації визнала Свідків Єгови «екстремістами» і заборонила їхню діяльність [104].

Інші протестантські течії влада змушувала до перереєстрації, у процесі якої мало відбутися підпорядкування їхніх громад російським релігійним об'єднанням. Як зазначив старший єпископ Церкви християн віри євангельської України М.Паночко, «перереєстрація – це спроба духовно відрізати усі кримські громади від України» [105].

Протестантські релігійні центри в Росії з самого початку анексії Криму не приховували своїх намірів щодо підпорядкування собі українських громад. Так, Російський об'єднаний союз християн віри євангельської ухвалив рішення про створення у Криму та Севастополі свого структурного підрозділу.

Таку ж позицію зайняли і російські баптисти, які наполягали на переході кримських баптистів у підпорядкування Російського союзу євангельських християн баптистів. Із 39 баптистських громад, які існували у Криму до його анексії, 11 залишилися під патронатом всеукраїнського центру, тоді як 28 опинилися під опікою російського духовного центру баптистів. Таким чином, єдиний в минулому баптизм у Криму розколовся на проукраїнський і проросійський [106].

Наслідком реалізації російської релігійної політики в анексованому Криму стало зменшення інституційної мережі релігійних організацій. За даними ООН, до окупації Криму на його території нараховувалося приблизно 2200 зареєстрованих і незареєстрованих релігійних організацій, то станом на вересень 2017 р. їх залишилося всього близько 800 [107].

При цьому принцип рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, який впродовж понад двох десятиліть успішно впроваджувався в незалежній українській державі, був зведений нанівець. Домінуючі позиції в анексованому Криму зайняла Українська православна церква, що знаходиться в юрисдикції Московського патріархату, інші релігії та їхні послідовники через свої проукраїнські політичні позиції зазнавали утисків і переслідувань.

Масштабні порушення прав та свобод людини в Криму викликали занепокоєння світового співтовариства. Так, Управління Верховного комісара ООН з прав людини, ознайомившись із ситуацією на кримському півострові, визнало її «вкрай складною», а керівник Департаменту з питань демократії, праці та прав людини Державного департаменту США Р. Бершинські взагалі назвав її «жахливою» [108].

Європарламент, Комітет міністрів Ради Європи, інші міжнародні організації, розглядаючи питання про становище кримських татар в анексованому Криму, теж вказували на його «негативну динаміку», значне погіршення ситуації з правами людини, зокрема із свободою совісті і віросповідання.

Про масштабні порушення основоположних прав і свобод людини в Криму йшлося також у доповіді Генерального секретаря ООН (червень 2019 р.), підготовленої за результатами дослідження, проведеного Управлінням Верховного комісара ООН.

У щорічних звітах американської урядової комісії з міжнародної релігійної свободи (USCIRF) на основі моніторингів з дотримання права на свободу релігії і переконань у зарубіжних країнах впродовж кількох років Росія визнавалася єдиною державою, у якій постійно зростає придушення свободи віросповідання, та яка поширює свої репресивні практики на сусідню державу за допомогою військового вторгнення і окупації. На цій підставі американському уряду було рекомендовано віднести Росію до категорії «країн, що викликають особливе занепокоєння», і на найвищому

рівні чинити на неї тиск з метою забезпечення права на сповідання своєї релігії [109].

Стурбованість американської громадськості релігійною ситуацією в окупованих Росією українських територіях стала причиною внесення до Конгресу США законопроекту, яким засуджувалися утиски віруючих на окупованих українських територіях і наголошувалося на необхідності забезпечення свободи совісті і віросповідання [110]. Міжнародними організаціями, як і державними органами України, повна відповідальність за порушення прав людини в анексованому Криму покладалася виключно на Росію, яка, всіляко заперечуючи окупацію нею півострова, називала її «відновленням історичної справедливості». Незважаючи на численні заяви та заклики міжнародних організацій щодо припинення порушень прав людини в окупованому Криму, російська влада не реагувала на них, а й надалі продовжувала проводити дискримінаційну політику щодо кримських татар, створених ними релігійних громад та проукраїнських церков та релігійних організацій.

Серед головних причин масового наступу російської влади на кримських татар був бойкот ними «референдуму» 16 березня 2014 р., неприйняття та засудження більшістю з них анексії Криму, їх проукраїнська позиція. Окупаційній владі Криму частково вдалося посягти внутрішні протиріччя та розкол між кримськими татарами як на політичному, так і на релігійному ґрунті - лояльних до неї інтегрувати у проросійські політичні та релігійні структури, а нелояльних – піддавати утискам та переслідуванням.

Чимало проблем в анексованому Криму мали представники інших націй і релігій, особливо ті, що не визнавали Крим територією Росії, дотримувалися проукраїнських поглядів і переконань, належали до українських церков та релігійних організацій. Щодо них російською владою здійснювалася політика прямого тиску та виживання їх з території

півострова, що поставило під загрозу подальше існування багатьох релігійних організацій в Криму.

Влада Криму домагається усунення будь-якої політичної чи релігійної опозиції, повного підпорядкування населення півострова російській владі, а віруючих - російським релігійним структурам. Релігійні організації в Криму шукають шляхи і засоби виживання в умовах окупації [111].

3.3. Політична обумовленість релігійної ситуації в окупованому Донбасі

До захоплення проросійськими сепаратистами частини східних територій України жителі Донецької та Луганської областей відповідно до чинного законодавства України та політики, що проводилася на його основі, мали можливість повною мірою реалізувати своє конституційне право на свободу світогляду і віросповідання. Про це свідчила широка інституційна мережа різноманітних церков та релігійних організацій на Донбасі. Станом на 1 січня 2013 р. у цьому регіоні діяли 2567 релігійних організацій (із них в Донецькій області - 1750, в Луганській – 817) різних конфесій.

Хоча релігійна мережа на Донбасі була досить розгалуженою, проте, як показували соціологічні дослідження, загальний рівень релігійності населення порівняно з іншими регіонами України був невисоким. Якщо у Львівській області періодичність відвідування богослужінь у храмах «щотижня і частіше» становила 49 відсотків опитаних, то на Донбасі – лише 2,5 відсотка [112]. Про низький рівень релігійності в цьому регіоні свідчив і колишній Глава Української православної церкви Київського патріархату патріарх Філарет. «Храми будують на сході, особливо на Донбасі, побудовано багато храмів, проте у храми люди не ходять, не

живуть по Божому закону. На Донбасі проживало 7,5 млн і, здавалося б, усі храми мали б бути заповнені, а вони майже порожні» [113].

Ще до окупації Донбасу релігійні організації цього регіону намагалися протидіяти поширенню сепаратизму. У березні – квітні 2014 р. у Донецьку на площі Конституції за ініціативою Ради християнських церков міста і області проводився міжконфесійний молитовний марафон «Молись за Україну», спрямований на забезпечення єдності, миру і злагоди в українському суспільстві, збереження територіальної цілісності держави [114]. Про наявність патріотичних сил у релігійному середовищі Донбасу напередодні його окупації свідчила й прес-конференція представників Ради церков і релігійних організацій Донецької області. Відчуваючи небезпеку сепаратизму та російського вторгнення в Україну, вони називали «міжнародним злочином» дії «політичних лідерів сусідньої держави», які, «нехтуючи міжнародно-правовими зобов'язаннями і порушуючи всі міжнародні договори», підштовхують багатостраждальний український народ «у прірву війни і розколу». При цьому представники релігійних організацій Донеччини звернулися до усього українського народу із закликом берегти єдність і цілісність України [115].

Однак у квітні 2014 р. всупереч Конституції та законодавству України на Донбасі були проведені «референдуми», наслідком яких стало проголошення «Донецької народної республіки» та «Луганської народної республіки». Російська Федерація не тільки підтримала сепаратистів та бойовиків Донбасу, а й розпочала проти України військову агресію.

У новостворених «республіках» Донбасу офіційною ідеологією було визнано «русский мир», наріжним каменем якого вважається православ'я Московського патріархату. Саме ця релігія на окупованих територіях Донбасу отримала привілейоване становище. Місцевим православним ієрархам та священикам, що знаходилися під патронатом Московського патріархату, такий статус їхньої релігії досить імпонував, оскільки він

сприяв не тільки її беззаперечному утвердженню, а й усуненню основних конкурентів із цих територій.

Проголосивши пануючою в донецькому регіоні православну релігію Московського патріархату, проросійські сепаратисти пішли у відкритий наступ на інші конфесії, які, на їхню думку, становили загрозу «русському миру». Серед найбільш переслідуваних релігійних організацій опинилися Українська православна церква Київського патріархату, Українська греко-католицька церква, протестантські церкви. Утисків зазнали також римокатолики, мусульмани, іудеї, представники нетрадиційних релігій. Релігійна свобода, партнерське ставлення держави до релігійних організацій, толерантність у міжконфесійних відносинах, які за роки незалежності України стали нормою суспільного життя, почали змінюватися релігійною нетерпимістю та переслідуваннями за релігійними ознаками.

Особливо агресивно і жорстко проросійські бойовики та російські «добровольці» щодо цих конфесій діяли на перших порах окупації Донбасу. Вони забирали у релігійних громад культові споруди (храми, молитовні будинки тощо) і використовували їх для військових цілей - облаштування казарм, штабів, складів зброї і боєприпасів, вогневих плацдармів тощо. Крім того, бойовики переслідували, затримували та залякували священників цих конфесій, брали їх у полон, били, катували і навіть убивали.

Прес-центр громадянського руху «Всі разом!» у березні 2015 року опублікував результати моніторингу переслідувань за релігійною ознакою на окупованих територіях Донбасу. Зокрема, ним повідомлялося про факти вбивства семи священнослужителів, захоплення у полон з побиттям і допитами більше 40 церковних служителів, заволодіння будівлями і приміщеннями 12 християнських громад, церковного притулку для дітей, християнського університету, трьох реабілітаційних центрів для алко- та

наркозалежних, пошкодження в результаті обстрілу п'яти будівель церков, три з яких згоріли [116].

За таких умов значна частина служителів культу змушені були залишати окуповані території Донбасу, а релігійні громади - згортати свою діяльність. За повідомленням ООН, з початку військових дій на Донбасі понад 2 млн жителів, включаючи тисячі євреїв-іудеїв, мусульман, протестантів і представників інших релігійних меншин, які піддавалися тиску й дискримінації, залишили регіон [117].

Представників українських церков та протестантів особливо жорстоко переслідували російські козаки та бойовики із «Русского національного единства». Отримавши благословення на «священну війну» від Російської православної церкви та прикриваючись православними гаслами, на сході України воював також збройний загін сепаратистів – «Російська православна армія», бійці якого теж відзначалися особливою нетерпимістю до неправославних релігій. Із числа прихильників політичного православ'я на Донбасі діяли різні проросійські налаштовані церковно-громадські структури («Народний собор України», «Православний вибір», «Союз вірних козаків»), діяльність яких спрямовувалася на розпалювання ненависті до України, її політичного керівництва, поглиблення сепаратистських настроїв серед населення регіону.

В той час, коли Україна зазнала російської агресії, на Донбасі розгулювали бойовики-сепаратисти та російські військові найманці, кремлівська пропаганда захист українцями незалежності та територіальної цілісності своєї держави називали «громадянською братовбивчою війною».

Слідом за кремлівськими пропагандистами спотворену інформацію про події на Донбасі продукувала й поширювала Російська православна церква. За словами дослідниці Л. Самохвалової, «РПЦ через свої структури в Україні спочатку вела підготовку, потім освячувала, заохочувала, обґрунтовувала російську агресію в Україні», а «Московський патріархат»

виступав «комісаром гібридної війни» [118]. До аналогічного висновку дійшов також О.Саган, який стверджував, що «війна на Донбасі стала можливою і завдяки діяльності Московського патріархату на території країни» [119].

Процес участі Російської православної церкви у подіях на Донбасі очолював її Глава патріарх Кирило. Від самого початку окупації Донбасу він благословив агресивну політику Росії щодо України, підтримав проросійських сепаратистів, оголосивши україно-російський конфлікт «священною війною». Як зазначав український дослідник А.Юраш, «патріарх Московський Кирило був одним з ідеологів, які цю війну насправді й породили» [120]. Саме тому, як стверджує французький історик, філософ та богослов А.Аржаковський, патріарх Кирило «несе відповідальність за трагедії та смерті людей на Донбасі» [121].

Патріархом Кирилом по всьому православному світу поширювалися ідеологеми кремлівської пропаганди про події та релігійну ситуацію на Донбасі. З метою приховування справжніх політичних причин війни на сході України, якими насправді були проросійський сепаратизм та російська військова агресія, він звертався з листом до Предстоятелів усіх Помісних православних церков. Називаючи Українську православну церкву Київського патріархату та Українську греко-католицьку церкву «розкольниками» і «уніатами», він звинувачував їх у здійсненні під виглядом антитерористичної операції прямої агресії проти канонічної Української православної церкви з метою «захоплення православних святинь і викорінення православ'я з території України». При цьому він залякував світове православ'я тим, що у разі приходу їх до влади «православні будуть примушуватися до відмови від своєї віри і піддаватися жорсткій дискримінації» [122]. Листи аналогічного змісту патріарх Кирило направляв також до авторитетних та впливових міжнародних організацій - ООН, ОБСЄ та Ради Європи.

Такі дії Глави Російської православної церкви викликали серйозне занепокоєння та обурення в релігійному середовищі України. З метою розвінчування міфів, що ним поширювалися про події на Донбасі, Глава Української православної церкви Київського патріархату патріарх Філарет звертався з листом до Вселенського патріарха Варфоломія, у якому твердження про те, що події на Донбасі мають характер релігійної війни, назвав «відвертою брехнею», зазначивши при цьому, що війна Росії проти України насправді має загарбницький характер. Керівник Інформаційного управління цієї церкви архієпископ Євстратій (Зоря) кваліфікував лист патріарха Кирила до міжнародної православної спільноти як «плід впливу Кремля на Московську патріархію». На його думку, метою цього листа була дезінформація світової громадськості про події на сході України, переведення зовнішньої російської агресії у площину громадянської війни і внутрішнього релігійного конфлікту [123]. Ієрарх Української греко-католицької єпархії у Великобританії єпископ Г.Лончина заяви патріарха Кирила назвав «упередженими», розкритикував їх, заявивши, що російський уряд і Московська патріархія займаються «пересмикуванням фактів» щодо оцінки подій на Донбасі [124].

Близькою до російської світської та церковної інтерпретації подій на Донбасі була позиція Української православної церкви. В той час, коли багато країн світу засудили російську окупацію Донбасу і визнали «ДНР» і «ЛНР» терористичними організаціями, Предстоятель цієї церкви митрополит Онуфрій слідом за Московським патріархом Кирилом повторював кремлівські штампи про «братовбивчий конфлікт» та «громадянську війну» в Україні. Стверджуючи, що Українська православна церква не розділяє учасників конфлікту на «правильних» і «неправильних», на «своїх» і «чужих», він намагався переконати громадськість у тому, що вона тим самим «об'єднує захід і схід України», виконуючи при цьому миротворчу місію [125].

Оголосивши себе поза політикою, Українська православна церква, її Предстоятель митрополит Онуфрій офіційно не засудили ні російського вторгнення в Україну, ні дій своїх священиків на окупованих територіях Донбасу. На думку доктора філософських наук М.Черенкова, «якщо церкви не засуджують війну, значить вони її підтримують. Аполітичність – це позиція страуса, а не людини» [126].

Однак за деклараціями про політичний нейтралітет у питанні війни на Донбасі у діях Української православної церкви, її Предстоятеля митрополита Онуфрія та його оточення проглядалася проросійська позиція. Якщо в часи керівництва Українською православною церквою митрополитом Володимиром баланс проросійських і проукраїнських сил у ній якоюсь мірою зберігався, то з обранням очільником цієї церкви митрополита Онуфрія проросійські настрої в ній значно посилювалися, що призвело до подальшого утвердження в українському суспільстві репутації цієї церкви як антиукраїнської сили. Проросійська позиція Української православної церкви у збройному конфлікті була настільки очевидною, що це почали визнавати навіть окремі її ієрархи. Так, тодішній митрополит Олександр (Драбинко) у зв'язку з цим зазначав, що «з початком збройної агресії Росії... Українську православну церкву перестали сприймати як вітчизняну церковну структуру... В очах значної частини... сучасного українського суспільства ми перетворилися на «Церкву держави-агресора» [127].

І хоча в релігійних колах цієї церкви поширеною є думка, що промосковська позиція нав'язується їй штучно, насправді політична платформа її предстоятеля, частини єпископату та духовенства є близькою до Російської православної церкви, яка, у свою чергу, збігається з позицією російської влади.

Викликом українському суспільству з боку митрополита Онуфрія 8 травня 2015 р. була відмова його та інших духовних осіб Української православної церкви у Верховній Раді України стоячи вшанувати героїв

України, які на Донбасі захищали незалежність та територіальну цілісність держави.

Підтвердженням проросійської позиції митрополита Онуфрія ще до обрання його Предстоятелем Української православної церкви було отримання ним з рук Президента Російської Федерації В.Путіна Ордена Дружби за «великий внесок у розвиток дружніх відносин між народами та зміцнення духовних традицій» [128].

Поки керівництво Української православної церкви визначалося із своєю офіційною позицією щодо подій на Донбасі, окремі її ієрархи та священники місцевих православних парафій стали на шлях співпраці та служіння проросійським бойовикам. Вони освячували зброю, знамена проросійських сепаратистів, благословляли їх на проведення бойових операцій проти українських військовиків, а інколи й самі брали до рук зброю. Деякі з них вели серед місцевого населення окупованих територій агітацію проти української держави та влади. Російські бойовики признавалися, що під час захоплення Донбасу вони постійно відчували підтримку православних священників та монахів Святогірської лаври, що в Донецькій області. Прикладом безпосередньої співпраці ієрархів Української православної церкви з «новою владою» було освячення митрополитом Луганським і Алчевським Митрофаном (Юрчуком) в окупованому Луганську спільно із іншими священниками місцевої єпархії в присутності керівників «ЛНР» та гостей з Росії місця для спорудження пам'ятника князю Олександрю Невському, який вважається в Росії захисником її кордонів й небесним покровителем російського воїнства.

Співпраця місцевих православних священників з проросійськими бойовиками отримала схвальну оцінку радника глави «ЛНР» по роботі з релігійними організаціями, який заявив, що «республіка визнає факт і дає високу оцінку діяльності православного духовенства... Наші священники в період активних бойових дій проявили себе вищою мірою достойно» [129].

Одним із свідчень відсутності у частини священників Української православної церкви проукраїнської позиції були відмови деяких із них здійснювати релігійний обряд поховання над військовослужбовцями Збройних Сил, інших військових формувань України, що загинули в зоні проведення антитерористичної операції.

За допомогою священників Української православної церкви, які перейшли на бік сепаратистів, окупаційна влада намагалася утверджувати ідеї «руського мира» серед різних категорій і груп населення Донбасу. Оскільки православ'я Московського патріархату визнавалося «духовною основою» самопроголошених республік, тема «російської православності» широко експлуатувалася у різних сферах – військовій, освітній, медійній. Так, для «підняття бойового духу» сепаратистам Донбасу видавався «Молитвослов православного воїна», у яких біблійна заповідь «не убий» тлумачилася таким чином, що вбивство ворога на війні «за веру и Отечество» не вважалося гріхом [130].

З метою утвердження ідей «руського мира» та православного зросійщення молоді на окупованих територіях Донбасу впроваджувалися російська героїка та символіка, освітні стандарти. Зокрема, у школах окупованих територій Луганщини у навчальний процес була впроваджена дисципліна «Основи православної культури», викладання якої здійснювалося за російськими програмами. Прикладами російського опрацювання української молоді на цих територіях було проведення спільно з структурами Луганської єпархії Української православної церкви різноманітних заходів, зокрема студентського форуму «Что такое русская цивилизация?», конференції «Русский мир, православие, церковь и государство в XXI веке» у загальноосвітніх навчальних закладах [131].

Міністерство культури України, у складі якого знаходився Департамент у справах національностей і релігій, неодноразово звертало увагу керівництва Української православної церкви на дії окремих її ієрархів та священників, які брали участь у антиукраїнських заходах на

окупованих територіях. Проте належної реакції з боку цієї церкви не було, її священнослужителі продовжували публічно демонструвати свої проросійські позиції [132].

Окупація Донбасу супроводжувалася потужною антиукраїнською інформаційною кампанією, яка стала частиною гібридної війни Російської Федерації проти України. У російських пропагандистських матеріалах, які використовувалися й православними священиками на окупованих територіях, заперечувалося існування України як самостійної держави, містилися заклики до приєднання її територій до Росії. Такі дії кваліфікувалися правоохоронними органами України як посягання на її територіальну цілісність, розпалювання міжнародної ворожнечі, що шкодять національним інтересам України. Проти осіб, які займалися подібною пропагандою, відкривалися кримінальні провадження та заборонявся їм в'їзд в Україну [133].

Російська пропаганда, що велася різними методами і засобами на окупованих територіях Донбасу була спрямована на підрив довіри населення та формування почуття зневаги до української влади, до українців, які стали на захист незалежності та територіальної цілісності своєї держави, а також на підтримання проросійських настроїв серед жителів південно-східних регіонів України та дестабілізацію суспільно-політичної ситуації в цілому. Підступність російської та проросійської пропаганди в Україні стала мусульманському муфтію Саїду Ісмагілову підставою для висновку, що «російські ЗМІ – головні винуватці війни в Донбасі» [134].

В реалізації своїх численних антиукраїнських інформаційних проєктів Росія чимало місця відводила релігійній проблематиці. Метою російської релігійної пропаганди було формування у споживачів їхнього інформаційного продукту спотвореного уявлення про становище релігії і церкви в Україні, зокрема на Донбасі, яке розпалювало б міжконфесійну ворожнечу, поширювало міфи про утиски «канонічного православ'я»,

нейтралізувало проукраїнські настрої серед ієрархів та священників Української православної церкви, не допускало зміни юрисдикції православними громадами та дискредитувало у православному світі ідею створення в Україні Помісної православної церкви [135].

Підривною пропагандистською діяльністю проти України безпосередньо займалася й Російська православна церква, її священнослужителі, які прибували на окуповані території Донбасу разом із російськими найманцями.

В річищі російської політичної та релігійної пропаганди діяла й Українська православна церква. В той час, коли у храмах Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви, Української греко-католицької церкви виголошувалися патріотичні проповіді і промови, Українська православна церква щодо подій на Донбасі зайняла проросійську позицію і використовувала проросійську риторику. Як справедливо зазначають О.Горкуша та Л.Филипович, «УПЦ МП на офіційному рівні веде себе не як самостійна українська інституція, а як частина РПЦ, що обслуговує ідеологічні інтереси Москви і представляє російську імперсько-історіографічну точку зору» [136, с. 12].

За зовні привабливими закликами Української православної церкви до молитви за мир на Донбасі приховувалася ідея добровільної здачі самопроголошеним республікам частини території України. Українська православна церква своєю позицією та діями ієрархів і священників сприяли окупаційному режиму Донбасу впроваджувати на захоплених територіях ідеологію «русского мира», виправдовуючи тим самим свою підпорядкованість Московському патріархату. Головною ж метою української держави та проукраїнських релігійних організацій у цьому конфлікті було і залишається повернення Донбасу в Україну, відновлення її територіальної цілісності.

Окремі священники Української православної церкви займалися антиукраїнською діяльністю не лише на окупованій частині Донбасу, а й поза нею. Так, у 2015 р. Службою безпеки України була припинена діяльність двох священників із Житомирщини, які здійснювали у храмах антидержавну пропаганду на підтримку агресії Росії проти України, поширювали серед парафіян антиукраїнські статті, компакт-диски із проросійськими відеоматеріалами, виправдовували дії представників Російської Федерації на захоплених територіях України, що підпадає під кримінальну відповідальність за злочини проти основ національної безпеки [137].

Таким чином, позиція Української православної церкви, дії її керівництва, окремих священників були неадекватними тій ситуації, яка складалася на окупованих територіях Донбасу. Хоча на словах церква формально й закликала до миру, проте через свою проросійську орієнтацію припиненню збройного конфлікту вона не сприяла. Наявність проросійських позицій у частини ієрархів, священнослужителів, віруючих Української православної церкви, з одного боку, є наслідком тривалої і потужної пропагандистської діяльності Російської Федерації проти України, а з другого, - помилок, яких припускалася українська влада в інформаційній сфері, та прорахунків у формуванні та реалізації державної політики у релігійно-церковній сфері. У цьому контексті цілком справедливим вбачається твердження доктора філософських наук Ю.Чорноморця, що «в Україні не було протидії «русському миру»... Якби в країні була грамотна державна релігійна політика, то православна церква була б проукраїнською» [138].

Серед релігійних організацій, що зазнали значних утисків і переслідувань в окупованому Донбасі, була Українська православна церква Київського патріархату. Обзиваючи священників цієї церкви «бандерівськими попами», проросійські бойовики захоплювали їх у полон, залякували, глумилися над ними, виганяли з храмів, припиняли діяльність

їхніх парафій, підштовхували до переходу під юрисдикцію Московського патріархату. За повідомленням одного із ієрархів Донецької єпархії Української православної церкви Київського патріархату, станом на лютий 2015 р. 30 із 40 парафій єпархії, що знаходилися на окупованій території, через тиск сепаратистів припинили свою діяльність [139]. У зв'язку з цим Синод Української православної церкви Київського патріархату 15 травня 2014 р. прийняв заяву, у якій констатовалося, що дії проросійських сепаратистів Донбасу загрожують життю і здоров'ю духовенства і віруючих цієї церкви, що призводить до згорання релігійними громадами своєї діяльності. Синод звернув увагу на факти сприяння окремих представників духовенства Московського патріархату терористам і озброєним сепаратистам, публічне схвалення і заохочення ними злочинної діяльності вказаних осіб, перешкоджання правоохоронцям та збройним силам у відновленні правопорядку. Заява містила заклик до керівництва Української православної церкви публічно засудити таку діяльність, відмежуватися від неї і покарати винних. Від імені Синоду патріарх Філарет благословив український народ «на боротьбу проти агресорів, терористів та інших злочинців» [140].

Патріарх Філарет докладав чимало зусиль до подолання російського вторгнення в Україну, припинення бойових дій на Донбасі Він вів активну не лише релігійно-церковну, а й суспільно-патріотичну діяльність, роз'яснював позицію церкви щодо російської агресії, розвінчував загарбницькі устремління Кремля, а також дії Російської православної церкви. З метою донесення позиції України до міжнародного співтовариства щодо подій на Донбасі патріарх Філарет здійснив поїздку до Брюсселю, де мав зустрічі з керівництвом ЄС та НАТО. На цих зустрічах ним порушувалися питання про введення миротворчих сил з метою закриття українсько-російського кордону, про припинення російської «гуманітарної допомоги», під прикриттям якої в Україну поставлялася зброя [141].

Позитивно оцінивши в цілому зібрання Предстоятелів православних церков, яке відбулося в червні 2016 р. на острові Крит, патріарх Філарет разом з тим висловив занепокоєння, що його учасники «дуже м'яко поставились до агресії Росії проти України», «не засудили агресію так, як засудив її весь світ». Патріарх Філарет роз'яснив позицію Української православної церкви Київського патріархату щодо російського вторгнення в Україну [142]. Таким чином, активна проукраїнська патріотична позиція Української православної церкви Київського патріархату, її Глави патріарха Філарета стала головною причиною переслідування цієї церкви на окупованих територіях Донбасу.

У складній ситуації в окупованому Донбасі опинилися релігійні громади, священники та віруючі Римо-католицької церкви, яких порівняно з іншими конфесіями у цьому регіоні було небагато. Станом на січень 2013 р. у Донецькій області було 4 громади, у Луганській - 1 громада. Однак репресивна релігійна політика окупаційної влади, особливо на перших порах збройного конфлікту, торкнулася і цієї церкви. Два римо-католицькі священники були арештовані і звільнені з полону лише завдяки втручанням Ватикану. Відчуваючи на собі негативне ставлення окупаційної влади, чимало священнослужителів Римо-католицької церкви, як і інших релігій, змушені були залишити терени Донбасу, що призвело до занепаду громад і зробило неможливим задоволення релігійних потреб віруючими-католиками.

Ситуація в окупованому Донбасі, насамперед становище віруючих-католиків стали об'єктом пильної уваги папи Римського Франциска. Його голос у світовому протесті проти війни на сході України був досить відчутним. Разом з тисячами католиків він постійно здійснював молитви у Ватикані за жертв конфлікту та мир в Україні, закликав до припинення військового протистояння, ініціював надання допомоги потерпілим. Під час його зустрічі з Константинопольським патріархом Варфоломієм у листопаді 2014 р. було прийнято спільну заяву, яка містила заклики усіх

сторін конфлікту в Україні до діалогу та поваги норм міжнародного права.

Свідченням небайдужості папи Римського до жителів Донбасу було започаткування ним спеціальної гуманітарної акції «Папа для України», в рамках якої здійснено збір пожертв в католицьких храмах європейських країн для надання допомоги жертвам військового конфлікту на сході України. Під наглядом Державного Секретаріату Ватикану, Папської Ради, Апостольської нунціатури в Україні було надано допомогу 2 млн. осіб. При цьому особиста жертва Папи Франциска українцям становила 5 млн. євро, а загальна сума допомоги обчислювалася в 16 млн євро [143].

Крім того, за дорученням папи Римського апостольський нунцій в Україні Клаудіо Гуджеротті у 2016 р. двічі відвідав як прифронтову зону (Маріуполь, Краматорськ), так і окуповані райони Донбасу (Донецьк, Луганськ), щоб «власними очами побачити, що там відбувається, а потім поділитися своїми враженнями з папою Франциском». Під час своїх поїздок на Донбас він служив службу в римо-католицьких храмах, зустрічався з керівниками прифронтових міст, представниками інших релігій, молоддю, вимушеними переселенцями, знайомився з діяльністю благодійного фонду «Карітас-Краматорськ», який надає не лише матеріальну допомогу, а й духовну та психологічну підтримку потерпілим [144].

Оскільки римо-католицькі священики не мали можливості систематично здійснювати свої пастирські обов'язки на окупованих територіях Донбасу, приїзд до них представника Ватикану та здійснення ним богослужінь мало велике значення для місцевих віруючих-католиків. Щоправда, відвідування апостольським нунцієм римо-католицьких громад, матеріальна допомога папи Римського жителям окупованих територій Донбасу викликали неоднозначну реакцію в українському суспільстві. Так, відомий в Україні релігієзнавець, професор Л.Филипович з цього приводу заявила: «Питання в тому, кого вони підтримують і кому йдуть ці ресурси... Я не бачу доцільності в допомозі сепаратистам... Нунцій-

італієць архієпископ Гуджеротті... відстоює геополітичні інтереси Ватикану і мало орієнтований на проукраїнські вимоги сучасного релігійного життя» [145]. Папський нунцій Гуджеротті на цей закид Л.Филипович у свій бік відповів: «Чи сепаратистами на тому богослужінні були ті старенькі римо-католицькі бабці, що, так як і всі, у кращому разі мають воду по три години на добу, і які, поки молилися, утирали сльози самотності, згадуючи дітей та онуків, які тепер далеко?» [146]. Ще жорсткішу позицію з цього приводу зайняв український релігієзнавець, доктор філософських наук П.Павленко. У оцінках папи Римського конфлікту на сході України та діях апостольського нунція Гуджеротті на окупованих територіях Донбасу він вбачає «промосковську лінію поведінки Ватикану». Адже, підносячи молитви за Україну, надаючи допомогу потерпілим, папа при цьому «уникає називати Росію агресором». Ватикан переслідує при цьому свою стратегічну мету – «просування католицизму на Схід» [147] – вважає науковець.

Зрозуміло, позицію папи Римського та дії апостольського нунція на сході України не міг не підтримати Предстоятель Української греко-католицької церкви архієпископ Святослав. В одному з інтерв'ю він заявив: «Я не поділяю думки тих, хто вважає усіх людей, що потрапили в пастку на окупованій території, ворогами України.., більшість – це прості люди, які стали заручниками злочинців... Архієпископ Гуджеротті справді допоміг і допомагає нам у пастирській опіці над нашими священиками і вірними, які залишилися на окупованих територіях, і до яких ні я, ні їхній єпископ зараз не можемо приїхати... Тут важливо підкреслити, що він поїхав на ці території, виконуючи волю Папи, і засвідчив, що вони належать Україні. Бо він є посланцем Папи виключно для України» [148].

На нашу думку, матеріальна допомога потерпілим на Донбасі та вимушеним переселенцям заслуговує на увагу і схвалення, від кого б вона не надходила. Проте візитам на Донбас і діям папського нунція архієпископа Гуджеротті на окупованих територіях не можна дати

однозначної оцінки, оскільки він в одній особі є і повноважним представником держави Ватикан, і архієпископом Римо-католицької церкви. Як духовна особа, він, безперечно, може зустрічатися з віруючими-католиками, проте його поїздки на захоплені сепаратистами території Донбасу як папського посла, справді викликають чимало запитань і ставлять під сумнів правомірність його дій. Незважаючи на неоднозначну оцінку деякими українськими дослідниками позиції папи Римського щодо подій на Донбасі, дипломатичний корпус Ватикану продовжував засуджувати війну, яка триває на цій території. Так, Постійний представник Ватикану в ООН архієпископ Бернардіто Ауса у зверненні до голови цієї авторитетної міжнародної організації підтвердив солідарність Ватикану «з усіма народами, що страждають від усіляких конфліктів та агресій, включаючи так звані гібридні війни та заморожені збройні конфлікти», висловивши при цьому серйозне занепокоєння ситуацією в Україні, для врегулювання якої та збереження територіальної цілісності держави мають бути задіяні усі засоби, насамперед політичні. Він запевнив світове співтовариство, що Ватикан і надалі надаватиме гуманітарну підтримку населенню охоплених конфліктом територій. Ватикан підтримав зусилля ООН, ОБСЄ та інших організацій у сприянні становленню та утвердженню миру в Європі, зокрема в Україні [149].

Надаючи допомогу потерпілим від військового конфлікту на Донбасі, Ватикан разом з тим тривалий час офіційно не називав Росію країною-агресором. Продовжуючи виступати за мирне врегулювання ситуації, Ватикан лише через кілька років визнав, що події на сході України «не є громадянським конфліктом» [150].

Таким чином, Римо-католицька церква, Ватикан, папа Римський, спираючись на свій авторитет у світі, разом з впливовими міжнародними організаціями намагалися сприяти розв'язанню збройного конфлікту на сході України, збереженню непорушності її кордонів та територіальної цілісності. Через свою проукраїнську позицію від дій сепаратистів Донбасу

значною мірою постраждала Українська греко-католицька церква. До захоплення його територій проросійськими бойовиками та сепаратистами українські греко-католики в цьому регіоні мали 41 релігійну громаду, із них 36 – в Донецькій області та 5 – в Луганській. Через переслідування, репресії, викрадення духовенства та віруючих на окупованих територіях Донбасу Українській греко-католицькій церкві, її священнослужителям та віруючим було нанесено значної фізичної, моральної і матеріальної шкоди. Масові виїзди населення Донбасу у безпечні регіони призвели до зменшення майже в десять разів мережі греко-католицьких громад на окупованій території. Священики цієї церкви через загрозу їхньому життю і здоров'ю змушені були залишати окуповані території Донбасу.

Українська греко-католицька церква, використовуючи доступні їй канали і засоби, намагалася доносити до світового співтовариства, правдиву інформацію про суспільно-політичну ситуацію в Україні, зокрема події на Донбасі. Глава цієї церкви архієпископ Святослав, виступаючи 8 жовтня 2016 р. на Пленарній асамблеї Ради єпископських конференцій Європи, що проходила в Монако, зазначив, що, незважаючи на дипломатичні зусилля, інші заходи міжнародної спільноти, припинити бойові дії не вдалося. Наслідком російської агресії в Україну стали сотні загиблих, тисячі поранених, понад два мільйони внутрішньо переміщених осіб, економічна і гуманітарна криза. Глава Українська греко-католицької церкви проінформував учасників асамблеї про душпастирське та соціальне служіння церкви в сучасних умовах, наголосив на важливості для українського народу міжнародної солідарності і подякував католикам Європи за допомогу, яку вони на заклик папи Римського Франциска надавали потерпілим в Україні [151].

У складних умовах на окупованих територіях Донбасу опинилися протестантські релігійні організації. До захоплення сепаратистами цей регіон був місцем значного поширення протестантизму - близько третини від загальної кількості усіх релігійних організацій в Україні. В одній лише

Донецькій області діяло понад 700 протестантських громад, які становили понад 40 відсотків релігійної мережі [152].

Незважаючи на широке представництво протестантських релігійних організацій на Донбасі, відразу після його окупації вони були оголошені новою «владою» головними конкурентами православ'я і віднесені до категорії «деструктивних релігійних сект», які підривають основи новоутворених «республік» і становлять загрозу їх конституційному ладу. Свою нетерпимість до протестантизму вони мотивували його «європейським походженням» та «проамериканським впливом», тоді як Донбас, за їхнім твердженням, «це православна земля і на ній немає місця різним сектам» [152]. Проте найбільше проросійських сепаратистів непокоїла лояльність протестантів Донбасу до України та української влади. Як свідчив один із п'ятидесятницьких пасторів, із двадцяти протестантських церков міста Краматорська лише в одній підтримують сепаратистів. Саме тому протестанти Донбасу стали об'єктом всіляких їхніх нападок.

У боротьбі з протестантськими течіями та їх прихильниками бойовики Донбасу застосовували такі ж методи як і до православних Київського патріархату та греко-католиків – від захоплення молитовних будинків до викрадення, побиття, катування і навіть вбивства. Під час окупації м. Слов'янська проросійські сепаратисти вбили чотирьох служителів місцевої Церкви християн віри євангельської «Преображення Господнє» за звинуваченням у наданні допомоги військовослужбовцям Збройних Сил та Національної гвардії України. При цьому, вину за смерть протестантів сепаратисти Донбасу намагалися покласти на «українських націоналістів» [153].

Про ставлення проросійських бойовиків-сепаратистів до протестантів на Донбасі свідчить пастор церкви «Добра новина»: «Віряни, які залишилися на непідконтрольній території, якщо збираються для задоволення своїх духовних потреб за допомогою молитви, пісні або слова

Божого, змушені збиратися в підпіллі. Якщо на такому зібранні знаходять просто членів церкви – у них «адміністративне покарання». Якщо ж це пастор – до 10 років в'язниці» [154].

Через терор, що влаштували протестантським пасторам сепаратисти, вони, як і священнослужителі інших конфесій, змушені бути покидати свої міста в Донбасі, а громади – припиняти своє існування. Наслідком таких дій стало значне руйнування мережі протестантизму в цьому регіоні. Уже через кілька місяців після окупації більше 40 протестантських громад в Донецькій та 19 в Луганській області з цих причин або зовсім припинили свою діяльність, або пішли в підпілля [155].

Реакцією на дії сепаратистів щодо протестантизму та віруючих-протестантів в окупованому Донбасі стала заява Глав євангельських протестантських церков України, у якій зазначалося, що з часу активізації на сході України сепаратистських рухів та проголошення так званих Донецької та Луганської “народних республік” християни східних областей, особливо євангельського віросповідання, дедалі частіше стають жертвами релігійних переслідувань. Керівники євангельських протестантських церков України засудили будь-яку дискримінацію віруючих в Донецькій та Луганській областях і закликали міжнародне співтовариство докласти зусиль для припинення ескалації релігійної нетерпимості, утисків релігійної свободи, які сягнули до рівня фізичної розправи з інакомислячими, включно з реальною загрозою для життя євангельських християн на територіях східної України, контрольованих озброєними сепаратистами [156].

Незважаючи на такі заяви керівників євангельських протестантських церков України, окупаційна влада намагалася сформувати у місцевого населення негативну громадську думку щодо протестантизму. З цією метою в окупованих містах Донбасу організовувалися і проводилися заходи та акції, на яких розвінчувалося «американське фінансування»

«сект», їхня діяльність з «підриву зсередини» «Донецької народної республіки» та «негативний вплив на православну релігію» [147].

Ініціатори цих заходів звинувачували членів протестантських громад у «проведенні проукраїнської пропаганди» і заявляли про свій намір проводити такі акції аж до повного викорінення «сект» із Донбасу.

Окупація територій Донбасу негативно позначилася й на становищі мусульманства. До окупації в цьому регіоні діяло близько 50 мусульманських громад. За їх кількістю донецький регіон після Криму посідав друге місце.

Після захоплення частини Донбасу проросійськими сепаратистами становище мусульман у цьому регіоні значно погіршилося. У зв'язку з виїздом значної частини населення Донбасу, включаючи й віруючих-мусульман, у безпечні місця активність мусульманських громад на окупованій території поступово почала згасати. Так, якщо до окупації місцеву мусульманську мечеть у м.Луганську відвідували 500-600 прихожан, то після захоплення сепаратистами – приблизно у 20 разів менше. Через загрозу життю і здоров'ю з боку бойовиків-сепаратистів керівник цієї релігійної громади виїхав за межі Донбасу, а ті мусульманські священики, які залишилися на окупованих територіях, змушені були приховувати свою політичну позицію [158]. Про становище мусульманства в окупованому Донбасі керівник Духовного управління мусульман «Умма» муфтії Саїд Ісмагілов повідомляв: «Маємо по п'ять громад у Донецькій та Луганській областях. Зараз більшість територій, на яких вони знаходяться, під окупацією. Лише по одній громаді залишилося на території, яку контролює Україна. Всі інші під окупацією, і їм важко. Представники ФСБ вже побували в цих мечетях з інструктажем... Просили не згадувати в молитвах Україну» [159].

Незважаючи на низку проблем, що з'явилися у мусульман після окупації Донбасу, ставлення до них сепаратистської влади було лояльнішим, ніж до інших конфесій. Це пов'язано з наявністю

мусульманства у Росії (приблизно 25 млн. чол.), на яку орієнтувалися сепаратисти Донбасу, та визнанням нею цієї релігії офіційною; безпосередньою участю у військовому захопленні територій Донбасу російських найманців з регіонів, де традиційно сповідується іслам; перебуванням частини місцевих мусульман у лавах збройних формувань бойовиків. Окупація Донбасу призвела до того, що віруючі-мусульмани опинилися по обидва боки конфлікту. Одні із них, перебуваючи на службі у Збройних Силах України, Національній гвардії України, зі зброєю у руках відстоювали незалежність та територіальну цілісність України, здійснювали волонтерську діяльність, інші – підтримували окупаційну владу і воювали на боці проросійських сепаратистів.

Серед причин розколу мусульманського середовища в Україні була й поліетнічність віруючих-мусульман (азербайджанці, татари, турки-месхетинці та ін.) та їх організаційна розрізненість. Ще до окупації Донбасу в Україні нараховувалось кілька мусульманських релігійних управлінь. При цьому рівень релігійної активності та політичні орієнтації (проукраїнська чи проросійська) мусульман теж були різними. Адже мусульмани, які проживали в Донецькій та Луганській областях, як і все населення Донбасу, тривалий час заходилося під впливом російської пропаганди, що не могло не позначитися на їх світогляді, політичних устремліннях, ставленні до української влади.

Деякі проросійськи зорієнтовані мусульманські громади на окупованих територіях Донбасу робили спроби встановлення зв'язків із духовними центрами, що знаходяться в Росії. Натомість проукраїнськи налаштовані мусульмани Донбасу брали участь у діях, спрямованих на звільнення його окупованих територій, відновлення повноти релігійно-церковного життя.

Значні труднощі в окупованому Донбасі мали й віруючі-іудеї. Через загрозу їхньому життю, починаючи з 2014 року, вісім тисяч євреїв Донбасу з тридцяти переїхали на постійне місце проживання в Ізраїль, 2-3 відсотки

виїхали до Росії, значна частина – в центр та на захід України. Масовий виїзд єврейського населення, особливо молоді з окупованої території Донбасу, серед якого були й іудейські рабини, призвів до розпаду та припинення діяльності іудейських громад. Якщо до окупації в цьому регіоні діяли понад 30 іудейських релігійних організацій, то після неї залишились одиниці [160].

До упередження поширенню сепаратизму, недопущення російського військового вторгнення в Україну, мирного врегулювання військового конфлікту на Донбасі чимало зусиль доклала Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. З початком цього конфлікту важливим напрямом її діяльності стало сприяння українській владі у протидії російській агресії та сепаратизму, захисту незалежності та територіальної цілісності України.

Вкрай негативною була реакція Ради церков на рішення Федеральних Зборів Росії щодо надання згоди на застосування російських військ в Україні. У її спеціальній заяві зазначалося, що «введення військових сил іншої держави на територію суверенної української держави є загрозою не тільки для неї, а й для миру та спокою на Європейському континенті» [161].

Виходячи з того, що втрата незалежності та територіальної цілісності України - «це гріх перед Богом та майбутніми поколіннями нашого народу», Рада визнала право громадян на захист Вітчизни, надавала допомогу військовослужбовцям-учасникам АТО, їхнім сім'ям, вимушеним переселенцям із зони бойових дій, підтримувала благодійництво та волонтерство, засуджувала релігійні переслідування та дискримінацію віруючих, захоплення культових споруд на окупованих територіях Донбасу. Вона закликала Всесвітню Раду Церков, Міжрелігійну раду Росії, Раду із взаємодії з релігійними об'єднаннями при Президентові Російської Федерації сприяти звільненню заручників і полонених на сході України, а в разі неможливості – забезпечити належні та гідні умови їх утримання [162]. З метою моральної і матеріальної підтримки учасників АТО члени

Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій здійснили поїздку у зону бойових дій, де провели своє засідання, зустрічалися з місцевою владою, спілкувалися з населенням, представниками місії ОБСЄ, молилися за Україну та її захисників. У прийнятому безпосередньо у зоні АТО зверненні вона закликала усіх причетних до розпалювання військового конфлікту на сході України до пошуку порозуміння та прагнення до миру, припинення штучного загострення ворожнечі через поширення неправдивої інформації, а також до складання зброї тими, хто незаконно взяв її до рук, і тими, хто прийшов на українську землю зі злочинними та загарбницькими намірами. Рада високо оцінила служіння українських воїнів-захисників, а також військових капеланів і волонтерів на сході України. Ієрархи та релігійні лідери українських церков і релігійних організацій висловили переконання, що налагодження широкого суспільного діалогу, співпраця влади з громадськістю сприятимуть утвердженню миру, згуртуванню нації, виходу з економічної та політичної кризи, проведенню реформ. Релігійні діячі вкотре звернулися до міжнародного співтовариства за допомогою у збереженні територіальної цілісності, суверенітету і недоторканості кордонів України, включаючи український Крим і Донбас [163]. Релігійна ситуація на Донбасі з часу його окупації стала предметом уваги міжнародного співтовариства. Міжнародні організації і державні структури інших країн постійно здійснювали моніторинг за дотриманням прав людини, становищем релігійних організацій, віруючих різних конфесій на Донбасі, оприлюднювали свої спостереження. Так, у щорічному звіті Державного департаменту США про релігійні свободи на планеті за 2014 р. зазначалося, що в районах Донбасу, які контролюються проросійськими сепаратистами, грубо порушуються релігійні свободи, зафіксовані випадки викрадення, побиття та погроз на адресу протестантів, католиків, парафіян Української православної церкви Київського патріархату, а також переслідування євреїв [164].

Грубі порушення прав людини, утиски свободи совісті і віросповідання на непідконтрольних Україні територіях цей департамент зафіксував також у своєму звіті за 2015 р., де, зокрема, вказувалося на те, що підтримувані Росією дії бойовиків-сепаратистів призвели до появи на окупованих територіях такого явища як релігійні переслідування. У звіті відзначалося, що насильству, дискримінації та погрозам найбільшою мірою піддаються віруючі Української православної церкви Київського патріархату та протестанти. Сепаратисти чинили насильство над ними, поварварськи ставилися до їхнього церковного майна, захоплювали його, проголошували, що тільки визначені ними церкви можуть діяти вільно [165].

Зважаючи на ситуацію, що склалася у релігійно-церковній сфері на окупованих територіях Донбасу, релігійні організації, служителі культу, віруючі, що знаходилися на окупованій частині Донбасу, у свою чергу, неодноразово зверталися до міжнародних організацій, сподіваючись на допомогу у відновленні їхнього права на свободу совісті і віросповідання, поверненні культових споруд.

Військові дії на Донбасі призвели до того, що церкви, релігійні організації, що функціонували в цьому регіоні, священнослужителі, які їх обслуговували, (хто більшою, хто меншою мірою) зазнали серйозних випробувань.

Окупація Донбасу негативно вплинула на релігійну ситуацію в регіоні, спричинила руйнування релігійної мережі, що сформувалися тут за роки незалежності України. На захоплені проросійськими бойовиками території Донбасу прийшло те, чого давно позбулися демократичні держави світу – релігійні переслідування та репресії. Основоположні принципи демократії у релігійно-церковній сфері – свобода совісті і віросповідання, рівність релігій, віросповідань та релігійних організацій, релігійний плюралізм, що за роки незалежності стали вагомим надбанням

української держави у релігійно-церковній сфері в окупованому Донбасі почали втрачати свій зміст.

Особливо нестерпним становище різних конфесій було на перших порах окупації Донбасу, коли дія українських законів на цих територіях була припинена і усі питання їх існування та діяльності вирішувалися проросійськими бойовиками-сепаратистами на їх власний розсуд. Від місцевої проросійської влади на окупованих територіях релігійних утисків і переслідувань більшою або меншою мірою зазнали усі релігійні організації крім православ'я, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату. Відверто вороже ставлення проросійських сепаратистів до Української православної церкви Київського патріархату, Української греко-католицької церкви, окремих течій протестантизму було зумовлене здебільшого політичними причинами, насамперед їхньою проукраїнською позицією та проєвропейською орієнтацією, а також несприйняттям тих цінностей, які визнавалися і культивувалися владою окупованого Донбасу. Проте ставлення проросійських сепаратистів до релігійних організацій на окупованих територіях не залишалося незмінним. Якщо на початку окупації Донбасу воно мало доволі агресивне спрямування, то з часом відносини окупаційної влади з релігійними організаціями почали набувати меркантильного характеру. Сепаратисти намагалися виявляти лояльні до свого режиму релігійні організації, навертати їх на свій бік, примушувати до співпраці. При цьому враховувалося й те, що релігійні організації надавали населенню окупованих територій гуманітарну допомогу.

Бойові дії на Донбасі вкотре засвідчили, що між найбільшими і найвпливовішими в Україні православними церквами є суттєві відмінності, які полягають насамперед їх у політичних орієнтаціях. В той час, коли Українська православна церква Київського патріархату, Українська греко-католицька церква твердо стоїли на проукраїнських патріотичних позиціях, частина єпископату і духовенства Української православної церкви на непідконтрольних Україні територіях Донбасу відкрито виявляла свою

проросійську налаштованість і підтримувала окупаційну владу та проросійських бойовиків. Як зазначав М.Черенков, на теренах Донбасу «зіштовхнулись два типи, чи скоріше за все, модуси релігії, імперсько-агресивний та національно-визвольний» [166]. Різновекторність ціннісних і цивілізаційних орієнтацій релігійних організацій в Україні було наслідком впливу на них різних релігійних центрів та політичних сил. Події на Донбасі призвели до посилення релігійної конфронтації між Українською православною церквою, частина духовенства якої стала на шлях співпраці з окупантами, та іншими церквами, які займали проукраїнські позиції. Посилення релігійного протистояння, у свою чергу, не могло не позначитися на загальній політичній ситуації в українському суспільстві.

Оскільки релігія на Донбасі виявилася тісно вплетеною в суспільно-політичний конфлікт, розв'язання проблем, що накопичилися у релігійно-церковній сфері, можливе лише у разі його припинення і ліквідації наслідків. Відновлення цивілізованих форм релігійно-церковного життя в Донбасі, реінтеграція релігії в українське суспільство можливе за умови його повної деокупації, повернення усіх його територій до складу України, відновлення її територіальної цілісності та забезпечення єдності українського суспільства [167, с.27-31].

З урахуванням того, що спроби звільнення окупованої частини Донбасу силовими методами визнано безперспективними, виникає потреба у розгортанні політичного діалогу за участю органів державної влади України, представників міжнародних організацій, політичних та релігійних діячів.

3.4. Релігійно-політична боротьба за незалежність українського православ'я

Однією із проблем, що у 2018-2019 рр. набула значної актуальності у релігійно-церковному і суспільно-політичному житті України, була проблема незалежності православної церкви. І хоча на перший погляд ця

проблема здається виключно релігійною, насправді в українському суспільстві вона має яскраво виражене політичне забарвлення.

Як відомо, історія розпорядилася так, що українське православ'я у 1686 р. потрапило під юрисдикцію Московського патріархату і тривалий час існувало як його невід'ємна складова. Під час перебування України у складі Російської імперії питання про її церковну незалежність від Російської православної церкви не порушувалося.

Вперше воно постало в часи національно-визвольних змагань, коли розпочалася розбудова незалежної української держави. Проте тодішні українські уряди – Центральна Рада, Гетьманат, Директорія та Західно-Українська Народна Республіка - мали різні підходи до його вирішення. Так, діячі Центральної Ради (1917-1918 рр.) (зокрема М.Грушевський, В.Винниченко та ін.) маючи соціалістичні погляди, недооцінювали, а то й повністю ігнорували роль і значення релігійного чинника в суспільно-політичному розвитку України.

Наступний український уряд – Гетьманат – з перших днів свого існування проводив активну релігійну політику, відповідно до якої у незалежній державі мала бути створена незалежна церква. Такою церквою члени цього уряду вважали українську православну церкву і робили все можливе для її вивільнення від російського релігійного впливу. Міністр віросповідань гетьманського уряду В.Зіньківський порушував питання про її автономію у рамках Московського патріархату, а його наступник О.Лотоцький - про повну автокефалію. Однак через відмову проросійськи налаштованого єпископату православної церкви співпрацювати з владою у справі досягнення церковної незалежності поставлена мета не була досягнута.

Тому наступна українська влада – Директорія – змушена була 1 січня 1919 р. спеціальним законом проголосити створення Української автокефальної православної церкви. Відповідно до нього ця церква оголошувалася незалежною і набувала статусу, близького до державної. Її

керівним органом був синод, що утримувався за рахунок держави і проводив свої засідання у присутності представника уряду.

Уряд Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), як і новоутворені держави Західної Європи, проголошував рівність прав усіх громадян, незалежно від їхнього віросповідання. Українській греко-католицькій церкві, яка мала у цьому регіоні значне поширення і вплив, було надано офіційний статус, що сприяло формуванню національної ідентичності населення Галичини.

Проголошення 22 січня 1919 р. акту Злуки Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки в одну державу поставило українських діячів перед фактом наявності в одній державі двох українських церков – православної і греко-католицької з однаковим статусом. З метою виходу із ситуації, що склалася, в урядових колах виношувалися плани конфесійного відмежування України від Росії та Польщі шляхом прийняття православними українцями греко-католицизму, обрання А. Шептицького Київським митрополитом і проголошення папою Римським українського патріархату. Проте умови військового стану не дали можливості реалізувати ці плани.

Через складне військово-політичне становище, напружену суспільно-політичну ситуацію, відсутність єдиних підходів до вироблення засад державно-церковних відносин, часті зміни українських урядів тодішній владі не вдалося розробити і послідовно впроваджувати державну політику, спрямовану на утвердження незалежної церкви.

На окупованих восени 1919 р. денікінцями українських землях почала проводитися політика повернення українського православ'я під контроль Московського патріархату.

З приходом до влади більшовиків Українська автокефальна православна церква, зазнавши утисків і переслідувань, у 1930 р. «саморозпустилася». Значна частина її ієрархів та священнослужителів були піддані репресіям.

В роки Другої світової війни на окупованих територіях України діяльність Української автокефальної православної церкви частково була відновлена. Проте після закінчення війни під тиском радянських органів ця церква знову припинила своє існування в Українській РСР і продовжувала функціонувати за кордоном у країнах поселення української діаспори.

В умовах демократизації суспільства наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. Українська автокефальна православна церква почала відроджуватися, а після проголошення незалежності України вона повністю легалізувалася і стала діяти паралельно з Українською православною церквою, що перебувала в єдності з Московським патріархатом. Тобто на час здобуття незалежності Україна мала на своїй території дві православні церковні структури, відносини між якими були напруженими. Невдала спроба їх об'єднання у 1992 р. призвела до появи в Україні третьої православної церкви – Української православної церкви Київського патріархату.

Оскільки усі три церкви конфліктували між собою, перед українською владою постало питання припинення ворожнечі між ними і реального їх об'єднання. До його вирішення почали докладати зусиль державні та релігійні діячі, політики, представники громадськості України. Однак, розв'язати проблеми, що існували в українському православ'ї, їм не вдалося.

Для вирішення українського церковного питання керівники української держави почали шукати реальної підтримки у Вселенського патріарха Варфоломія, який у 2008 р. запропонував план об'єднання українських церков в одну релігійну інституцію і надання їй автокефалії. Він у себе включав:

визнання незаконною передачу у 1686 р. Київської митрополії Московській патріархії;

відновлення юрисдикції Константинопольського патріархату над Київською митрополією;

об'єднання Української православної церкви Київського патріархату і Української автокефальної православної церкви;

зречення Главою Української православної церкви патріархом Філаретом патріаршества;

обрання українськими єпископами трьох ієрархів-кандидатів на очільника Київської митрополії;

обрання Вселенським патріархом Варфоломієм Київського митрополита [481].

Оскільки цей план торкався корінних інтересів Російської православної церкви, а також безпосередньо Глави Української православної церкви Київського патріархату патріарха Філарета, він виявився неприйнятним для них і був відхилений. Його реалізації завадив також тодішній Глава Російської православної церкви патріарх Алексій II в обмін на відновлення церковного спілкування, яке на той час було припинено між Московським і Константинопольським патріархатом, та на його участь у церковній нараді, що мала визначати порядок денний Всеправославного собору. Тим самим, вирішення українського церковного питання було відкладено на невизначений час [168].

У зв'язку з агресією Росії в Україну, анексією Криму і окупацією Донбасу, перехід частини ієрархів і духовенства Української православної церкви на службу окупаційному режиму питання про незалежність української церкви значно актуалізувалося. В політичних і релігійних колах формувалося розуміння того, що здобуття автокефалії можливе лише спільними зусиллями української влади і церкви.

Важливим кроком на шляху до незалежності української церкви було Звернення Верховної Ради України (16 червня 2016 р.) до Вселенського патріарха Варфоломія з проханням щодо вжиття заходів для подолання розколу в українському православ'ї та надання українській церкві автокефалії. Порушуючи перед Вселенським патріархом Варфоломієм це питання, Верховна Рада України виходила з того, що

українське православ'я за всіма належними критеріями вже давно досягло рівня необхідного для автокефального буття: Україна визнана усім світом самостійною державою; український народ має власну самобутню культуру; у разі подолання розділення українська церква може стати найчисленнішою православною церквою світу і посісти належне місце серед Помісних православних церков [169].

У зверненні до Вселенського патріарха Варфоломія, Верховна Рада України посилалася на історичний досвід Константинопольського патріархату, який, керуючись інтересами національної цілісності балканських народів та навіть всупереч власним інтересам, благословив утворення чотирьох автокефальних церков: Сербської (1831 р.), Албанської (1937 р.), Болгарської (1945 р.), Грецької (1850 р.), а також був безпосередньо причетний до подолання внутрішнього протистояння і нормалізації церковного життя у православних церквах Естонії (1996), Болгарії (1998) та Чехії і Словаччини (2014). При цьому українські парламентарі заявили про визнання материнською структурою українського православ'я саме Константинопольської православної церкви і висловлювали сподівання, що надання українській церкві автокефалії стане важливою передумовою для створення та розвитку унікальних стосунків між Києвом та Константинополем і дозволить подолати чимало негативних тенденцій у житті сучасного православ'я [170].

При цьому бажання українського народу мати незалежну церкву повною мірою узгоджувалося з апостольськими правилами, якими за кожним народом, який має політичну незалежність, визнавалося право на створення власної церкви. Цим правом уже сповна скористалися народи низки країн, де домінуючою є православна релігія.

Українська православна церква, що знаходиться в юрисдикції Московського патріархату, розцінила Звернення Верховної Ради України до Вселенського патріарха Варфоломія як втручання у внутрішні справи

церкви та порушення законодавчо закріпленого принципу відокремлення церкви від держави.

Незважаючи на таку позицію Української православної церкви, ініціатива Верховної Ради України щодо надання українській церкві автокефального статусу була взята Вселенським патріархом Варфоломієм до уваги.

Усвідомлюючи важливе державницьке, політичне та релігійне значення церковної автокефалії для незалежної української держави, до практичного розв'язання цієї проблеми долучився Президент України П.Порошенко. Він, зі свого боку, направив Вселенському патріарху Варфоломію особистого листа, у якому запевнив його про наявність у керівництва України «серйозних намірів» та «твердої політичної волі» у розв'язанні проблеми автокефалії української церкви.

17 квітня 2018 р. Президент України П.Порошенко знову звернувся до Вселенського патріарха Варфоломія з тим же проханням – надати православної церкві в Україні Томос про автокефалію. В обґрунтуванні необхідності його надання він виходив з того, що цей документ зміцнить релігійну свободу та міжконфесійний мир в Україні, посилить права та свободи громадян, довершить утвердження незалежності і самостійності України у духовному вимірі, піднесе на нові висоти повагу та авторитет Вселенського патріарха серед українців [171].

Звернення Президента України до Вселенського патріарха Варфоломія щодо надання автокефалії українській церкві 19 квітня 2018 р. було підтримано спеціальною постановою Верховної Ради України [172], а також скріплено підписами усіх ієрархів Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви, а також (незважаючи на шантаж, тиск, залякування та погрози) двома ієрархами Української православної церкви.

Противники об'єднання та незалежності українського православ'я з числа релігійних, політичних та політизованих громадських структур

відразу почали всіляко протидіяти ініціативам влади та проукраїнських церков у реалізації цієї ідеї. Так, «Неурядова організація верховенство права» подала позов до Окружного адміністративного суду м. Києва, у якому просила встановити наявність/відсутність у Президента України повноважень щодо втручання у діяльність церкви та релігійних організацій, зокрема шляхом підписання та направлення звернення до Вселенського патріарха Варфоломія про надання православної церкві в Україні Томосу про автокефалію [173].

У зв'язку з цим судовим позовом прес-служба Адміністрації Президента України заявила, що «боротьба за Томос про автокефалію відповідає національним інтересам і є питанням національної безпеки. У такій ситуації це не право, а обов'язок президента діяти... Бездіяльність була б справжнім злочином, за який варто і треба було б судити» [174].

Група опозиційних народних депутатів України від імені «більшої частини українських православних» у відкритому зверненні до Вселенського патріарха для уникнення «політичних спекуляцій» закликали його не приймати «поспішних рішень» щодо автокефалії української церкви. З метою недопущення використання церкви у політичних цілях, зокрема у президентській виборчій кампанії 2019 р., вони пропонували розвести у часі президентські вибори в Україні із розглядом питання про автокефалію української церкви. При цьому ними вказувалося на те, що розгляд питання про автокефалію української церкви можливий лише за «наявності згоди російського патріарха» [175].

В контексті протидії реалізації ідеї автокефалії православної церкви в Україні 12 грудня 2018 р. група народних депутатів України від опозиційних фракцій звернулася також до Конституційного Суду України з поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) Постанови Верховної Ради України «Про підтримку звернення Президента України до Вселенського патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію православної церкви в Україні». Суб'єкти конституційного

подання виходили з того, що підтримка Верховною Радою України вищезазначеного президентського звернення «нівелює релігійну свободу та міжконфесійний мир в Україні, порушує права та свободи громадян, зокрема конституційне право на свободу світогляду і віросповідання та є прямим втручанням держави у справи церкви» і просили Конституційний Суд України визнати вищезазначену постанову такою, що не відповідає Конституції України (неконституційною) [176]. Конституційний Суд України, зазначивши, що порушене у конституційному поданні народних депутатів України питання є політичним, а не юридичним, відмовив у відкритті конституційного провадження щодо нього.

Складність розв'язання проблеми незалежності української церкви полягала у відсутності у світовому православ'ї чіткого механізму надання автокефалії, а також у серйозних розбіжностях між Константинопольським і Московським патріархатами у поглядах на її моделі, оскільки кожний вважав це своєю прерогативою.

Переконавшись у тому, що Російська православна церква не має наміру і бажання надавати автокефалію українській церкві, та у відповідь на звернення Президента України, Верховної Ради України, ієрархів українських церков до цієї справи долучився Вселенський патріарх Варфоломій. Він заявив, що «епізодичні цілеспрямовані спроби вирішити (українське) питання з боку Російської церкви провалилися. Тому, оскільки Росія як відповідальна за нинішню болісну ситуацію в Україні не здатна вирішити цю проблему, Вселенський патріархат взяв на себе ініціативу її розв'язання» [177].

Константинопольським патріархатом та Вселенським патріархом Варфоломієм було розпочато відповідні процедури, пов'язані із наданням автокефалії православній церкві в Україні. Про ґрунтовність опрацювання ними українського церковного питання свідчила підготовлена та заслухана на зібранні усього єпископату цієї церкви (1-3 вересня 2018 р.) спеціальна доповідь обсягом в 90 сторінок [178].

Зі свого боку, Президент України П.Порошенко продовжував активно сприяти розв'язанню проблеми незалежності української церкви. Чимало місця її висвітленню було відведено ним у виступі з нагоди 1030-річчя хрещення Київської Русі-України (28 липня 2018 р.). Обгрунтовуючи необхідність здобуття автокефалії православної церкви в Україні, він виходив з таких постулатів:

наявності у мільйонів українців бажання мати об'єднану та незалежну церкву;

готовності православної церкви в Україні до повноцінного самостійного існування та функціонування;

важливості автокефалії для утвердження незалежності української держави, зміцнення релігійної свободи та міжконфесійного миру;

необхідності позбавлення впливу на населення України Російської православної церкви, яка «підтримує реваншистську імперську політику Кремля»;

визнання Константинопольської церкви материнською для українського православ'я;

гарантування невторчання влади у внутрішні церковні справи, вільне волевиявлення віруючих при вирішенні питання щодо церковної юрисдикції;

цінність релігійного миру для поліконфесійної України [179].

Питання єдності та незалежності українського православ'я П. Порошенко порушив також у Щорічному посланні до Верховної Ради України (20 вересня 2018 р.). Наголошуючи на політичному значенні церковної автокефалії для української держави, він зазначав: «Томос – це фактично ще один Акт проголошення незалежності України. Для нас власна церква – гарантія духовної свободи. Це – запорука суспільної злагоди» [180].

З метою вивчення релігійної ситуації, надання допомоги у об'єднанні церков, організації церковного собору Вселенський патріарх

Варфоломій призначив в Україну двох своїх ієрархів українського походження – архієпископа Даниїла Памфілійського зі США та єпископа Іларіона Едмонтонського з Канади, які зустрічалися з Президентом України П.Порошенком, Головою Верховної Ради України А.Парубієм, представниками Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій.

Важливим кроком на шляху до незалежності українського православ'я був Синод Константинопольської православної церкви (9-11 жовтня 2018 р.), який підтвердив рішення про продовження процедури надання автокефалії українській церкві; скасував акт 1686 р. про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату; відновив ставропігію Вселенського патріарха у Києві та канонічний статус предстоятелів двох українських церков; закликав сторони утримуватися від захоплення культових будівель і майна, а також від будь-яких інших насильницьких дій та помсти [181].

З приводу цього Синоду Президент України П.Порошенко зробив заяву, у якій назвав його «грандіозною історичною подією», а прийняті ним рішення - «великою перемогою боголюбивого українського народу над московськими демонами, перемогою добра над злом, світла над темрявою». Він зазначив також, що Вселенський патріарх та Синод «остаточно розвіяли імперські ілюзії і шовіністичні фантазії Москви про Україну як нібито канонічну територію російської церкви». При цьому П.Порошенко знову особливо наголосив на політичному значенні надання Томосу, який є «питанням української державності, незалежності, національної безпеки.., основою власного шляху розвитку держави і нації». З отриманням Томосу, зазначив П.Порошенко, «імперія втрачає один із останніх важелів впливу на свою колишню колонію» [182]. Оцінюючи значення для України рішень Синоду Константинопольського патріархату, один із екзархів Константинопольського патріархату в Україні єпископ Іларіон Едмонтонський із Канади, зазначив, що «11 жовтня 2018 року – це

історичний день, який став днем проголошення, говорячи світською мовою, декларації про духовний суверенітет українського народу» [183].

Наступним кроком у розв'язанні української церковної проблеми було підписання Угоди про співробітництво та взаємодію між Україною та Константинопольським патріархатом. В рамках цієї угоди Вселенський патріархат зобов'язався забезпечувати конституювання в Україні Помісної православної церкви шляхом надання Томосу, сприяти налагодженню її контактів з іншими Помісними православними церквами. Україна взяла на себе зобов'язання щодо створення представницької місії «Ставропігія Вселенського патріархату в Україні». Сторони домовилися також про розширення двосторонніх відносин, зміцнення духовних контактів, узгодження та проведення спільних соціально значимих заходів, обмін інформацією з питань релігійної ситуації у світовому та українському православ'ї [184].

Ідучи назустріч Константинопольському патріархату, який активно включився у розв'язання українського церковного питання, українська влада за ініціативою Президента України П.Порошенка прийняла рішення про надання йому у постійне безоплатне користування Андріївської церкви – визначного об'єкта культурної спадщини, пам'ятки архітектури національного значення, де Вселенський патріарх Варфоломій матиме свою резиденцію.

Оскільки в Україні існували три православні церкви, однією із головних умов Константинопольського патріархату надання автокефалії було об'єднання українських православних церков. Після визначення дати проведення Об'єднавчого собору – 15 грудня 2018 р. Вселенський патріарх Варфоломій запросив ієрархів усіх українських православних церков - Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви та Української православної церкви - до участі у його роботі. У відповідь на це запрошення Українська православна церква, що знаходиться в

юрисдикції Московського патріархату, заборонила своїм архієреям, священикам, ченцям і мирянам бути присутніми на цьому Соборі.

15 грудня 2018 р. на Собор прибули і безпосередньо брали у ньому участь усі ієрархи Української православної церкви Київського патріархату, Української автокефальної православної церкви та два митрополити Української православної церкви. На Соборі були присутні також Президент України П.Порошенко та Голова Верховної Ради України А.Парубій, що свідчило про зацікавленість української держави і влади у розв'язанні проблеми єдності православних церков.

Собор прийняв рішення про об'єднання українських православних церков в єдину релігійну організацію – Православну церкву України, затвердив її Статут і обрав Предстоятелем митрополита Епіфанія з титулом – «Митрополит Київський і всієї України». Вселенський патріарх Варфоломій привітав новообраного Предстоятеля Православної церкви України і запросив до Стамбула для вручення йому Томосу про автокефалію. Серед запрошених на врученні Томосу були також Президент України П.Порошенко та Голова Верховної Ради України А.Парубій.

5 січня 2019 р. у Стамбулі Вселенським патріархом Варфоломієм в урочистій обстановці було підписано, а 6 січня вручено Предстоятелю новоутвореної української церкви митрополиту Київському і всієї України Епіфанію «Патріарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православній церкві України».

Об'єднавчим собором, підписанням та врученням Томосу завершилася тривала боротьба українського православ'я за автокефалію, яка закінчилася перемогою української держави і української церкви.

Митрополит Епіфаній після обрання його Предстоятелем Православної церкви України зробив кілька заяв, які мали не лише релігійний, а й політичний зміст. Зокрема, він наголосив на тому, що «церква має бути відокремлена від держави», «ніякої державної церкви не

повинно бути» і «церкву не повинні використовувати в політичних цілях» Він заявив також, що новоутворена церква стоятиме на національно-патріотичних позиціях, буде духовною основою і опорою української держави в нелегкий час випробувань. При цьому він наголосив на необхідності повернення Україні анексованого Криму і території окупованого Донбасу.

Розв'язанню українського церковного питання значний спротив чинила Росія, її влада і церква. Грубо фальсифікуючи події і факти, вони розгорнули з цього приводу широку антиукраїнську пропагандистську кампанію.

До протидії створенню Православної церкви України та здобуттю нею автокефалії, неодноразово вдавався Президент Росії В. Путін. Для нього ця проблема виявилася настільки важливою, що була предметом обговорення на оперативній нараді з постійними членами Ради безпеки Російської Федерації, до якої входить вище політичне керівництво Росії [185].

Крім того, з приводу релігійної ситуації в Україні В.Путін мав телефонну розмову із Вселенським патріархом Варфоломієм, у якій він намагався переконати його в тому, що в Україні існує одна канонічна православна релігійна інституція – Українська православна церква, яка хоча й знаходиться в юрисдикції Московського патріархату, проте не має необхідності боротися за свою незалежність, оскільки вона уже є «повністю незалежною» [186].

Однак твердження В.Путіна про «повну незалежність» української церкви від російської легко спростовується положеннями їх церковних статутів. Так, ці церкви настільки тісно пов'язані між собою, що Статут Російської православної церкви містить згадку про Україну, Українську православну церкву, її Предстоятеля митрополита Київського і всієї України, а у Статуті Української православної церкви 7 разів згадується

Російська православна церква та тричі – її Глава патріарх Московський і всієї Русі.

Хоча Українська православна церква є «самостійною», «незалежною в управлінні», «самокерованою», «близькою до автономії» релігійною організацією, проте вона існує у складі Російської православної церкви і є її «частиною». Статутом Російської православної церкви Україна оголошується канонічною територією, на яку поширюється її юрисдикція. Українська православна церква може підтримувати зв'язки із Помісними православними церквами світу не самостійно, а тільки через Російську православну церкву.

Відповідно до Статуту Української православної церкви у всіх її храмах і монастирях під час богослужіння спочатку підноситься ім'я патріарха Московського і всієї Русі, а потім – ім'я її митрополита Київського і всієї України.

Новообраний Предстоятель Української православної церкви може вступити на посаду тільки після його представлення Патріарху Московському і всієї Русі, благословення та вручення «Благословенної грамоти». Главою Російської православної церкви схвалюється також Статут Української православної церкви, який приймається найвищим її органом церковної влади та управління – Собором. Предстоятель Української православної церкви, митрополит Київський і всієї України є постійним членом Синоду Російської православної церкви.

Одним із обов'язків Собору Української православної церкви є збереження канонічної єдності з Російською православною церквою, а також нагляд за втіленням у життя рішень її помісних Соборів. Собор єпископів Української православної церкви теж має діяти на підставі постанов помісних і архієрейських Соборів Російської православної церкви [187].

Таким чином, аналіз статутів Української православної церкви та Російської православної церкви свідчить про те, що українська церква не є

самостійною, а знаходиться у підпорядкуванні і залежності від російської. Твердження Предстоятеля Української православної церкви митрополита Онуфрія, про те, що «сьогодні ми маємо де-факто справжню автокефалію», яке за своїм змістом майже повністю збігається з позицією В.Путіна про «незалежність української церкви», не відповідає ні положенням статутних документів церков, ні дійсності [188].

Не даремно після внесення до Верховної Ради України законопроекту, яким передбачалася зміна назви Української православної церкви у зв'язку з тим, що її центр знаходиться у країні-агресорі, її Предстоятель митрополит Онуфрій на Архієрейському соборі Російської православної церкви порушив питання про внесення змін до її статуту, якими розширювалася б автономія та надавався особливий статус церкві, яку він очолює, а Київ визнавався б при цьому єдиним центром управління цієї церкви. Порушення цього питання митрополит Онуфрій мотивував активізацією в Україні суспільно-політичних сил, які намагаються «дискредитувати» в очах українського суспільства Українську православну церкву [189].

Насправді, ці зміни до статуту Російської православної церкви мали на меті не тільки (і не стільки) реальне розширення автономії Української православної церкви та надання їй особливого статусу, скільки виведення її з-під дії положень закону про необхідність зміни її назви у зв'язку із знаходженням її керівного органу на території країни-агресора. До того ж, прийняття цих змін по суті нічого не змінювало, оскільки ні автономія, ні особливий статус цієї церкви не ліквідували її канонічного підпорядкування Московському патріархату. На думку тодішнього Глави Української православної церкви Київського патріархату патріарха Філарета, рішення про визнання Києва центром Української православної церкви є «обманом», оскільки «центр знаходиться в Москві» і «до Києва його не переносили» [190]. При цьому зверає на себе увагу й те, що Українська православна церква не лише практично не домогалася виходу із

під юрисдикції Московського патріархату та здобуття повної незалежності від Російської православної церкви, а навіть теоретично не ставила цього питання.

Одним із переконливих свідчень залежності Української православної церкви, її Предстоятеля митрополита Онуфрія від Російської православної церкви є те, що українська церква як діяла, так і нині діє у руслі політики російської церкви, яка, у свою чергу, визначається російською владою. Як зазначав Предстоятель Православної церкви України митрополит Епіфаній, «ми повинні розуміти, що митрополит Онуфрій не має незалежності. Він повністю залежний від Москви і робить те, що йому говорить Москва... Він постійно їздить у Москву, і Українська православна церква Московського патріархату повністю залежна від Москви. Кажуть, він тілом українець, а душею росіянин» [191].

Окрім тверджень про «незалежність української церкви» В.Путін піддає критиці дії української влади, спрямовані на сприяння об'єднанню українських церков та здобуттю автокефалії. Він називав ці дії «небезпечним і відповідальним політиканством», «грубим втручанням влади у церковне життя», «проектом, що не має відношення до віри», заявляючи при цьому, що російська влада залишає за собою право реагувати на порушення прав людини, зокрема на свободу віросповідання [192]. Зважаючи на подібні заяви В.Путіна, в середовищі українських експертів почали висловлюватися припущення, що ситуація довкола українського православ'я може бути використана ним для посилення російської агресії в Україну під прикриттям «захисту православних».

Питання релігійної ситуації в Україні в їх російській інтерпретації В.Путін порушував також на міжнародному рівні. В інтерв'ю сербським виданням «Політика» і «Вечірні новини» Об'єднавчий собор українських церков він назвав «спробою легалізувати під юрисдикцією Стамбула розкольницькі громади, що існують в Україні». За його словами, нова

церковна структура є виключно політичним, світським проектом, головна мета якого полягає в розділенні народів Росії і України [193].

Українських церковних проблем окрім В.Путіна постійно торкалися й інші російські високопосадовці. Зокрема, спікер Ради Федерації РФ В.Матвієнко назвала Об'єднавчий собор українських церков зібранням «якихось священиків, які кричали нацистські гасла», а створення Православної церкви України – «злочином», який може призвести до «громадянської війни» [194].

Аналогічні оцінки подіям, що відбувалися у релігійно-церковному житті України давав також Міністр закордонних справ Росії С.Лавров, який заявляв, що новостворена українська церква є нелегітимною як «за канонами невтручання держави в церковне життя», так і за «канонами православ'я», а основна її мета полягає у тому, щоб «посварити народи Росії і України» [195].

Протидія Росії здобуттю українською церквою автокефалії не обмежувалася лише словесним її осудом, а й спроводжувалася підготовкою російськими спецслужбами провокацій на релігійному ґрунті з метою зриву роботи Об'єднавчого собору та дестабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні. За даними Служби безпеки України, напередодні та в день проведення Об'єднавчого собору спецслужби Росії спільно із бойовиками Донбасу готували в Києві, Одесі, Харкові, Запоріжжі, Херсоні, Миколаєві провокаційні акції, зокрема силові сутички протестувальників з правоохоронними органами, які «підтверджували» б наявність в Україні гонінь і переслідувань віруючих «канонічної церкви». У зв'язку з цим Служба безпеки України закликала віруючих усіх конфесій не піддаватися на провокації і не ставати «гарматним м'ясом» для задоволення імперських амбіцій. Вона звернулася також до представників політичних партій і громадських рухів в Україні утриматися від проведення будь-яких акцій в цей період [196].

З метою зриву планів щодо надання автокефалії українській церкві російською владою були задіяні також чинники міжнародної політики. Зокрема, здійснювалися спроби тиску на Вселенського патріарха Варфоломія як безпосередньо, так і опосередковано через керівництво Туреччини.

До блокування процесу об'єднання українських церков та здобуття автокефалії окрім російських державних структур значних зусиль докладали Російська православна церква та її Глава патріарх Кирило. Вони робили все можливе аби українська церква не отримала автокефалії. Об'єднавчий собор у Києві, на якому було створено Православну церкву України та обрано її очільника, Російська православна церква назвала «канонічно нікчемним» зібранням, на якому створено церкву без «благодаті» і обрано «неканонічного» предстоятеля [197].

Особливій критиці ними піддавався Томос про незалежність української церкви, його зміст, порядок підписання та надання. З метою приниження значення цього документа вони називали його «простим папером», який «не має канонічної сили». За їхнім твердженням, відповідно до Томосу Православна церква України не матиме самостійності і залежатиме від Константинопольського патріархату, тобто буде не автокефальною, а «полуавтокефальною». У відповідь на такі звинувачення Предстоятель цієї церкви митрополит Епіфаній зазначав: «Всім нашим супротивникам, які кажуть, що ми не маємо цієї автокефалії та підпорядковані Константинополю – це неправда. Цей документ, Томос, чітко свідчить, що ми є незалежною, автокефальною святішою церквою України» [198]. Український релігієзнавець В.Єленський теж стверджував, що «з точки зору відповідності православним канонам Томос, який отримала Україна, мабуть, найбільш канонічний з усіх Томосів» [199].

Виступаючи затятим противником створення Православної церкви України та здобуття нею автокефалії, Російська православна церква, як виявилось, сама не має Томоса про незалежність. Однак, незважаючи на

це, російськими політиками, спецслужбами, дипломатами здійснювалася тотальне блокування процесу здобуття автокефалії Православною церквою України. Як зазначає В.Єленський, «за найскромнішими підрахунками, коштів, які Росія витратила на протидію українській автокефалії, вистачило б на утримання всіх східних патріархів упродовж довгого часу» [200].

Величезні претензії з приводу українського церковного питання Російська православна церква висловлювала Константинопольському патріархату, особисто Вселенському патріарху Варфоломію. Рішення Константинопольської патріархії щодо незалежності української церкви вона назвала «політично вмотивованими» і «божевільними», а патріарха Варфоломія звинуватила у «одноосібному прийнятті рішень», «розкольницькій діяльності», «агресії» на її канонічну територію. Представники російського православ'я заявили, що наданням Томосу українській церкві патріарх Варфоломій «остаточно відірвав себе від світового православ'я». На знак протесту проти дій Вселенського патріарха Варфоломія з надання автокефалії православній церкві в Україні Російська православна церква 15 жовтня 2018 р. на своєму Соборі прийняла рішення про припинення молитовного спілкування і розрив зв'язків з Константинопольським патріархатом.

Під впливом Російської православної церкви аналогічні рішення ухвалили також Українська православна церква та Білоруська православна церква, які знаходяться в юрисдикції Московського патріархату. Заляканий російською світською і церковною пропагандою Патріарший екзарх всієї Білорусі митрополит Павло заявив, що для Білоруської православної церкви Томос «означатиме її смерть». Російська православна церква погрожувала також Єрусалимському патріархату розривом відносин у разі підтримки ним позиції і дій Вселенського патріарха Варфоломія щодо надання Томосу про автокефалію Православної церкви України.

Величезну активність з протидії проведенню Об'єднавчого собору та отриманню автокефалії Православною церквою України виявляв особисто Глава Російської православної церкви патріарх Кирило. Поширюючи міфи та спотворену інформацію про релігійно-церковне життя в Україні, він намагався дискредитувати українську владу і державу на міжнародній арені. Напередодні Об'єднавчого собору в Києві ним було надіслане звернення до глав впливових у світі держав і церков, у якому керівництво української держави звинувачувалося у використанні церкви у політичних цілях, втручанні у релігійні справи, здійсненні тиску на Українську православну церкву, примушуванні її єпископату до участі у створенні «нової релігійної організації» [201]. У зверненні до предстоятелів Помісних православних церков він назвав Об'єднавчий собор українських церков «актом беззаконня», «зібранням розкольників», закликав їх не визнавати новоствореної «псевдорелігійної структури» і «не вступати з нею у спілкування» [202].

Аналогічне звернення до Помісних православних церков 29 грудня 2018 р. було направлено й від Синоду Російської православної церкви під головуванням патріарха Кирила: новостворену Православну церкву України не визнавати, а підтримувати тільки митрополита Онуфрія, ієрархів, священників та мирян Української православної церкви [203].

Напередодні вручення митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Томосу про незалежність Православної церкви України патріарх Кирило повторно звертався до Вселенського патріарха Варфоломія із закликом відмовитися від участі в «політичній авантюрі» з «легалізації розкольників». При цьому пригрозив, що у разі здійснення Константинопольським патріархатом подальшої підтримки української церкви, він буде позбавлений права «першості» у православному світі та «підданий Страшному суду». При цьому із вуст окремих представників Російської православної церкви лунали заклики щодо анафеми патріарху Варфоломію [204].

За надання Православній церкві України автокефалії, російські богослови звинувачували Вселенського патріарха Варфоломія у перевищенні «своїх повноважень», здійсненні «ворожих дії» по відношенню до Російської православної церкви, односторонньому перегляді кордонів її канонічних територій. За словами Президента України П.Порошенка, претензії Російської православної церкви до Константинопольського патріархату та Вселенського патріарха Варфоломія щодо українського церковного питання мають політичний підтекст і «стосуються влади і контролю над територією, а не віри і любові»[205].

З метою дискредитації ідеї незалежності українського православ'я та причетних до її реалізації осіб Російська православна церква поширювала чутки про підкуп хабарем Вселенського патріарха Варфоломія Президентом України П.Порошенком. Незважаючи на значну активність Російської православної церкви та її глави патріарха Кирила, спроби перешкодити створенню незалежної української церкви не увінчалися успіхом. Не дала очікуваних результатів і зустріч з цього приводу патріарха Кирила у Москві з офіційною делегацією Вселенського патріархату (9 липня 2018 р.). Безуспішними виявилися й рішення Синоду Російської православної церкви щодо неприйнятності автокефалії православної церкви в Україні (14 липня 2018 р.). «Дипломатичної поразки» зазнав патріарх Кирило під час його візиту до Константинополя та зустрічі із Вселенським патріархом Варфоломієм (серпень 2018 р.).

Українська православна церква, як і Московський патріархат, в юрисдикції якого вона перебуває, намагаючись зберегти свій вплив в Україні, теж всіляко протидіяла об'єднанню українських церков, створенню Православної церкви України та здобуттю нею автокефалії. Її позиція з цього питання мало чим відрізнялася від позиції російської церкви. Заявивши на своєму церковному Соборі про «збереження єдності з Російською православною церквою», вона засудила дії української влади,

Константинопольського патріархату, Вселенського патріарха Варфоломія, спрямовані на створення Православної церкви України та здобуття нею незалежності. Призначення в Україну екзархів Вселенського патріархату визнано нею грубим порушенням її канонічної території і висловлено з цього приводу рішучий протест. Об'єднавчий собор українських церков вона назвала «незаконним зібранням представників розкольників угруповань», його рішення – «неканонічними» і «недійсними», а сприяння української влади його проведенню – «грубим втручанням у церковне життя» [206].

Ігноруючи звернення українських правоохоронців утриматися від масових акцій, прихильники Української православної церкви за підтримки опозиційних політиків напередодні Об'єднавчого собору провели під стінами Верховної Ради України «молитовне стояння» проти його проведення.

Відповідно до чинного законодавства України протидія Української православної церкви створенню Православної церкви України та отримання нею автокефалії може бути кваліфікована як пряме втручання однієї релігійної організації у діяльність іншої.

Одним із прийомів, що широко використовувався противниками церковної автокефалії, було залякування віруючих Української православної церкви їх насильницьким залученням до новоутвореної церкви. Причому, навіть добровільна зміна православними громадами своєї канонічної підпорядкованості трактувалася ними не інакше, як «захоплення храмів», початок «релігійної війни» та «кровопролиття» в Україні.

У відповідь на такі звинувачення Президент України П.Порошенко як Глава держави та гарант прав і свобод її громадян запевнив, що в Україні буде неухильно дотримуватися свобода совісті і віросповідання. «Я гарантую, – говорив він, – що держава Україна поважатиме вибір тих, хто вирішить залишитися в тій церковній структурі, яка зберігатиме

єдність з Російською православною церквою. Але так само гарантую, що держава захистить права тих священників і мирян УПЦ Московського патріархату, які добровільно вирішать вийти з-під Москви, щоб разом з іншими православними творити Єдину Українську Православну Помісну Церкву» [207].

З метою уникнення конфронтації між віруючими двох православних церков таку ж позицію зайняв і Предстоятель Православної церкви України митрополит Епіфаній. Спростовуючи будь-які чутки про можливість примусового залучення до новоутвореної церкви, він заявив про готовність «з братньою любов'ю та взаємоповагою» прийняти до неї ієрархів Української православної церкви.

Серед тих, хто чинив значний спротив створенню Православної церкви України та отриманню нею автокефалії була тодішня парламентська опозиція, зокрема депутатська фракція «Опозиційний блок», деякі інші політичні сили та окремі народні депутати України. Створення автокефальної церкви в Україні (слідом за російською владою і церквою) вони називали «політичним проєктом», створеним «під майбутні президентські вибори». У зв'язку з цим, об'єктом нищівної критики російської влади і церкви, політичної опозиції в українському парламенті та конкурентів на президентських виборах 2019 р. став Президент України П.Порошенко, який ініціював і всіляко сприяв створенню в Україні незалежної православної церкви. Він звинувачувався ними у відсутності у нього повноважень на ініціювання церковної автокефалії та перевищенні влади. Ігноруючи громадську думку, створення автокефальної церкви в Україні вони називали «авантюрою», спрямованою на «підвищення президентського іміджу», «збереження влади». Як зазначав патріарх Кирило у посланні до Глав Помісних православних церков, процес надання автокефалії українській церкві був «інспірований главою світської влади у власних політичних цілях» [208].

Створення автокефальної православної церкви в Україні стало головною не лише релігійно-церковною, а й політичною подією 2018 р. Оскільки найбільше зусиль до розв'язання цієї проблеми доклав Президент України П.Порошенко, це, безперечно, вплинуло на його електоральний рейтинг, який проте виявився недостатнім для переобрання його на другий президентський строк.

Після створення Православної церкви України та надання їй незалежності Президент України П.Порошенко разом з її Предстоятелем митрополитом Епіфанієм проводили в областях України зустрічі з віруючими, демонструючи їм Томос про автокефалію. Опоненти і конкуренти П.Порошенка ці поїздки в регіони назвали «Томос-туром», наголошуючи при цьому виключно на їх політичному змісті. Однак вони насправді мали не лише політичну спрямованість, а й релігійно-пропагандистське значення, оскільки сприяли утвердженню в регіонах новоутвореної Православної церкви України. Це підтверджували результати дослідження Київського міжнародного інституту соціології, відповідно до яких 38,3 відсотка опитаних киян «Томос-тур» назвали засобом передвиборчої агітації П.Порошенка, а 11,2 відсотка - засобом популяризації Православної церкви України. Тих, хто вважав «Томос-тур» рівною мірою і політично-пропагандистською, і релігійно-церковною акцією, було 21 відсоток [209]. Політичний експерт В.Красноперов у своєму прогнозі результатів президентських виборів був близький до істини, коли стверджував, що завдяки церковній автокефалії «рейтинги П.Порошенка, звичайно, виростуть, проте не настільки, щоб це допомогло виграти вибори» [210].

Таким чином, довкола церковної незалежності в Україні розгорнулася гостра не лише релігійна, а й політична боротьба. Незважаючи на шалений спротив та протидію противників автокефалії, серед яких російська влада і церква, представники проросійських церковних і політичних сил в Україні, використання ними величезного

арсеналу різноманітних засобів, форм і методів, Об'єднавчий собор українських православних церков відбувся, Православну церкву України було створено, Томос про її автокефалію підписано і вручено. Релігійна та політична боротьба за незалежність української церкви закінчилася перемогою України. В незалежній українській державі з'явилася незалежна українська церква.

Безперечно, у суспільно-політичній та релігійно-церковній ситуації, що склалася на той час в Україні, сприяння української влади об'єднанню православних церков та здобуттю автокефалії Православною церквою України було вкрай необхідним і доволі відчутним. Предстоятель Православної церкви України митрополит Епіфаній теж заявляв, що без підтримки держави церкви не об'єдналися б.

Досвід країн із домінування православної релігії також переконливо засвідчує, що держава та влада ніколи не були байдужими до питань церковної незалежності, завжди брали участь у їх вирішенні. Вселенський патріарх Вафоломій теж взявся за розв'язання церковного питання в Україні за умови підтримки цього процесу не лише церквами, а й владними структурами. Тобто, автокефалія Православної церкви України стала можливою завдяки підтримці значної частини українського суспільства, спільним зусиллям української влади, церковних діячів, проукраїнських політиків.

Створення Православної церкви України та отримання нею Томосу мало велике релігійно-церковне значення, оскільки дало можливість здійснитися давній мрії українського народу про власну незалежну церкву, яка могла б стати в один ряд з іншими Помісними православними церквами світу, безпосередньо і вільно спілкуватися з ними.

Об'єднання церков і здобуття автокефалії було політично важливим для України. Як наголошував тодішній Президент України П.Порошенко, за своїм значенням Томос є рівним з «актом проголошення незалежності України». На його думку, автокефалія «зміцнює національну ідентичність

українського народу», «віддаляє Україну від Російської імперії, від колоніального минулого» і є питанням «національної безпеки української держави» [211]. Таку ж політичну оцінку здобуттю церковної незалежності дав і митрополит Епіфаній, який також заявив, що «отримання Томосу можна порівняти з Актом проголошення незалежності України» [212]. Створення незалежної Православної церкви України викликало в українському суспільстві настільки велике піднесення, що день, коли вона з'явилася, в національно-патріотичних колах почали називати Днем духовної незалежності України [213]. Суспільний резонанс від об'єднання українських церков був настільки великим, що невдовзі після Об'єднавчого собору до Верховної Ради України було внесено законопроект, у якому пропонувалося проголосити 15 грудня Днем духовної єдності України та визнати його святковим неробочим днем. 23,8 відсотка українців створення Православної церкви України назвали головною політичною подією 2018 р., а надання їй автокефалії Вселенський патріарх Варфоломій назвав головною подією 2019 р. [214].

Зважаючи на значення незалежної церкви для української держави, Міністерством освіти і науки України було прийнято рішення про внесення до шкільних підручників з історії України для 11 класу інформації про здобуття Томоса про автокефалію Православної церкви України.

Характерно, що створення нової церкви та здобуття нею автокефалії було позитивно оцінено не лише її прихильниками, а й послідовниками інших конфесій в Україні, що, як зазначає український політолог В.Фесенко, свідчить «саме про політичну, а не релігійно-конфесійну підтримку Томоса» [215].

Створення незалежної української церкви мало не лише релігійно-церковне та внутрішньополітичне значення, а й геополітичний вимір, оскільки торкнулося релігійних і політичних інтересів інших країн та їхніх церков. Наголошуючи на міжнародному значенні здобуття незалежності

українською церквою, Президент України П.Порошенко говорив: «Значення Томоса виходить за межі України... Тут, на наших теренах, вирішується і майбутнє світового православ'я». Церковна незалежність є питанням «всієї світової геополітики, частиною нашої проєвропейської та проукраїнської стратегії» [216].

Про геополітичне значення Томосу про незалежність української церкви свідчить і той факт, що до його отримання мали причетність Президент Туреччини Р.Ердоган, тодішні віце-президент США М.Пенс, державний секретар США М.Помпео та інші зарубіжні впливові діячі. Крім того, українське церковне питання торкнулося й складних на той час російсько-турецьких відносин.

Створення Православної церкви України та здобуття нею автокефалії вплинуло на ситуацію у православному світі, відносини між Помісними церквами. Воно, зокрема стало однією із причин значного загострення відносини між Константинопольським і Московським патріархатами, які й до того були досить напруженими. Адже Томос про незалежність української церкви, наданий Константинопольськими патріархатом, значно послабив можливості Російської православної церкви, зменшив її шанси у претензіях на першість у православному світі та переміщення центру світового православ'я із Константинополя у Москву.

Російська церква, яка звинувачує Вселенського патріарха Варфоломія у вчиненні розколу у світовому православ'ї, насправді сама посягла недовіру між Помісними православними церквами. Вона припинила спілкування із Константинопольською, Елладською та Александрійською церквами, а також погрожувала церквам, які визнають новоутворену Православну церкву України. Такі дії Російської православної церкви, як зазначає політичний коментатор В.Портніков, можуть призвести до того, що «в сучасному світі з'являться дві

православні юрисдикції – світове православ'я і «русский мир», Вселенський патріарх і Московський анти-патріарх» [217].

Здобуття українською церквою незалежності безпосередньо торкнулося не лише інтересів російської церкви, а й національних інтересів російської держави. Адже Томос про автокефалію Православної церкви України значно підірвав її імперські гегемоністські устремління, послабив її вплив не тільки на Україну, а й на світове співтовариство. Як зазначалося у польському часописі «Gazeta Wyborcza», «повноправна і незалежна церква України – це політична катастрофа для Президента Росії Володимира Путіна» [218].

Незважаючи на протидію супротивників, новоутворена Православна церква України поступово утверджується у світі, розширює міжнародні зв'язки. Вона визнається не тільки іншими Помісними православними церквами, а й державними структурами зарубіжних країн. Так, США одними із перших визнали створення цієї церкви в Україні, а її Глава митрополит Епіфаній впродовж короткого часу мав зустрічі із Державним секретарем США М.Помпео у Вашингтоні та в Києві. Ці зустрічі були корисними для української церкви, оскільки США мають економічні, політичні та дипломатичні можливості впливу на її визнання світовим православним співтовариством. Вихід українського православ'я із світової канонічної ізоляції мало важливе значення не лише для церкви, а й для держави.

Здобуття автокефалії українською церквою стало прикладом для деяких інших церков у їхній боротьбі за незалежність. Йдеться, зокрема про активізацію діяльності Чорногорської православної церкви, спрямовану на відновлення втраченої нею автокефалії. Як і в Україні, церковної незалежності в Чорногорії домагається не лише церква, а й влада. Адже проблема незалежності Чорногорської православної церкви тісно вплетена у геополітичний конфлікт в цьому регіоні, пов'язаний із європейською та євроатлантичною інтеграцією балканських держав.

Сербська православна церква (не без участі Російської церкви і влади) всіляко перешкоджає руху Черногорської церкви до незалежності, а Черногорії – в ЄС та НАТО [219].

У розв'язанні проблем, що накопичилися в українському православ'ї, брали участь впливові особи із числа як релігійних, так і політичних діячів. Незважаючи на прорахунки П.Порошенка, які мали місце у його діяльності на посаді Президента України, та позначилися на результатах президентських виборів 2019 р., в об'єднанні українських церков, створенні Православної церкви України, отриманні нею Томоса про автокефалію йому належить чимала заслуга. Для розв'язання цих проблем він неодноразово зустрічався із Вселенським патріархом Варфоломієм, направляв йому звернення, приймав екзархів Константинопольської церкви в Україні, ініціював передачу в постійне безстрокове користування Вселенському патріархату Андріївської церкви, мав зустрічі з ієрархами українських церков, оголосив дату проведення Об'єднавчого собору, був присутнім на ньому, а також при підписанні та врученні Томоса про незалежність Православної церкви України, звертався до Помісних православних церков світу з проханням визнати новоутворену українську церкву. Завдяки його політичній волі, наполегливості та цілеспрямованості незалежна українська церква стала реальністю. Не даремно його ім'я згадується у тексті Томосу. І хоча йому не вдалося здобути з того таких бажаних для нього політичних дивідендів на президентських виборах 2019 р., в Україні все ж таки з'явилася Помісна православна церква.

Серед тих, хто докладав певних зусиль до здобуття автокефалії Православної церкви України, був тодішній Голова Верховної Ради України А.Парубій. Він виступив одним із ініціаторів звернення Верховної Ради України до Вселенського патріарха Варфоломія, зустрічався з ним у Стамбулі, обговорював питання створення в Україні Помісної церкви та надання їй незалежності, був присутнім на Об'єднавчому соборі та на

врученні митрополиту Київському і всієї України Епіфанію Томосу про автокефалію української церкви.

Особлива заслуга у створенні Православної церкви України та наданні їй автокефалії належить Вселенському патріарху Варфоломію. Незважаючи на неймовірний тиск та погрози Російської православної церкви, він активно включився у цей процес і своєю безпосередньою участю допоміг Україні у розв'язанні цієї давньої її проблеми. Непоодинокі спроби українських церков вирішити питання їх об'єднання без дієвої участі Константинопольського патріархату були безуспішними.

Наданням автокефалії українській церкві, Вселенський патріарх Варфоломій підтвердив свою першість та зміцнив свій авторитет у православному світі, на що останнім часом посягала Російська православна церква та її глава патріарх Кирило. Надавши Православній церкві України Томос про автокефалію, Вселенський патріарх Варфоломій всупереч російському патріарху Кирилу, закликав Глав усіх Помісних православних церков визнати її.

Вселенський патріарх Варфоломій, підтвердивши статус Православної церкви України як єдиної канонічної православної церкви в Україні, заявив, що Глава Української православної церкви митрополит Онуфрій не вважається Константинополем канонічним митрополитом Київським, а ієрархи цієї церкви - місцевими правлячими єпископами. При цьому він висловив надію, що вони з часом об'єднуються із Православною церквою України [220].

Зважаючи на вагомий особистий внесок Вселенського патріарха Варфоломія у надання українській церкві автокефалії, Президент України П.Порошенко, назвав його «духовним провідником сотень мільйонів православного люду», «політичною фігурою глобального масштабу», а також «співзасновником нової України» [221]. Про його шанованість серед українського народу свідчать високі державні нагороди України: орден Ярослава Мудрого I ступеня (2008 р.) орден Свободи (2013 р.), орден «За

заслуги» I ступеня (2019 р.), а також випущена пам'ятна монета на честь його візиту в Україну (2008 р.).

Значних зусиль до створення української церкви, здобуття нею незалежності впродовж тривалого часу докладав патріарх Філарет. «Для мене, – зазначав він, – було важливо мати в Україні єдину помісну православну церкву для того, щоб утвердити нашу державу» [222]. В кінцевому підсумку його мета збулася, хоча при цьому йому довелося пожертвувати посадою Глави церкви і патріаршим титулом. За наполяганням Вселенського патріарха Варфоломія на Об'єднавчому соборі він не виставляв своєї кандидатури на посаду предстоятеля новоутвореної Православної церкви України. Як зазначив Президент України П.Порошенко, патріарх Філарет «поставив питання створення церкви набагато вище, ніж особисту долю» [223].

При цьому, за словами П.Порошенка, він «був, є і залишається духовним лідером української церкви, духовним лідером українського народу» [224]. Враховуючи його заслуги у становленні незалежної Православної церкви України та діяльність, спрямовану на відродження духовності Українського народу, піднесення авторитету православ'я, утвердження ідеалів милосердя і міжконфесійної злагоди, Указом Президента України П.Порошенка патріарху Філарету було присвоєно звання Героя України [225].

Проте роль Філарета у новітній історії українського православ'я була досить суперечливо. В радянські часи, очолюючи Український екзархат Російської православної церкви, він твердо стояв на позиціях єдиної держави СРСР і єдиної Російської православної церкви, був противником греко-католицизму та української православної автокефалії. Після своєї поразки на виборах патріарха Московського і всієї Русі (1991 р.) та усунення його з посади Предстоятеля Української православної церкви на Харківському соборі (1992 р.) Філарет став на шлях боротьби за незалежність української церкви. Поєднуючи релігійно-церковну

діяльність із громадсько-політичною, він брав участь у акціях національно-патріотичного спрямування, підтримував проукраїнських політиків і активістів, євроатлантичний вибір України, учасників Революції Гідності, засуджував дії Росії з анексії Криму та окупації Донбасу. Тому його можна називати не тільки релігійним, а й громадсько-політичним діячем. Підтвердженням тому може бути й перетворення очолюваної ним Української православної церкви Київського патріархату у найбільш заполітизовану релігійну організацію в Україні.

Однак, позиціонуючи себе проукраїнським релігійним діячем, патріарх Філарет під патріотичними політичними гаслами боровся не просто за незалежну українську церкву, а за церкву, главою якої мав бути саме він. Тобто ним передбачалося створення незалежної української церкви виключно «під себе». Характеризуючи патріарха Філарета митрополит Епіфаній зазначав, що «будучи скромним у побуті, він не скромний у тому, що стосується владних амбіцій» [226].

Коли ж Філарету не вдалося очолити новоутворену Православну церкву України, він, отримавши у ній статус «почесного патріарха», в унісон із її супротивниками почав доводити «неспроможність» наданої їй автокефалії, твердити про відсутність у неї «самостійності» та «залежність» від Константинопольського патріархату. Більше того, вийшовши із Православної церкви України, він закликав православні церкви світу не визнавати ні її, ні наданий їй Томос про автокефалію. При цьому ним була розпочата діяльність по відновленню ліквідованої Української православної церкви Київського патріархату, яка на Об'єднавчому соборі влилася в новостворену Православну церкву України і припинила свою діяльність. Справа дійшла до того, що Філарет звертався за допомогою у відновленні колишньої Української православної церкви Київського патріархату до тодішнього Президента США Д.Трампа. Однак ця ідея не знайшла підтримки серед українських православних ієрархів [227].

Незважаючи на такі заклики та дії Філарета Помісні православні церкви світу поступово визнають новоутворену Православну церкву України. У відповідь на твердження щодо відсутності у неї «самостійності» та «незалежності» Предстоятель Православної церкви України митрополит Епіфаній заявляв, що «взагалі немає будь-якого зовнішнього втручання у наші внутрішні справи» [228].

Спроби Філарета відродження Української православної церкви Київського патріархату, якої «ні юридично, ні фактично вже немає» (митрополит Епіфаній), в цих умовах з релігійної точки зору може виглядати як новий церковний розкол, а з політичної – як антиукраїнське дійство.

На нашу думку, оцінка безпеки/небезпеки церковної залежності/незалежності українських православних структур від Константинопольського і Московського патріархатів кардинально відрізняються між собою. Так, залежність українського православ'я від Російської православної церкви, яка релігійно-церковними засобами відстоює інтереси Росії, справді є небезпечною і загрозовою для України, оскільки під релігійним прикриттям дає можливість російській владі здійснювати політичний вплив на значну частину православних віруючих в Україні. «Залежність» Православної церкви України від Константинопольського патріархату, про яку твердить Філарет та інші супротивники цієї церкви, не становить загрози ні їй самій, ні Україні, оскільки вона не жодним чином не пов'язана з політичною залежністю Києва від Константинополя.

До того ж, як підтвердив Вселенський патріарх Варфоломій на зустрічі з Президентом України В.Зеленським, «Константинополь ніколи не буде втручатися у внутрішні справи Православної церкви України. Вона повністю незалежна і автокефальна» [229].

Спростуванням такої «залежності» церкви від свого закордонного центру може бути Українська греко-католицька церква, яка, як ніяка інша,

переконливо доводить, що, визнаючи Ватикан та підпорядковуючись папі Римському, можна твердо стояти на проукраїнських позиціях, вести діяльність, спрямовану на зміцнення української церкви і української держави. Залежність церкви від закордонного релігійного центру небезпечна лише тоді, коли вона пов'язана з політичною залежністю від держави, у якій він існує.

Предстоятель Православної церкви України митрополит Епіфаній намагається особливо не втягуватися у політичні справи, а вести виважену церковну політику, спрямовуючи її на розбудову та осучаснення, позбавлення надмірного релігійного консерватизму, залучення молоді до церкви тощо. Незважаючи на суспільне піднесення, викликане створенням Православної церкви України та здобуттям автокефалії, перед нею постали серйозні внутрішні і зовнішні виклики. По-перше, це відсутність одностайної підтримки в релігійних та політичних колах України, продовження протистояння та боротьби між прихильниками і противниками автокефалії, що негативно впливає на розбудову її інституційної мережі.

По-друге, із створенням Православної церкви України та здобуттям нею автокефалії в Україні не відбулося повного об'єднання православних українців в одну релігійну структуру. Хоча справа з розв'язанням проблем українського православ'я значно просунулася вперед, проте церковне розділення у ньому остаточно не подолане. Оскільки Українська православна церква не брала участі у Об'єднавчому соборі, повного унезалежнення українського православ'я від Російської православної церкви досягти не вдалося. Відтак, значна частина православних ієрархів, духовенства та мирян залишаються прихильниками Української православної церкви, яка продовжує перебувати в лоні Московського патріархату. Протистояння між прихильниками двох православних церков в Україні не ліквідовано. Причому, якщо на початку кампанії боротьби за Томос воно виявлялося в основному на вищому церковному рівні, то після

його здобуття конфлікти почали охоплювати й місцеві релігійні громади. Адже одні православні парафії безболісно розлучалися з Московським патріархатом, інші – залишалися у його підпорядкуванні, ще інші – розколювалися навпіл. Це породжувало в деяких населених пунктах України конфлікти на релігійному ґрунті, спричиняло та посилювало напругу в окремих регіонах та суспільстві в цілому. Без державної підтримки масовий перехід громад із Української православної церкви до Православної церкви України уповільнився.

По-третє, на появу Православної церкви України неоднозначною є реакція православного світу: одні Помісні церкви (Константинопольська, Кіпрська, Елладська, Олександрійська) визнали і підтримали її, інші – (Антиохійська, Сербська, Болгарська) під впливом Російської православної церкви заявили про своє невизнання, ще інші (Румунська, Грузинська, Албанська, Ієрусалимська, Польська, Чеських земель і Словаччини) – зайняли вичікувальну позицію. Проте, як вважає митрополит Епіфаній, визнання Православної церкви України іншими Помісними церквами світу є справою часу.

Таким чином, після тривалих політичних і релігійних перипетій, що мали місце у 2018-2019 рр., в Україні з'явилися дві паралельні православні структури - Українська православна церква і Православна церква України, які значно різняться між собою своїми політичними позиціями. Перша пов'язує себе з проукраїнськими політичними силами, друга – з проросійськими. Митрополит Епіфаній політичну позицію Православної церкви України, яку він очолює, сформулював у такий спосіб: «Ми не державна церква... Але ми є державницькою церквою... Ми прагнемо мати сильну, єдину, незалежну, демократичну європейську Україну»[230]. При цьому політичну орієнтацію Української православної церкви, він охарактеризував в такий спосіб: «церква, яка називає себе українською, насправді за суттю вона не є українською... Якщо релігійний центр знаходиться в країні-агресора, то відповідно та церква не може

відстоювати українські інтереси. Вона завжди буде знаходитися під впливом іноземного центру» [230].

Переконаливим підтвердженням тому може бути участь Української православної церкви разом з проросійськи налаштованими політичними силами у тотальному блокуванні процесу здобуття автокефалії Православною церквою України на всіх його етапах: від підготовки Об'єднавчого собору, його проведення, отримання Томосу до визнання новоутвореної церкви світовою православною спільнотою. Тим самим Українська православна церква вкотре продемонструвала, що в питанні незалежності українського православ'я (як і в багатьох інших), вона знаходиться на боці Російської православної церкви.

Із створенням Православної церкви України та отриманням нею автокефалії в Україні почалося переформатування православного релігійного середовища. Українська православна церква почала здавати свої позиції, а новоутворена церква - нарощувати свою чисельність і зміцнювати своє становище. Крім того, як засвідчують соціологічні дослідження, до Православної церкви України позитивне ставлення виявляють 42,4 відсотка респондентів, а до Української православної церкви – 23 відсотка. При цьому про свій негативізм до Православної церкви України заявили лише 10,3 відсотка, тоді як до Української православної церкви – 31,6 відсотка. Ставлення українців до цих церков позначалося й на ставленні до їхніх предстоятелів. Так, довіра до очільника Православної церкви України митрополита Епіфанія зростала з одночасним зниженням суспільного авторитету до глави Української православної церкви митрополита Онуфрія. У разі об'єднання українського православ'я в одну релігійну організацію її Предстоятелем хотіли б бачити митрополита Епіфанія 25,6 відсотка українців і 12, 2 – митрополита Онуфрія [231]. Як засвідчує аналіз, ідея незалежності православної церкви в Україні виникла і реалізувалася не сама по собі, а зумовлювалася політичними причинами і політичною ситуацією. В

проблемі автокефалії релігійна та політична складова тісно перепліталися. В утворенні Православної церкви України та отриманні нею автокефалії політичний чинник відіграв важливу роль [232, с.7-11].

Висновки до Розділу 3

Як засвідчує аналіз, релігійні організації мали безпосередню причетність до акцій, подій та процесів, що відбувалися в Україні, починаючи з 2014 р.

Ставлення різних церков, релігійних організацій до Майдану в основному визначалося їхніми суспільно-політичними позиціями, які вони мали ще до його початку. Відмінності в оцінках релігійними організаціями Майдану пояснюються не стільки їх конфесійними особливостями, скільки політичними уподобаннями духовних лідерів, священнослужителів та віруючих, особливо в регіональному вимірі, різною їх суспільно-політичною орієнтацією, рівнем політичної культури та громадянської активності, впливом політичних чинників на релігійне середовище, різною віддаленістю від світської влади. Майдан вніс корективи у відносини релігійних організацій з державою, владою та суспільством. Він суттєво вплинув не лише на зміну суспільно-політичної ситуації в Україні, а й на характер державно-церковних та міжконфесійних відносин. Після його закінчення чимало релігійних організацій, їх керівників змушені були критично переосмислювати свої колишні відносини з владою, визначати своє місце у нових суспільно-політичних умовах.

Суттєві зміни у релігійно-церковне життя місцевого населення внесла російська анексія Криму. Впровадження російської релігійної політики призвело до ускладнення релігійної ситуації на півострові, зниження рівня релігійної свободи, масових порушень свободи совісті і віросповідання. Попередні надбання демократичного суспільства у релігійно-церковній сфері в анексованому Криму опинилися під загрозою, створена в часи незалежності України система партнерських державно-церковних та толерантних міжконфесійних відносин була зруйнована.

Свобода совісті і віросповідання, які за роки незалежності України стали нормою життя для віруючих усіх конфесій на всій її території, в окупованому Криму грубо попиралися, релігійні організації та віруючі зазнавали утисків та переслідувань. Крім структур та прихильників Московського патріархату в Криму, чимало конфесій та віруючих опинилися у скрутній ситуації.

Окупція територій Донбасу призвела до суттєвого ускладнення релігійної ситуації, трагізм якої полягав у тому, що прихильники різних церков, релігійних організацій опинилися по різні боки барикад: одні – серед захисників незалежності та територіальної цілісності України, другі – на боці проросійських бойовиків-сепаратистів. Наслідком впровадження « нової релігійної політики » на окупованих територіях Донбасу стала втрата основоположних принципів демократії у релігійно-церковній сфері – свободи релігії та релігійного плюралізму. Принцип рівності релігій, віросповідань та релігійних організацій перед законом, який утверджувався в Україні впродовж усіх років її незалежного існування, в окупованому Донбасі був змінений вибіркоким ставленням до них. На окуповані території Донбасу повернулося те, чого вже давно позбулися демократичні держави світу, включаючи й Україну, – релігійні переслідування та репресії. Своєю репресивною релігійною політикою окупаційна влада не просто звужувала сферу діяльності та впливу проукраїнськи налаштованих конфесій в регіоні, а й витісняла їх з окупованих територій.

Великим досягненням української влади і церкви, яке набуло не лише внутрішньоукраїнського, а й міжнародного резонансу, було створенням Православної церкви України та здобуття нею автокефалії. Ці події значно просунули вперед розв'язання українського церковного питання. Складні і суперечливі відносини між українськими православними церквами були відображенням у релігійній формі процесу політичного протистояння між Україною і Росією. Саме тому Томос про

автокефалію Православної церкви України здобутий у нелегкому протиборстві проукраїнських політичних сил з російськими владними і церковними структурами, а також із проросійськими політичними і релігійними колами в самій Україні. Проте владі і церковним колам доведеться докладати немало зусиль для досягнення повної єдності українського православ'я.

Результати цього розділу опубліковані у роботах [60; 111; 167; 232].

Список використаних джерел і літератури до Розділу 3

1. Ручка А. Танчер В. Майдан как социокультурный феномен современности. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім.І.Ф.Кураса НАН України*. Вип. 7(78). 2015. – С.308.

2. Кілька тижнів відкрило нам дуже багато – Блаженніший Любомир (Гузар). *Інформаційний ресурс Української греко-католицької церкви*. 23 грудня 2013 р. URL:

http://news.ugcc.ua/interview/kilka_tizhniv_vidkrilo_nam_duzhe_bagato_blaz_hennishiy_lyubomir_guzar_68637.html

3. Звернення керівників Церков і релігійних організацій до своїх вірних та всіх людей доброї волі у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні. *ВРЦіРО*. 10 грудня 2013 р. URL:

<http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/211-zvernennya-vseukrayinskoji-rady-cerkov-u-zvyazku-z-suspilno-politychnoyu-sytuaciyeu-v-ukrayini>

4. Патриарх Филарет напомнил власти, что она должна защищать добро, и объяснил, почему стоит Майдан. *Главред*. 7 января 2014 г. URL:

<http://glavred.info/politika/patriarh-filaret-rasskazal-pochemu-stoit-maydan-267876.html>; Народ переможе у цьому протистоянні – Філарет. *Радіо*

Свобода. 25 січня 2014 р. URL:

<http://www.radiosvoboda.org/a/25241753.html>

5. Філарет: Митний союз – найбільша небезпека 2014 року для України. *Радіо Свобода*. 29 грудня 2013 р. URL:

<http://www.radiosvoboda.org/a/25215417.html>

6. Религиовед Андрей Юраш: «Все религиозные организации Украины принимали участие в наведении мостов между руководством страны и восставшим народом». *Релігія в Україні*. 7. 02. 2014. URL:

http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/24808-religioved-andrej-yurash-vse-religioznye-organizacii-ukrainy-prinimali-uchastie-v-navedenii-mostov-mezhdu-rukovodstvom-strany-i-vosstavshim-narodom.html

7. Українці найбільше довіряють патріарху Філарету та Папі Римському. *РІСУ*. 25 червня 2015 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/social_questioning/60357/

8. Це подвиг, коли священник із хрестом зупиняє «Беркут» – архієпископ Ісиченко. *Радіо Свобода*. 7 січня 2014 р. URL:

<http://www.radiosvoboda.org/a/25222754.html>

9. Народне віче на Євромайдані розпочалося з екуменічної молитви. *РІСУ*. 15 грудня 2013 р. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54637/

10. На сторожі мирного протесту. Скільки релігій представлено на Майдані. *Тиждень.ua*. 19 грудня 2013 р. URL:

<http://tyzhden.ua/Society/97214>

11. Панич О. Дві книги про Майдан. *РІСУ*. 22 лютого 2015 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/studios/announcements_of_publications/59215/

12. Заява Глави УГКЦ з приводу листа Міністерства культури України щодо підстав для припинення діяльності релігійних організацій УГКЦ. *Українська Греко-Католицька Церква*. 13 січня 2014 р. URL:

http://ugcc.ua/official/official-documents/zvernennya/2014/zayava_glavi_ukrainskoi_grekokatolitskoi_tserkvi_z_privodu_lista_ministerstva_kulturi_ukraini_shchodo_pidstav_dlya_pripinennya_diyalnosti_religiynih_organizatsiy_ugkts_68842.html

13. Указ Президента України «Про нагородження Л.Новохатка орденом «За заслуги». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 11 січня 2014 р. № 4/2014. URL:

<https://www.president.gov.ua/documents/42014-15946>

14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій). 8 вересня 2016 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#n47>

15. Римско-католицькі єпископи України настоюють на припиненні насильства та початку діалогу. *PICU*. 24 січня 2014 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55079/

16. Римско-Католицькі єпископи рішуче засудили спроби розгону Майдану. *PICU*. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54592/

17. Дні цієї влади пораховані, – єпископ Станіслав Широкоградюк. *CREDO Коментарі*. 15 січня 2013 р. URL: <http://www.credo-ua.org/2014/01/108993>

18. Гордеев - Церковь на Майдане. *Esxatos*. 15.02.2015. URL:

<http://esxatos.com/gordeev-cerkov-na-maidane>

19. Леонід Падун закликав протестуючих на Майдані не відповідати злом на зло. *PICU*. 30 листопада 2013 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54455/

20. Синюк М. За що мене б'єш? *Блог Миколи Синюка*. 30.11.2013. URL: <http://msynuyuk.in.ua/за-що-мене-беш/>

21. Позиція Собору незалежних євангельських церков України та церкви «Нове життя» щодо подій 30 листопада 2013 року. *Facebook*. 30

листопада 2013 р. URL: <https://uk-ua.facebook.com/newlife.kiev.ua/posts/708616075815253>

22. Немає ніякого виправдання тим, хто може топтати, калічити дітей, - Братство незалежних церков та місій ЄХБ України. *PICU*. 1 грудня 2013 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54457/

23. Рада Євангельських протестантських церков різко засудила насилля над учасниками Майдану і закликала до діалогу. *PICU*. 2 грудня 2013 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54476/

24. Ми страждаємо зі страждаючими за правду і молимося з тими, що моляться за мир, - німецькі лютерани України. *PICU*. 1 грудня 2013 р. URL:
http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54459/; Німецька євангелічно-лютеранська церква схвильована через «апогей агресії» від влади. *PICU*. 13 грудня 2013 р. URL:

http://risu.org.ua/ru/index/all_news/protestants/lutherans/54617

25. Пастор Ральф Хаска: «Что бы вы ни делали, прошу лишь не прибегать к насилию». *PICU*. 14 декабря 2013 г. URL:

<http://risu.org.ua/ru/index/exclusive/reportage/54632>; Лютеранська кірха в Одесі підтримала Євромайдан церковним дзвоном. *Gazeta.ua*. 11 грудня 2013 р. URL: https://gazeta.ua/articles/regions/_lyuteranska-kirha-v-odesi-pidtrimala-evromajdan-cerkovnim-dzvonon/531280?mobile=true

26. Церква і Майдан: у Києві обґрунтували право християн на протестний рух. *PICU*. 19 січня 2014 р. URL:
<http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/54999/>

27. Обращение президента УУК к Адвентистской церкви в Украине в связи с политической ситуацией в стране. *Церква Адвентистів сьомого дня. Українська уніонна конференція*. URL:

http://www.adventist.org.ua/article/uuc_alekseenko2013obraschenie/;

Молитовні Віче на київському Майдані триватимуть до виборів

Президента. *IPC*. 16 березня 2014 р. URL:
http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=1392&Itemid=61

28. Баптисти не можуть залишатися нейтральними, коли Україна стоїть на Євромайдані, - заява богословів. *PICU*. 11 грудня 2013 р. URL:
https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54588

29. Баптисты Украины разделились во мнениях насчет Евромайдана? *Релігія в Україні*. 19.12.2013. URL:
https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/24333-baptisty-ukrainy-razdelilis-vo-mneniyah-naschet-evromajdana.html; Баптисти не можуть залишатися нейтральними, коли Україна стоїть на Євромайдані, - заява богословів. *PICU*. 11 грудня 2013 р. URL:
https://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/54588

30. «На Майдане протестанти разглядели свое миссионерское поле», - Михаил Черенков. *Духовність*. 28 ноября 2014 г. URL:
<http://www.dukhovnist.in.ua/ru/nevidimye-pobedy/996-na-majdane-protestanty-razglyadeli-svoe-missionerskoe-pole-mikhail-cherenkov>

31. Двойные игры ДУМК. *Крым сегодня*. 27.11.2014. URL:
<http://krimsegodnya.ru/religiya/dvojnye-igry-dumk.html>

32. Черних Р. Мусульмани і Майдан. *Іслам в Україні*. URL:
<http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/musulmani-i-maydan>

33. Кримські татари з українцями були разом, є разом і будуть разом. *Іслам в Україні*. 17.12.2013 р. URL: <http://islam.in.ua/ua/novini-ukrayini/krimski-tatari-z-ukrayincyami-buli-razom-ie-razom-i-budut-razom>

34. Евреи и Майдан: клубок противоречий. *Лехаим*. Март 2014 г. URL: <http://www.lechaim.ru/ARHIV/263/proetcontra.htm>

35. Лихачов В. Майдан: еврейская поветка дня. *Хадашот*. № 1 (200). Январь 2014. URL:
<http://www.hadashot.kiev.ua/content/maydan-evreyskaya-povestka-dnya>

36. Зисельс И.: «За нашу и вашу свободу!» *Аргумент*. 17.12.2013.
URL: <http://argumentua.com/stati/iosif-zisels-za-nashu-i-vashu-svobodu>
37. Ройтбурд А. Еврейские впечатления от Майдана. *Українська правда. Блоги*. 5 лютого 2014 р. URL:
<https://blogs.pravda.com.ua/authors/roytburd/52f23ca3d5800/>
38. Израильские и украинские иудеи помогли Майдану всем, чем смогли. *АнтиСионизм*. URL: <http://antisionizm.info/Izrailskie-i-ukrainskie-iudei-pomogli-Maydanu-vsem-chem-smogli-962.html>
39. Церкви Києва та інших міст провели разом із Майданом різдвяний передзвін. *Радіо Свобода*. 7 січня 2014 р. URL:
<http://www.radiosvoboda.org/a/25223171.html>
40. Патріарх Кирило помолився за Україну і розповів про загрозу розколу нації. *ТСН*. 7 січня 2014 р. URL: <https://tsn.ua/svit/patriarh-kirilo-pomolivsya-za-ukrayinu-i-rozpoviv-pro-zagrozu-rozkolu-naciyi-328551.html>
41. Глава ОБЦО Московского Патриархата призвал Россию и союзников к вмешательству в дела Украины. *Релігія в Україні*. 20.01.2014 р. URL: <http://www.religion.in.ua/news/vazhливо/24707-glava-ovco-moskovskogo-patriarxata-prizval-rossiyu-i-soyuznikov-k-vmeshatelstvu-v-dela-ukrainy.html>
42. Митрополит Владимир обратился к митингующим и политикам. *КП в Украине*. 30 ноября 2013 г. URL: <http://kp.ua/politics/426696-mytropolyt-vladymyr-obratylsia-k-mytynhuuischym-y-polytykam>
43. Кошкина С. Церковная революция. *LB.ua*. 28 лютого 2014 р. URL:
http://society.lb.ua/science/2014/02/28/257677_tserkovnaya_revolyuetsiya.html
44. Владика Павло (Лебідь) порівняв Януковича з Христом і запевнив, що УПЦ (МП) з ним до кінця. *РІСУ*. 22 січня 2014 р. URL:
http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/55040/
45. Протоієрей Московського патріархату прокляв Майдан й усіх українців, що «окупували» Київ. *Кореспондент. net*. 4 лютого 2014 р. URL:

<https://ua.korrespondent.net/ukraine/politics/3301178-sviaschenyk-u-den-tetiany-prokliav-studentiv-yevromaidanivtsiv>

46. В УПЦ (МП) вызвали «на ковер» священника, который проклял Майдан. *Цензор.нет*. 04.02.2014. URL:

https://censor.net.ua/news/269912/v_upts_mp_vyzvali_na_kover_svyaschennika_kotoryui_proklyal_mayidan

47. Голос Церкви в условиях политического кризиса и силового противостояния в Украине. *Релігія в Україні*. 30.01.2014. URL:

https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/24725-golos-cerkvi-v-usloviyah-politicheskogo-krizisa-i-silovogo-protivostoyaniya-v-ukraine.html

48. Блог: Що це було? Про лист Мінкульту до УГКЦ та реакцію на нього. *Православ'я в Україні*. 14 січня 2014 р. URL:

<http://www.segodnya.ua/blogs/gkovalenkoblog/blog-shcho-ce-bulo-pro-list-mnkultu-do-ugkc-ta-reakcyu-na-nogo-488374.html>

49. Филипович Л. Майдан і Церкви. *Релігія в Україні*. 23. 12. 2013.. URL: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/24364-majdan-i-cerkvi.html>

50. Члени секти Догнала просять у ватажків «ДНР» землю під храм у Донецьку. *PICU*. 5 жовтня 2015 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/scandals/61299/

51. Сандей Аделаджа назвав брехнею те, що «Посольство Боже» засуджує владу за відмову від євроінтеграції. *PICU*. 26 листопада 2013 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/54385/

52. Калюжный А.: Нам нужно каяться, что не сохранили мир *Автофокус*. 22.03.2018. URL: <http://afmedia.ru/zhizn-cerkvi/anatoliy-kalyuzhnyu-nam-nuzhno-kayatsya-что-ne-sohranili-mir>

53. Євромайдан як індикатор трансформації релігійної функціональності або Революція Гідності як ситуація сповіді перед Богом, Україною та людиною (частина 2). *PICU*. 4 січня 2014 р. URL: <http://risu.org.ua/ua/index/blog/~slovosvit/54822/>

54. Горкуша О., Филипович Л. Народжена на Майдані - Громадянська церква України. *РІСУ*. 15 травня 2014 р. URL: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/56419/

55. Колодний А. Релігія і церква в контексті історії України. *Історія релігії в Україні*. Т.1. Київ: 1996. - С.33.

56. Панич О. Майдан і українські євангельські церкви: суспільні виклики для релігійної самосвідомості. *Майдан і Церква*. Київ: Техніка, 2015. С.155.

57. Релігія і влада: церква як душпастир суспільства і сусід з владою. *РІСУ*. 16 травня 2014 р. URL: <http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/56442/>

58. Україна-2014: суспільно-політичний конфлікт і церква (інформаційні матеріали). Київ: 2014. 28 с.

59. Заява за підсумками зустрічі з керівництвом Верховної Ради України. *ВРЦіРО*. 26 лютого 2014 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/378-statement-after-meeting-with-acting-president>

60. Бокоч В. М. Релігійні організації України у суспільно-політичній акції протесту. *Держава і право. Серія: Політичні науки*. Вип. 78. – 2017. – С.49-61

61. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 26. ст.892. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18>

62.Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2013 року (Форма № 1). *Затверджено Наказом Міністерства культури України*. 21 березня 2013 р. № 215. URL: http://risu.org.ua/php_uploads/files/articles/ArticleFiles_51768_Forma1_2013.pdf

63. Заява Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій щодо загрози сепаратизму. *ВРЦіРО*. 22.02.2014. URL:

<http://vrciro.org.ua/ru/statements/375-council-of-churches-statement-on-threat-of-separatism>

64. Звернення Українських Церков і релігійних організацій з приводу іноземної агресії. *ІРС*. 2 березня 2014 р. URL:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1368:1&catid=50:zv&Itemid=78&lang=uk

65. Заява Ради Церков щодо рішення Росії про військове вторгнення в Україну. *ВРЦіРО*. 2.03.2014. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/380-council-of-churches-statement-on-decision-of-russian-military-invasion>

66. Заклик Ради євангельських протестантських Церков України про духовні ініціативи щодо критичної ситуації, що склалася в Україні. Електронний ресурс. *РІСУ*. 15 березня 2014 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55721/

67. О религиозных организациях в Крыму. *LB.ua*. 23 сентября 2016 г. URL:

https://lb.ua/blog/dictaphone/346025_religiozних_organizatsiyah_krimu.html

68. Постановление Верховного Совета Автономной Республики Крым «О гарантиях восстановления прав крымскотатарского народа и его интеграции в крымское сообщество». 11 марта 2014 г. URL:

<http://crimea.gov.ru/act/11727>

69. Бальбек: Крым избавился от влияния турецких религиозных сект. *РИА. Новости*. 20.01.2016. URL:

<https://ria.ru/society/20160120/1362488896.html>

70. Ситуація з правами людини в Криму – жахлива. *Укрінформ*. 9.03.2016. URL: <http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1978924-situacia-z-pravami-ludini-v-krimu-zahliva-predstavnik-derzdepu.html#>

71. Мін'юст РФ припинив діяльність Меджлісу через позов Поклонської. *Українська правда*. 18.04.2016. URL:

<http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/18/7105953/>

72. Європарламент закликав ввести санкції проти причетних до заборони Меджлісу. *Європейська правда*. 12 травня 2016 р. URL:

<http://www.eurointegration.com.ua/news/2016/05/12/7049123/>

73. Комітет міністрів Ради Європи: ситуація в Криму суттєво погіршилася. *Європейська правда*. 28 квітня 2016 р. URL:

<http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/28/7107053/>

74. Чубаров: Мы не собираемся снижать активность Меджлиса. *Цензор. нет*. 14.03.2016. URL:

http://censor.net.ua/news/379038/chubarov_my_ne_sobiraemsysa_snijat_aktivnost_medjlisa

75. Суд ООН зобов'язав РФ відновити Меджліс та припинити дискримінацію. *Українська правда*. 19 квітня 2017 р. URL:

<http://www.pravda.com.ua/news/2017/04/19/7141684/>

76. Муфтіят Криму створять на материковій частині України – Джемільєв. *РІСУ*. 5 січня 2016 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/62122/

77. Муфтії Саїд Ісмагілов: Росія створила в Криму паралельне духовне об'єднання мусульман, щоб взяти під контроль кримських татар. *Релігія в Україні*. 23 12 2014. URL:

https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/27797-muftij-said-ismagilov-rosiya-stvorila-v-krimu-paralelne-duhovne-obyednannya-musulman-shhob-vzyati-pid-kontrol-krimskix-tatar.html

78. Муфтії Крима: среди мусульман региона пытаются посеять раздор. *Взгляд*. 16 января 2016 г. URL:

<http://www.vz.ru/news/2016/1/16/788987.html>

79. Мінкультури України не зареєструвало статут кримськотатарського муфтіяту. *УНІАН*. 27 березня 2017 р. URL:

<https://religions.unian.ua/state/1843941-minkulturi-ukrajini-ne-zareestruvalo-statut-krimskotatarskogo-muftiyatu.html>

80. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України щодо гарантії прав кримськотатарського народу у складі Української Держави». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 15. Ст.581. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1140-18>

81. Постанова Верховної Ради України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 49-50. Ст.469. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/792-19>

82. Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, світових лідерів та всіх членів міжнародного співтовариства щодо засудження порушень прав і свобод кримськотатарського народу». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2015. № 26. ст.227. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/412-19>; Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ про порушення прав і свобод людини в Автономній Республіці Крим та місті Севастополі». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2015 № 17 ст.129. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-19>; Постанова Верховної Ради України «Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Європейського Парламенту, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Міжпарламентського союзу, світових лідерів та всіх членів міжнародного співтовариства щодо засудження порушень прав і свобод кримськотатарського народу в частині заборони окупаційною владою РФ на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя Меджлісу кримськотатарського народу та визнання його екстремістською організацією». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 16. Ст.183. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-19>

83. Винокуров А., Братерский А. Татар оставили без медресиса. *Газета. ru*. 26.04.2016. URL:

http://www.gazeta.ru/politics/2016/04/26_a_8198963.shtml

85. Джемилев заговорив про створення кримськотатарського батальйону. *iPress.ua*. 12.11.2014. URL:

http://ipress.ua/news/dzhemiliev_zagovoryv_pro_stvorennya_krymskotatarskog_o_batalyonu_94982.html; ДУМК просить кримських татар не вступати в українські добровольчі військові формування. *РІСУ*. 11 січня 2016 р. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/62148/

86. Чубаров: Кримські татари сьогодні живуть в катастрофічній ситуації. *Українська правда*. 12.04.2016. URL:

<http://www.pravda.com.ua/news/2016/04/12/7105184/>; Коренной народ Крыма два года живет в состоянии стресса. В обществе царит страх, - Чубаров о российской оккупации полуострова. *Цензор.нет*. 16.03.2016. URL:

http://censor.net.ua/news/379410/korennoyi_narod_kryma_dva_goda_jivet_v_s_ostoyanii_stressa_v_obschestve_tsarit_strah_chubarov_o_rossiyiskoyi

77. Муфтій Саїд Ісмагілов: Росія створила в Криму паралельне духовне об'єднання мусульман, щоб взяти під контроль кримських татар. *iPress.ua*. 12.12.2014. URL:

http://ipress.ua/articles/muftiy_said_ismagilov_shchob_vzyaty_pid_kontrol_krymskyh_tatar_rossiya_stvoryla_v_krymu_paralelne_duhovne_obiednannya_musulman_99963.html

87. Анексувати Крим допомагали священники РПЦ. *Українська правда*. 16 березня 2020. URL:

<https://www.pravda.com.ua/news/2020/03/16/7243767/>

88. Група священників УПЦ (МП) нагороджена медалями «За освобождение Крыма и Севастополя» от Украины. *Релігія в Україні*. 4.04.2014. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25436-

gruppa-svyashhennikov-upc-mp-nagrazhdena-medalyami-za-osvobozhdenie-kryma-i-sevastopolya-ot-ukrainy.html

89. Заява Міністерства культури щодо висловлювань та дій сепаратистського й антиукраїнського характеру окремих священнослужителів Української православної церкви. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. 31.01.2017. URL:

http://mincult.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=245192266;

Священники УПЦ (МП) отметили годовщину «Русской весны» и провели молебны на сторожевых кораблях РФ. *Релігія в Україні*. 6.03.2020. URL:

<https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/46099-svyashhenniki-upc-mp-otmetili-godovshhinu-russkoj-vesny-i-proveli-molebny-na-storozhevyyh-korablyah-rf.html>

90. Стали доступны документы УПЦ, указывающие на признание Крыма частью России с передачей ей двух епархий. *Релігія в Україні*. 9.03.2015. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/28538-stali-dostupny-dokumenty-upc-ukazyvayushhie-na-yuridicheskoe-priznanie-kryma-chastyu-rossii-s-peredachej-ej-dvux-eparhij.html

91. Церковний скандал чи державна зрада: УПЦ МП юридично визнала Крим частиною Росії та передала їй дві єпархії. *ТСН*. 8 березня 2015 р. URL: <https://tsn.ua/politika/cerkovniy-skandal-chi-derzhavna-zrada-upc-mp-yuridichno-viznala-krim-chastinoyu-rosiyi-ta-peredala-yiy-dvi-eparhiyi-414055.html>

92. З Криму депортують монахів УПЦ (МП) з українськими паспортами. *Релігія в Україні*. 15.02.2016. URL:

https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/31905-z-krimu-deportuyut-monaxiv-upc-mp-z-ukrayinskimi-pasportami.html

93. Степанковська Я. Як українським церквам у Криму вдається залишатися українськими. *РІСУ*. 15 січня 2016 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/62196/

94. Кримський архієпископ УПЦ КП: «Все робиться для того, щоб на півострові не було Київського патріархату». *Релігія в Україні*. 26.06.2014. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/26197-krimskij-arxiyepiskop-upc-kp-vse-robitya-dlya-togo-shhob-na-pivostrovi-ne-bulo-kiyivskogo-patriarhatu.html>; Крымский епископ УПЦ КП рассказал, как выживает его епархия. *Релігія в Україні*. 13.01.2016. URL:

<https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/31506-krymskij-episkop-upc-kp-rasskazal-kak-vyzhivaet-ego-eparhiya.html>; Митрополит Климент звернувся до ООН через утиски ПЦУ в окупованому Криму. *Українська правда*. 29 жовтня 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/10/29/7271711/>

95. Заява Міністерства культури України щодо порушень окупаційною владою Російської Федерації прав релігійної спільноти Української православної церкви Київського патріархату в АР Крим. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. 10.11.2016. URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245162964&cat_id=244913751

96. Епіфаній просить Зеленського вжити заходів для припинення тиску на ПЦУ в анексованому Криму. *Opinion*. 20 листопада 2019 р. URL: <https://opinionua.com/2019/11/20/epifanij-prosit-zelenskogo-vzhiti-zahodiv-dlya-pripinennya-tisku-na-pcu-v-krimu/>

97. «Пока мы здесь, Украина может считать Крым украинским» – архиепископ Климент. *Крым.Реалии*. 29 октября 2019 г. URL: <https://ru.krymr.com/a/poka-my-zdes-ukraina-mozhet-schitat-krym-ukrainskim/30242755.html>

98. ПЦУ попросила помощи ООН для украинских мирян в окупованому Криму. *Українська правда*. 26 серпня 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/08/26/7264268/>

99. Як українським церквам у Криму вдається залишатися українськими. *Релігія в Україні*. 19.01.2016. URL:

http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/31568-yak-ukrayinskim-cerkvam-u-krimu-vdayetsya-zalishatsya-ukrayinskimi.html

100. Патріарх УГКЦ: у нас були і залишаються віряни в Криму. *PICU*. 12 листопада 2015 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/61684/

101. УГКЦ в анексованому Криму прийняла виклик: змагається за реєстрацію. *PICU*. 21 березня 2016 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/ugcc/62865/

102. Депутат прогнозує, що наступною після Меджлісу в окупованому Криму буде заборонена УГКЦ. *PICU*. 14.04.2016. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/church_state_relations/63089/; О

религиозных организациях в Крыму. *LB.ua*. 23 сентября 2016 г. URL:

https://lb.ua/blog/dictaphone/346025_religiozних_organizatsiyah_krimu.html

103 Католицька церква в Криму. *Вікіпедія. Вільна енциклопедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Католицька_церква_в_Криму

104. Россия продолжает ущемлять свободу вероисповедания и у себя, и у соседей – отчет USCIRF. *IPC*. 14.06.2018. URL:

https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1902%3A1&catid=69%3Auscirf&Itemid=94&lang=uk

105. Калениченко-Мухоморова Т. Новий екстремізм – про утиски віросповідань в Криму та Донбасі. *PICU*. 26 листопада 2014 р. URL:

<http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/58324/>

106. Часть крымских баптистов перешла под крыло российского союза. *PICU*. 10 июля 2015 г. URL:

http://risu.org.ua/ru/index/all_news/protestants/evangelical_christians_baptists/60492/

107. Россия продолжает ущемлять свободу вероисповедания и у себя, и у соседей - отчет USCIRF. *IPC*. 14.06.2018. URL:

https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1902%3A1&catid=69%3Auscirf&Itemid=94&lang=uk

108. Ситуація з правами людини в Криму жахлива – Держдеп США. *Українформ*. 6 травня 2020 р. URL:

<http://www.ukrinform.ua/rubric-society/1978924-situacia-z-pravami-ludini-v-krimu-zahliva-predstavnik-derzdepu.html#>

109. Россия продолжает ущемлять свободу вероисповедания и у себя, и у соседей – отчет USCIRF. *IPC*. 14.06.2018. URL:

https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1902%3A1&catid=69%3Auscirf&Itemid=94&lang=uk

110. В Конгресс США внесли законопроект, осуждающий «притеснения Россией верующих в Крыму и на Донбассе». *Крым. Реалии*. 15 декабря 2019 г. URL: <https://ru.krymr.com/a/news-kongress-ameriki-zakonoproekt-pritesneniya-veruushih-v-krymu-i-na-donbasse/30326883.html>

111. Бокоч В.М. Політична зумовленість релігійної ситуації в окупованому Криму. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право: зб.наук.праць.* – 2017. – № 3-4 (35/36). – С.8-12.

112. Сленський Віктор: «Релігія повертається в українську політику, але це не означає, що вона з'єднується з народним життям». *ТИЖДЕНЬ.ua*. 16 грудня 2013 р. URL: <http://tyzhden.ua/Society/96855>

113. Патриарх Филарет: Путин и его террористы должны ответить перед судом как нацисты в Нюрнберге. *Апостроф*. 3 апреля 2016 г. URL: <http://apostrophe.com.ua/article/society/2016-04-03/patriarh-filaret-putin-i-ego-terroristy-i-doljni-otvetit-pered-sudom-kak-natsisty-i-v-nyurnberge/4109>

114. Релігійні діячі Донбасу закликають молитися за мир і неподільність України. *PICU*. 15 березня 2014 р. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55731/

115. Релігійні діячі Донбасу закликають молитися за мир і неподільність України. *PICU*. 15 березня 2014 р. URL: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/state/national_religious_question/55731/

116. Свобода від совісті. Сепаратисти розв'язали релігійний терор. *Тиждень.ua*. 26 червня 2015 р. URL: <http://tyzhden.ua/Society/139345>

117. Комиссия США по международной религиозной свободе (USCIRF). 2016 г. URL:

https://www.uscirf.gov/sites/default/files/Russia%202016_Russian.pdf

118. Самохвалова Л. Московський патріархат як комісар гібридної війни. *Укрінформ*. 14.01.2016. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/62203/

119. «Русский мир» пришел в Украину через Московский патриархат, – религиовед. *24 канал*. 13 ноября 2018 р. URL: https://24tv.ua/ru/ukraina_tag1119

120. Юраш А. Патріарх Кирило був одним із ідеологів війни на Донбасі. *РІСУ*. 20 лютого 2017 р. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/religion_and_policy/66130/

121. Патріарх Кирило відповідальний за смерті на Донбасі, - французький історик. *galinfo*. 27 квітня 2018 р. URL:

https://galinfo.com.ua/news/patriarh_kyrylo_vidpovidalnyy_za_smerti_na_donbasi_frantsuzkyu_istoryk_286510.html

122. Святейший патриарх Кирилл призвал предстоятелей Поместных церквей возвысить голос в защиту православных христиан востока Украины. *Русская православная церков. Отдел внешних церковних связей*. 14 серпня 2016 р. URL: <https://mospat.ru/ru/2014/08/14/news106782/>

123. Мельников А., Хливный А. «Униаты и примкнувшие к ним раскольники...». *Релігія в Україні*. 19.09.2014. URL:

https://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/26911-uniaty-i-primknuvshie-k-nim-raskolniki.html

124. Конфликт на юго-востоке Украины в РПЦ представили как войну за веру. *Символ веры*. URL:

http://www.religion.in.ua/zmi/foreign_zmi/26911-uniaty-i-primknuvshie-k-nim-raskolniki.html

125. Слово Блаженнейшего митрополита Киевского и всея Украины Онуфрия на торжественном акте, посвященном 70-летию Святейшего Патриарха Кирилла. *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата*. 22 листопада 2016 р. URL:

http://religare.ru/2_110526.html

126. После Майдана началась новая эпоха для церкви. *CHERENKOFF ONLINE*. 10 апреля 2014 г. URL:

http://cherenkoff.blogspot.com/2014/04/blog-post_10.html

127. Кречетов М. Візантійщина проти Константинополя: поле битви – Україна. *Релігія в Україні*. 4. 07. 2016. URL:

https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/33344-vizantijskhina-protiv-konstantinopolya-pole-bitvy-ukraina.html

128. Указ Президента Российской Федерации. «О награждении государственными наградами Российской Федерации». 1 июля 2013 г. № 619. *Президент России*. URL: <http://kremlin.ru/acts/bank/37456>

129. Советник главы ЛНР по работе с религиозными организациями: перерегистрация не нарушит службы в храмах. *Lug-info*. 29 лип. 2015 р.

<http://lug-info.com/comments/one/sovetsnik-glavy-lnr-po-rabote-s-religioznymi-organizatsiyami-pereregistratsiya-ne-narushit-sluzhby-v-khramakh-323>

130. Боевикам «ДНР» выдали православные молитвословы, которые разрешают убийство. *Informator*. 18 сентября 2019 г. URL:

<http://informator.lg.ua/archives/120312>

131. Перемирие патриархов и «духовность ЛНР»: ситуация с православием в Луганске. *Новости Донбасса*. 27 октября 2016 г. URL:

<http://novosti.dn.ua/article/6425-peremyrye-patryarkhatov-y-dukhnost-lnr-sytuatsyya-s-pravoslavyem-v-luganske>

132. Заява Міністерства культури щодо висловлювань та дій сепаратистського й антиукраїнського характеру окремих священнослужителів Української православної церкви. *Міністерство культури України. Офіційний сайт*. 31.02.2017. URL:

http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245192266&cat_id=244913751

133. СБУ заборонила в'їзд в Україну громадянину РФ, священнослужителю РПЦ, учаснику НЗФ «ДНР». *Служба безпеки України. Офіційний веб-сайт*. 20.10.2016. URL:
<https://ssu.gov.ua/ua/news/1/category/2/view/2089#sthash.5BZqcbu6.HncHlksz.dpbs>

134. Донецкий муфтий Саид Исмагилов: Российские СМИ – главные виновники войны в Донбассе. *Фокус*. 28 июля 2014 г. URL:
<https://focus.ua/country/311395/>

135. Самохвалова Л. Московський патріархат як комісар гібридної війни. *Укрінформ*. 14.01.2016. URL:
http://risu.org.ua/ua/index/monitoring/society_digest/62203/

136. Горкуша О., Филипович Л. Геополітичний українсько-російський конфлікт: реакція українських церков. *Українське релігієзнавство*. 2016. № 79. С.12.

137. СБУ винесла попередження двом священикам за проросійську пропаганду. *РІСУ*. 7.09.2015. URL:
http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk/publish/article?art_id=158063&cat_id=39574

138. Кат у рясі. Яку роль відіграє релігійний фактор у війні на Донбасі? *Радіо Свобода*. 9 лютого 2016 р. URL:
<http://www.radiosvoboda.org/a/27541395.html>

139. Комиссия США по международной религиозной свободе (USCIRF). 2016 г. URL:
https://www.uscirf.gov/sites/default/files/Russia%202016_Russian.pdf

140. Заява УПЦ КП з приводу діяльності контрольованих і заохочуваних з Росії терористичних та сепаратистських сил. *РІСУ*. 16 травня 2014 р. URL:
http://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/56432/

141. Патріарх Філарет: «Хочемо, щоб Росія через церкву не впливала на Україну». *DW*. 23.04.2015. URL:

<http://www.dw.com/uk/патріарх-філарет-хочемо-щоб-росія-через-церкву-не-впливала-на-україну/a-18402824>

142. Патріарх Філарет роз'яснив позицію УПЦ КП щодо агресії Росії та перспективи й умови об'єднання українських Церков. *Релігія в Україні*.

14. 03. 2014. URL: http://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/25204-patriarx-filaret-rozyasniv-poziciyu-upc-kp-shhodo-agresiyi-rosiyi-ta-perspektivi-j-umovi-obyednannya-ukrayinskix-cerkov.html

143. Технічний Комітет Акції «Папа для України» завершив розгляд проектних заявок для отримання допомоги від Папи Франциска. *Львівська Архідієцезія Римсько-Католицької Церкви в Україні*. 21 грудня 2016 р.

URL: <http://porreforukraine.com.ua/uk/технічний-комітет-акції-папа-для-укра/>; Візит Зеленського до Ватикану: очікування і реальність. *Lb.ua*. 9 лютого 2020 р URL:

https://ukr.lb.ua/society/2020/02/09/449389_vizit_zelenskogo_vatikanu.html

144. Апостольський нунцій посетил прифронтову зону Донетчини. *PICU*. 25 лютого 2016 р. URL:

http://risu.org.ua/ru/index/all_news/catholics/apostolic_nunciatura/62639/

145. Релігія дуже повільно і слабо повертається у публічний простір України, - проф. Людмила Филиппович. *PICU*. 3 січня 2017 р. URL:

http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/65628/

146. Клаудіо Гуджеротті. Місія на окупованих територіях: бути чи не бути. *PICU*. 11 січня 2017 р. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/65705/

147. Павленко П. Постмайданна Україна в тисках російсько-ватиканських відносин (чи «як нам ставитись до візитів на окуповані території апостольського нунція Клаудіо Гуджеротті?»). *PICU*. 25 січня 2017 р. URL: <https://risu.org.ua/ua/index/blog/~lustrum/65864/>

148. Глава УГКЦ: Я не вважаю усіх людей, що на окупованій території, ворогами України. *Українська Греко-Католицька Церква*. 2 лютого 2017 р. URL:

http://ugcc.ua/news/glava_ugkts_ya_ne_vvazhayu_usih_lyudey_shcho_na_okupovaniy_teritorii_vorogami_ukraini_78610.html

149. Ватикан закликав зберігати цілісність та непорушність кордонів України. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. 22 лютого 2017 р. URL:

http://news.ugcc.ua/news/vatikan_zaklikav_zberigati_tsilisnist_ta_kordoni_ukraini_78778.html

150. Ватикан для РосЗМІ: на сході України не «громадянський конфлікт». *Українська правда*. 5 грудня 2020 р. URL:

<https://www.pravda.com.ua/news/2020/12/5/7275993/>

151. «Першою жертвою цієї війни є правда», – Блаженніший Святослав до католицьких єпископів Європи. *Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви*. 8 жовтня 2016 р. URL:

http://news.ugcc.ua/news/pershoyu_zhertvoyu_tsiiei_viyni_ie_pravda__blazhenishiy_svyatoslav_do_katolitskih_iepiskopiv_yevropi_77682.html

152. Свобода від совісті. Сепаратисти розв'язали релігійний терор. *Тиждень.ua*. 26 червня 2015 р. URL: <http://tyzhden.ua/Society/139345>

153. Современные христиане-мученики. *Блог Максима Васина*. URL: <http://mvasin.org.ua/2014/07/880>

154. Релігійний терор на окупованій частині Донбасу: як бойовики полюють на пасторів. *Радіо свобода*. 26 листопада 2018 р. URL:

<https://www.radiosvoboda.org/a/donbas-realii-boyovyky-polyuyut-na-pastoriv/29619936.html>

155. Калениченко-Мухоморова Т. Новий екстремізм – про утиски віросповідань в Криму та Донбасі. *PICU*. 26 листопада 2014 р. URL:

<http://risu.org.ua/ua/index/exclusive/reportage/58324/>

156. Заява глав євангельських протестантських Церков України щодо релігійних переслідувань на Донеччині та Луганщині. *IPC*. 08.07.2014. URL:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1447%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk

157. В оккупированном Шахтерске обещают прекратить деятельность баптистов и других «сектантов». *РІСУ*. 30 сентября 2015 г. URL:

http://risu.org.ua/ru/index/all_news/community/religion_and_policy/61256/; В Донецке проведут «стихийный» митинг против сект. *Антикор*. 28 января 2016 г. URL: https://antikor.com.ua/articles/84436-v_donetske_provedut_stihijnyj_miting_protiv_sekt_podryvajushchih_dnr_video

158. Итоги недели в «ЛНР». *деподонбасс*. 7 февраля 2016 г. URL: <http://dn.depo.ua/rus/lugansk/pidsumki-tizhnya-lnr-ostanni-peregovori-dromova-ta-chechenskiy-10012016200000>

159. Муфтії Саїд Ісмагілов: Росія створила в Криму паралельне духовне об'єднання мусульман, щоб взяти під контроль кримських татар. *Релігія в Україні*. 23 12 2014 . URL:

https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/27797-muftij-said-ismagilov-rosiya-stvorila-v-krimu-paralelne-duhovne-obyednannya-musulman-shhob-vzyati-pid-kontrol-krimskix-tatar.html

160. Рабин Вишедскі: майже третина євреїв Донбасу переїхала в Ізраїль від 2014 року. *Радіо Свобода*. 13 березня 2017 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/28367185.html>

161. Заява Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій у зв'язку з рішенням Ради Федерації Федерального Зібрання Російської Федерації. *ВРЦіРО*. 2 березня 2014 р. URL: <http://www.vrciro.org.ua/ua/statements/380-council-of-churches-statement-on-decision-of-russian-military-invasion>

162. Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій закликала російських релігійних діячів та Всесвітню Раду Церков сприяти звільненню заручників на сході України як прояв милосердя. *ВРЦіРО*. 8 вересня 2016 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/471-uccro-statement-hostages-captives-donbas-donetsk-luhansk-ukraine>

163. Звернення Всеукраїнської ради церков щодо утвердження миру та поступу українського суспільства. *ВРЦіРО*. 2 листопада 2016 р. URL: <http://vrciro.org.ua/ua/statements/475-uccro-statement-on-peace-in-ukraine>

164. Госдеп США вважає, що в ДНР і ЛНР немає релігійної свободи. *Vlasti.net*. 15 жовтня 2015 г. URL: <http://vlasti.net/news/226650>

165. Госдеп США: На Донбасі бойовики намагаються членів УПЦ. *Хартия, 97*. 10.08.2016. URL: <https://www.charter97.org/ru/news/2016/8/10/217826/>

166. Черенков М.: під час Майдану релігія була миротворцем, а під час війни стала мобілізатором. *РІСУ*. 20 листопада 2015 р. URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/interview/61746/

167. Бокоч В.М. Релігія в гібридній війні на сході України. *Вісник Національного технічного університету «Київський політехнічний інститут»*. *Політологія. Соціологія. Право: зб. наук. праць*. 2017. – № 1-2 (33/34). – С.27-31.

168. Єленський В. Патріарх Варфоломій і його час. *РІСУ*. 27 лютого 2020 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/vyelenskyi_column/79050/

169. Варфоломій мав намір надати томос Україні ще 10 років тому – Ющенко. *Українська правда*. 16 листопада 2018 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/>

170. Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського

Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 27. Ст.528.

171. Звернення Верховної Ради України до Його Всесвятості Варфоломія, Архієпископа Константинополя і Нового Риму, Вселенського Патріарха щодо надання автокефалії Православній Церкві в Україні. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2016. № 27. Ст.528.

172. Звернення Президента України до Вселенського Патріарха Варфоломія. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 17 квітня 2018 р. URL:
<https://www.president.gov.ua/administration/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-vselenskogo-patriarha-varf-438>

173. Постанова Верховної Ради України «Про підтримку звернення Президента України до Вселенського патріарха Варфоломія про надання Томосу про автокефалію православної церкви в Україні». *Верховна Рада України*. 19 квітня 2018 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2410-19#Text>

174. Через звернення про Томос на Порошенка подали до суду. *Українська правда*. 1 жовтня 2018 р. URL:
<https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/1/7193768/>

175. У Порошенка відреагували на позов до суду через звернення про Томос. *Українська правда*. 1 жовтня 2018 р. URL:
<https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/1/7193796/>

176. Народні депутати направили лист Патріарху Варфоломію з проханням не приймати поспішних рішень щодо автокефалії. *Українська Православна Церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ УПЦ*. 21.09.2018. URL: <https://news.church.ua/2018/09/21/narodni-deputati-napravili-list-patriarhu-varfolomiyu-z-proxannuyam-ne-prijmati-pospishnix-rishen-shhodo-avtokefaliji/>

177. Конституційний Суд України. *Офіційний веб-сайт*. Конституційні подання станом на 13 грудня 2018 р. URL:

<http://www.ccu.gov.ua/novyna/konstytuciyni-podannya-za-stanom-na-13-grudnya-2018-roku>

178. Ближче до Томосу: Вселенський патріарх призначив екзархів у Києві. *BBC*. 7 вересня 2018 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-45452812>

179. Виступ Президента України П.Порошенка з нагоди 1030-річчя хрещення Київської Русі-України. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 28 липня 2018 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-z-nagodi-1030-richchya-hreshennya-kiyivsko-48870>

180. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 20 вересня 2018 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726>

181. Рішення Синоду: українська церква отримає Томос. Повний текст. *Українська правда*. 11 жовтня 2018 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/10/11/7194911/>

182. Заява Президента України у зв'язку із рішенням Синоду Вселенського патріархату. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 11 жовтня 2018 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/zayava-prezidenta-ukrayini-u-zvyazku-iz-rishennyam-sinodu-vs-50346>

183. Екзарх вселенського патріарха: 11 жовтня стало днем проголошення декларації про духовний суверенітет українського народу. *Гордон*. 16 жовтня 2018 р. URL: <https://gordonua.com/ukr/news/politics/ekzarh-vselenskogo-patriarha-11-zhovtnja-stalo-dnem-progoloshennja-deklaratsiji-pro-duhovnij-suverenitet-ukrajinskogo-narodu-430338.html>

184. Угода про співробітництво та взаємодію між Україною та Вселенським Константинопольським патріархатом. *PICU*. 12 березня 2019 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/goverments_doc/major/75026/

185. Совещание с постоянными членами Совета Безопасности. *Президент России*. 12 октября 2018 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/58813>

186. Путін побачив «повну незалежність» УПЦ (МП). *Релігія в Україні*. 21. 02. 2020. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/45958-putin-pobachiv-povnu-nezalezhnist-upc-mp.html>

187. Статут про управління Української православної церкви. *Українська православна церква. Офіційний веб-сайт*. URL: <http://orthodox.org.ua/page/statut-upts>; Устав Русской православной церкви. *Русская православная церков. Официальный сайт Московского патриархата*. 9 июня 2008 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/419782.html>

188. В чем заблуждается Патриарх Варфоломей. О сути, причинах и путях преодоления современного кризиса межцерковных отношений. *В защиту единства Русской православной церкви. Официальный сайт Московського патриархата*. 29 октября 2019 г. URL: <http://edinstvo.patriarchia.ru/db/text/5521149.html>

189. Онуфрій випросив у Кіріла особливий статус для УПЦ МП. *Українська правда*. 30 листопада 2017 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2017/11/30/7163837/>

190. Філарет каже, що УПЦ МП не переносила центр з Москви до Києва. *Українська правда*. 1 грудня 2017 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2017/12/1/7163969/>

191. «На этом посту мы видим только Порошенко». Пранкер поговорил с Епифанием о выборах президента и правах ЛГБТ. *Страна.ua*. 23 декабря 2018 г. URL: <https://strana.ua/news/177991-opublikovan-tekst-razhovora-mitropolita-epifanija-s-prankerom-leksusom.html>

192. Выступление Президента России В.В. Путина на торжественном акте, посвященном 10-летию Поместного Собора и интронизации Святейшего Патриарха Кирилла. *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата*. 31 января 2019 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5364525.html>

193. Путин В.: Интервью сербским изданиям «Политика» и «Вечерние новости». *Президент России*. 16 января 2019 г. URL: <http://kremlin.ru/events/president/news/59680>

194. Спікер Ради Федерації РФ назвала створення української церкви злочинном. *Українська правда*. 24.12.2018. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/24/7202173/>

195. Лавров назвал украинскую церкву «нелегітимною». *Українська правда*. 5 лютого 2019 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/5/7205779/>

196. Спецслужбы РФ запланировали в день церковного собора крестные ходы и столкновения с правоохранителями в ряде городов Украины, - СБУ. *Цензор. нет*. 13.12.18. URL: https://censor.net.ua/news/3102164/spetsslujby_rf_zaplanirovali_v_den_tserkovnogo_sobora_krestnye_hody_i_stolknoveniya_s_pravoohranitelyami

197. Російська церква назвала «канонічно нікчемним» Об'єднавчий собор у Києві. *Громадське*. 15 грудня 2018 р. URL: <https://hromadske.ua/posts/rosijska-cerkva-nazvala-kanonichno-nikchemnim-obyednavchij-sobor-u-kiyevi>

198. Епифаний: Разговоры, что у Православной церкви Украины нет настоящей автокефалии, – неправда. *Гордон*. 18 січня 2019 р. URL: <https://gordonua.com/news/society/epifaniy-razgovory-hto-u-pravoslavnoy-cerkvi-ukrainy-net-nastoyashchey-avtokefalii-nepravda-670120.html>

199. Нардеп-релігієзнавець: Томос, який отримала Україна, найбільш канонічний з усіх. *Голос Америки*. 10 січня 2019 р. URL: <https://ukrainian.voanews.com/a/elenskyi-tomos/4737301.html>

200. Єленський В. Патріарх Варфоломій і його час. *РІСУ*. 27 лютого 2020 р. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/authors_columns/vyelenskyi_column/79050/

201. Російський патріарх Кирило скаржиться на Україну всім, до кого доходить пошта. *Всвіт*. 14.12.2018. URL:

<http://vsviti.com.ua/news/91917>

202. Святейший Патріарх Кирилл обратился к Предстоятелям Поместных Православных Церквей с посланиями в связи с состоявшимся в Киеве «объединительным» псевдособором. *Русская православная церковь. Отдел внешних церковных связей*. 20.12.2018. URL:

<https://mospat.ru/ru/2018/12/20/news168104/>

203. РПЦ просить не визнавати новостворену Православну церкву України. *Українська правда*. 29 грудня 2018 р. URL:

<https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/28/7202550/>

204. Патріарх Кирилл призвал Константинополь отказаться от «легализации раскола в Украине». *Капитал*. 31.12.2018. URL: <https://www.capital.ua/ru/news/122630-patriarkh-kirill-prizval-konstantinopol-otkazatsya-ot-legalizatsii-raskola-v-ukraine#ixzz5bFxb6lpP>; Кирило пригрозив Варфоломію Страшним судом через Україну. *ВВС*. 31 грудня 2018 р. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-46720072>

205. Порошенко прокоментував заяви РФ про «хабар» для Варфоломія. *Українська правда*. 6 січня 2019 р. URL:

<https://www.pravda.com.ua/news/2019/01/6/7203106/>

206. Митрополит Онуфрій заборонив духовенству УПЦ МП брати участь в Об'єднавчому соборі. *24 канал*. 7 грудня 2018 р. URL:

https://24tv.ua/mitropolit_onufriy_zaboroniv_duhovenstvu_upts_mp_brati_ucha_st_v_obyednavchomu_sobori_n1076970

207. Заява Президента України у зв'язку із рішенням Синоду Вселенського патріархату. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 11 жовтня 2018 р. URL:

<https://www.president.gov.ua/news/zayava-prezidenta-ukrayini-u-zvyazku-iz-rishennyam-sinodu-vs-50346>

208. Святейший Патріарх Кирилл обратился к Предстоятелям Поместных Православных Церквей с посланиями в связи с состоявшимся в Киеве «объединительным» псевдособором. *Русская православная церковь. Отдел внешних церковных связей*. 20.12.2018 р. URL:

<https://mospat.ru/ru/2018/12/20/news168104/>

209. Майже 40% киян вважають «Томос-тур» Порошенка агітацією – КМІС. *Українська правда*. 13 лютого 2019 р. URL:

<https://www.pravda.com.ua/news/2019/02/13/7206589/>

210. Получит ли Украина томос и как это повлияет на президентские рейтинги? *Слово и Дело*. 11 октября 2018 г. URL:

<https://ru.slovoidilo.ua/2018/10/11/mnenie/obshhestvo/poluchit-li-ukraina-tomos-i-kak-eto-povliyaet-prezidentskie-rejtingi>

211. Ми створюємо ще один стовп української незалежності – Президент про заснування єдиної української православної церкви *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 8 грудня 2018 р. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-stvoryuyemo-she-odin-stovp-ukrayinskoyi-nezalezhnosti-pre-51914>

212. Получение Томоса можно сравнить с Актом провозглашения независимости Украины, - Епифаний. *Цензор нет*. 06.01.20. URL:

https://censor.net.ua/news/3168484/poluchenie_tomosa_mojno_sravnit_s_aktom_provozglasheniya_nezavisimosti_ukrainy_epifaniyi

213. Створення єдиної православної церкви в Україні не менш важлива подія, ніж створення сильної армії. *Interfax – Україна. Інформаційне агентство*. 17.12.2018. URL:

<https://ua.interfax.com.ua/news/general/553991.html>

214. Українці назвали головну подію і політика 2018 року. *Українська правда*. 28 грудня 2018 р. URL:
<https://www.pravda.com.ua/news/2018/12/28/7202490/>

215. Фесенко В. Политические тенденции января 2019 г. *Українська правда*. 7 лютого 2019 р. URL:
<https://blogs.pravda.com.ua/authors/fesenko/5c5c79423cf85/>

216. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2018 році». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 20 вересня 2018 р. URL:
<https://www.president.gov.ua/news/poslannya-prezidenta-ukrayini-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-pr-49726>; Заява Президента України у зв'язку із рішенням Синоду Вселенського Патріархату. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 11 жовтня 2018 р. URL:
<https://www.president.gov.ua/news/zayava-prezidenta-ukrayini-u-zvyazku-iz-rishennyam-sinodu-vs-50346>

217. Портніков В. Бронепоезд із хрестом замість червоної зірки. РПЦ погрожує усім, хто визнає ПЦУ. *Радіо Свобода*. 9 листопада 2019 р. URL:
<https://www.radiosvoboda.org/a/30261182.html>

218. Путін – історичний невдаха: в Польщі розповіли, як Томос перекроїв міф про Москву. *Апостроф*. 9 січня 2019 р. URL:
<https://apostrophe.ua/ua/news/society/2019-01-09/putin---istoricheskiy-neudachnik-v-polshe-rasskazali-kak-tomos-perekroil-mif-o-moskve/150969>

219. За українським прикладом: як Чорногорія намагається повернути собі власну церкву. *Українська правда. Європейська правда*. 21 червня 2019 р. URL:

<https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/06/21/7097584/>

220. Варфоломей: надеемся, иерархи бывшей УПЦ МП объединятся с РПЦ, мы временно их терпим. *Obozrevatel*. 1 ноября 2020 г. URL:
<https://www.obozrevatel.com/society/ptsu-varfolomej-poyasnil-status-ierarhov-upts-mp.htm>

221. Виступ Президента України Петра Порошенка з нагоди 1030-річчя хрещення Київської Русі-України. *Прямий*. 28 липня 2018 р. URL: <https://prm.ua/vistup-prezidenta-ukrayini-petra-poroshenka-z-nagodi-1030-richchya-hreshhennya-kiyivskoyi-rusi-ukrayini/>

222. «Ми втратили б Томос»: Філарет розповів, чому не став главою Православної Церкви України. *24 канал*. 22 грудня 2018 р. URL: https://24tv.ua/mi_vtratili_b_tomos_filaret_rozpoviv_chomu_ne_stav_glavoyu_pravoslavnoyi_tserkvi_ukrayini_n1084897

223. Ми на порозі народження української Помісної Церкви – Президент про отримання Томосу про автокефалію ПЦУ. *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 28 грудня 2018 року. URL: <https://www.president.gov.ua/news/mi-na-porozhi-narodzhennya-ukrayinskoji-pomisnoyi-cerkvi-prez-52338>

224. Порошенко віддячив Філарету за ПЦУ високим званням *Українська правда*. 8 січня 2019 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2019/01/8/7203258/>

225. Указ Президента України «Про присвоєння звання Герой України». *Президент України. Офіційне інтернет-представництво*. 8 січня 2019 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/32019-25874>

226. Митрополит Епіфаній: За спиною Філарета грають деякі політичні сили. *Українська правда*. 11 грудня 2019. URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2019/12/11/7234473/>

227. Філарет просить Православні Церкви не визнавати ПЦУ *Діалоги*. 29.10.2020. URL: <http://dialogs.org.ua/people/45646/>; Філарет звернувся до Трампа, аби той допоміг функціонувати ліквідованій УПЦ КП. *Практика влади*. 13 серпня 2020 р. URL: <https://praktika-vlasti.com.ua/29601-2/>

228. «Росія активно використовує церкву як інструмент на зовнішньому напрямку» – глава ПЦУ Епіфаній. *Радіо Свобода*. 4 січня

2020 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/tserkva-pravoslavna/30358786.html>

229. Вселенский патриарх Варфоломей заверил Зеленского, что Константинополь не будет вмешиваться во внутренние дела ПЦУ. *Цензор.нет*. 09.08.2019. URL: <https://censor.net.ua/n3142227>

230. Митрополит Епіфаній: сьогодні можемо сказати, що Православна церква України відбулася. *РІСУ*. 6 січня 2020 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/orthodox/ocu/78431

231. Понад 60% українців не знають, кого б хотіли бачити на чолі об'єднаної церкви. *Українська правда*. 8 липня 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/07/8/7258668/>

232. Бокоч В. Політична боротьба за незалежність української церкви. *Гілея*. Вип. 145. (№ 6). Ч. 3. Політичні науки. 2019. С.7-11.

РОЗДІЛ 4. РЕЛІГІЯ У ЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ВИБОРІ УКРАЇНИ

4.1. Релігійний чинник у європейській інтеграції України

Із здобуттям незалежності, подальшим розгортанням суспільно-політичних процесів в Україні перед нею постали питання як поточної розбудови власної держави, так і визначення стратегії її розвитку на майбутнє. Тобто йшлося про цивілізаційний вибір, під яким розуміють орієнтацію країни, її населення на суспільну модель, яка досягла певної стадії розвитку матеріальної і духовної культури.

Безпосереднє відношення і особливу причетність до цивілізаційного розвитку має релігія, яка може виступати однією із її атрибутивних ознак. Як засвідчує міжнародна практика, вплив світових релігій – християнства, ісламу, буддизму – на стан матеріальної і духовної культури людства був настільки відчутним, що вони нерідко виступали визначальними чинниками цивілізації. Про можливість релігії впливати на цивілізаційний вибір того чи іншого народу свого часу зазначала й канцлер Німеччини Ангела Меркель. «Не знаю, ми були б гіршими чи кращими, – говорила вона, – але тим, чим ми є – це завдяки християнству» [1].

Оскільки Україна географічно знаходиться на перехресті Сходу і Заходу, вона тривалий час перебувала у зоні впливу двох великих цивілізацій – європейської (євроатлантичної) і євразійської (російсько-православної). Жителі південно-східного регіону України через свою територіальну та ментальну близькість тяжіли до Росії, тоді як свідомість населення західних областей більшою мірою формувалася під впливом європейської культури. Це призвело до того, що у цивілізаційних орієнтаціях населення України існували раніше і нині існують суттєві регіональні відмінності, які спричиняли і постійно живили внутрішнє політичне та релігійне протистояння.

Орієнтація населення України на різні системи цінностей гальмувала процес вибору нею моделі цивілізаційного розвитку. В той час, коли прибалтійські республіки, вийшовши з СРСР, досить швидко обрали західний вектор свого подальшого руху, влилися у європейські та євроатлантичні структури, українська влада певний час дотримувалася «позаблокового статусу» та проводила «різновекторну» зовнішню політику. Серед причин, що ускладнювали частині населення України визначитися із своїм цивілізаційним вибором, Ю.Якименко та М.Пашков називають тривалу історичну її відірваність від європейського співтовариства, ізольованість від політичного та культурного життя Європи, вплив радянської спадщини, носіями якої є люди старших вікових груп, а також потужну антиєвропейську інформаційну експансію Росії [2].

Свою здатність впливати на цивілізаційний вибір України, орієнтувати своїх прихильників на певні цінності демонстрували не лише політичні сили, громадські об'єднання, а й церкви та релігійні організації. Оскільки під релігійним впливом знаходилися великі маси людей, важливе значення мали цивілізаційні орієнтації самих релігійних структур та їхніх лідерів.

Серед найбільших прихильників європейського вектору розвитку були Українська греко-католицька церква, Православна церква України, Римо-католицька церква в Україні та ін. Українська православна церква, що перебуває в юрисдикції Московського патріархату, хоча відкрито й не заявляла про свої цивілізаційні устремління, проте у діях її окремих ієрархів проглядається орієнтація на євразійську цивілізаційну модель. Вони не хочуть визнавати очевидного: Європа, західний світ за сукупністю накоплених ними матеріальних і духовних цінностей знаходяться на вищому щаблі цивілізаційного розвитку, ніж Росія. Причому, не останню роль у цьому зіграли поширені на Заході релігії, зокрема католицизм і протестантизм, які порівняно з російським православ'ям з його надмірним консерватизмом та традиціоналізмом, є більш розкутими і прогресивними,

що сприяє динамічному не лише духовному, а й економічному та політичному розвитку народів, що їх сповідують. Тому, на відміну від європейських держав, де забезпечується високий соціально-економічний і духовно-культурний рівень розвитку, комфортні умови життя населення, Росія не може виступати зразком для її наслідування Україною. Поступове усвідомлення цього значною частиною населення України призвело до визрівання і утвердження в суспільстві ідеї європейської інтеграції.

Одним із перших кроків на шляху до її реалізації було підписання 14 червня 1994 р. Угоди про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яка була ратифікована Верховною Радою України [3].

Важливе значення в цьому контексті мало набуття членства України у Раді Європи. 31 жовтня 1995 р. український парламент ухвалив Закон України «Про приєднання до Статуту Ради Європи», у якому підтвердив відданість України ідеалам та принципам, що є спільним надбанням європейських народів [4].

9 листопада 1995 р. Україна офіційно вступила до Ради Європи, наслідком чого стало входження 24 українських парламентарів до складу Постійної делегації Верховної Ради України у Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ).

Починаючи з 2007 р., українська влада почала докладати зусиль до підготовки та підписання Угоди про асоціацію між Україною і Європейським Союзом (ЄС). Ця Угода передбачала комплекс заходів, спрямованих на розширення співробітництва України з ЄС у соціально-економічній сфері: реформуванні економіки на ринкових засадах, впровадженні новітніх інноваційних технологій, розвитку транскордонного співробітництва, залученні зарубіжних інвестицій в українську економіку, зниженні рівня безробіття, створенні нових робочих місць та випуску конкурентоспроможної продукції, входженні у зону вільної торгівлі, транскордонному співробітництві, вільному переміщенні

товарів та послуг у рамках спільного внутрішнього ринку, підвищенні добробуту громадян держав-членів та ін.

Вступ до європейських структур вселяв великі надії українців на посилення безпеки України, поглиблення співпраці з країнами-членами ЄС у боротьбі з організованою злочинністю, міжнародним тероризмом, незаконним обігом наркотиків, контрабандою, нелегальною міграцією тощо.

Зближення України з європейським співтовариством передбачало також реформування політичної системи, яка могла б сприяти успішному розвитку демократії та демократичних цінностей, утвердженню верховенства права, забезпеченню прав і свобод людини і громадянина, які не тільки декларуються, а й реально втілюються у життя народів європейських країн.

Однак у 2013 р. тодішній Президент України В.Янукович та Прем'єр-міністр України М.Азаров зробили спробу призупинити цей процес, звернути українську державу з європейського шляху розвитку, наслідком чого став масовий виступ народу проти влади. Однією із головних вимог його учасників було підписання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Після тривалої політичної боротьби прихильників європейської інтеграції з її противниками сформована нова українська влада остаточно визначилася з цивілізаційним вибором: 27 червня 2014 р. була підписана Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, яка 16 вересня 2014 р. була синхронно ратифікована Європарламентом та Верховною Радою України. У прийнятій з цього приводу Заяві Верховної Ради України «Про європейський вибір України» зазначалося: «Верховна Рада України розглядає ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом не лише як стимулюючий фактор для здійснення подальших реформ в Україні, а й як черговий крок на шляху до досягнення

кінцевої мети європейської інтеграції - набуття повноправного членства в Європейському Союзі» [5].

Проблема європейського цивілізаційного вибору України значно актуалізувалася у зв'язку з російською агресією, анексією Криму та окупацією Донбасу. У суспільній свідомості українців, як свідчать соціологічні дослідження, проєвропейські настрої значно посилилися. За даними Центру Разумкова, станом на грудень 2019 р. кількість українців, що підтримували європейські цінності, зростає до 70 відсотків [6, с.100].

Закріпленням у Конституції України європейського та євроатлантичного курсу та покладенням обов'язку щодо забезпечення його реалізації на Кабінет Міністрів України українська держава остаточно визначилася із своїм цивілізаційним вибором. Зближення з європейським співтовариством стало пріоритетним напрямом як зовнішньої, так і внутрішньої політики України.

Зважаючи на внесок релігії і церкви у розвиток європейської цивілізації, а також на необхідність забезпечення свободи совісті і віросповідання як одного із основоположних прав людини, ЄС особливий інтерес виявляє до релігійно-церковних питань. На думку Д.Бондаренка, «нинішнє посилення уваги до релігії в країнах ЄС та майбутніх членах цієї спільноти зумовлене насамперед процесом формування нової європейської ідентичності... На початку XXI століття релігійні організації продовжують залишатись діяльними учасниками суспільних процесів в країнах Старого Світу» [7].

Переконаливим свідченням постійної уваги європейської спільноти до релігії є низка розроблених та прийнятих ПАРЄ різноманітних за змістом документів, які стосуються забезпечення свободи совісті і віросповідання, вдосконалення державно-церковних та міжконфесійних відносин.

Правові акти Євросоюзу з питань прав людини, включаючи й право на свободу совісті і віросповідання, знаходяться у тісному концептуальному взаємозв'язку з основоположними актами ООН у цій

сфері – Загальною декларацією прав людини (1948 р.) та Декларацією про ліквідацію усіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань (1981 р.).

В системі європейського права основним документом Ради Європи з питань прав людини є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод (1950 р.), в якій, окрім іншого, визначається й право на свободу совісті і віросповідання. У ній зазначається, що «кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб» [8].

Крім вищезазначеної Конвенції ПАРЄ ухвалено й інші документи, у яких формулювалися та конкретизувалися засадничі положення ставлення європейської спільноти до релігії і церкви, а також відображалася її реакція на злободенні питання релігійно-церковного життя як на континенті в цілому, так і в окремих країнах, поглиблювалося розуміння права на свободу совісті і віросповідання, визначалися межі його застосування та пріоритети релігійної політики держав-членів ЄС.

При прийнятті правових актів та визначенні політики у релігійно-церковній сфері ПАРЄ виходить з того, що релігія, існуючи впродовж століть в країнах Західної Європи, стала одним із визначальних чинників європейської цивілізації. При цьому враховується релігійна багатоманітність сучасної європейської спільноти: у Польщі, Італії, Іспанії, Ірландії, Португалії, Австрії, Франції, Чехії, Словаччині, Бельгії, Литві домінує католицизм, у Німеччині, Данії, Фінляндії, Швеції, Естонії,

Латвії - протестантизм, у Греції, Румунії, Болгарії, – православ'я. Із входженням до ЄС таких нинішніх та потенційних кандидатів як Туреччина, Албанія, Боснія та Герцеговина у ньому може з'явитися мусульманство.

Структури Об'єднаної Європи, виробляючи та впроваджуючи стандарти у релігійно-церковній сфері, не ставлять за мету досягнення повної уніфікації правової системи, якою регулюються державно-церковні та міжконфесійні відносини у державах-членах ЄС. Поважаючи їх конфесійне розмаїття та особливості, вони надають кожній країні можливість самостійно визначати статус релігійних організацій, регулювати релігійно-церковні питання, проводити релігійну політику з урахуванням національно-культурної специфіки держав і народів. Саме тому навіть в умовах домінування однієї і тієї ж релігії чимало європейських країн мають різні системи законодавства про релігію та церкву, а також власні моделі державно-церковних відносин. Єдиною умовою, яка ставиться до членів європейського співтовариства при ухваленні законів у сфері свободи совісті і віросповідання, – дотримання положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та врахування загальноєвропейських правил та принципів ставлення до релігії і церкви. Тобто, йдеться не про досягнення тотожності положень і норм національних правових систем про релігію та церкву з європейським законодавством, а про їх гармонійне поєднання з урахуванням вироблених стандартів. Такий підхід цілком влаштовує Україну, оскільки відкриває перед нею шлях до вступу в ЄС без докорінного перегляду державно-церковних і міжконфесійних відносин, дає можливість релігійним організаціям зберігати їхню самобутність та інституційну самостійність.

У полі зору ПАРЄ постійно знаходиться проблема відносин церкви і держави, гармонізація яких є запорукою повноцінного забезпечення права на свободу совісті і віросповідання. У Рекомендації 1804 (2007) ПАРЄ «Держава, релігія, світське суспільство і права людини» особливо

наголошується на важливості принципу відокремлення церкви і держави, який вважається одним із основних у політиці демократичних суспільств. Він сприяє утвердженню автономності релігії і політики, перешкоджає використанню релігійного чинника для досягнення партійно-політичних цілей.

Автономність релігії і політики запобігає втручанням державних органів у внутрішні справи релігійних організацій, а релігійних організацій – у діяльність держави та її органів. Відхиляючи тезу про несумісність демократії та релігії, ПАРЄ зазначає, що релігійні організації можуть бути надійним партнером демократичного суспільства, а демократія, у свою чергу, – найкращою основою для релігійної свободи і релігійного плюралізму. Необхідною умовою забезпечення права на свободу совісті і віросповідання, терпимості і толерантності між людьми, що належать до різних конфесій, захисту від будь-яких форм дискримінації на релігійному ґрунті є партнерський характер відносин між церквою і державою. Саме тому ПАРЄ постійно звертає увагу на необхідність їх гармонізації. Партнерські відносини між ними вважаються запорукою захисту релігійних громад і окремих віруючих від будь-яких форм релігійних переслідувань. До удосконалення державно-церковних відносин, захисту демократичних цінностей пропонується залучати релігійні організації [9].

Однією із цілей, якої домагається Євросоюз у релігійно-церковній сфері, є забезпечення нормальних міжконфесійних відносин. Ефективними засобами її досягнення в демократичних країнах вважається заохочення церковних та громадських діячів до діалогу на актуальні теми розвитку суспільства, діяльність громадських організацій, спрямована на поглиблення взаєморозуміння між конфесіями. Кожна демократична країна повинна сприяти відкритим дискусіям з релігійних питань. Саме у міжцерковному діалозі ЄС вбачає дієвий засіб розв'язання гуманітарних та соціальних проблем. Політика ЄС у релігійно-церковній сфері спрямовується на викриття та розвінчування спроб розпалювання

міжконфесійної ворожнечі, попередження і усунення дискримінації на релігійному ґрунті, сприяння формуванню взаємної терпимості і поваги як між віруючими різних конфесій, так і між віруючими і невіруючими. Наголошується на небезпеці релігійного екстремізму, який становить загрозу демократії.

При цьому особлива увага приділяється забезпеченню релігійного плюралізму, закріпленню та неухильному дотриманню принципу рівності релігій, створенню усім релігійним організаціям однакових умов для їхнього функціонування та розвитку, забезпеченню рівного доступу до культових споруд, які становлять культурну цінність, засобів масової інформації тощо.

Великі надії на нормалізацію міжконфесійних відносин, усунення невігластва і стереотипів щодо релігії ПАРЄ покладає на систему освіти. Як зазначається у спеціальній Рекомендації «Освіта і релігія», «загальне хороше знання релігій... надзвичайно важливе для виховання громадян у демократичному дусі» [10].

Тому державам-членам рекомендується заохочувати поширення знань про релігійні течії у світі, ознайомлення в освітніх закладах з питаннями походження та сутності найвпливовіших релігійних течій, викладання порівняльної історії різних релігій, фінансування викладання дисциплін про релігію у школі та підготовку відповідних кадрів, а також залучати представників релігійних організацій до розробки необхідних методик та навчальних програм.

Разом з тим, у Резолюції 1580 (2007) «Небезпека креаціонізму для освіти» ПАРЄ застерігає країни-члени ЄС від запровадження викладання у школах креаціонізму – релігійно-філософського вчення про створення світу Богом – як навчальної дисципліни, яка не може вважатися науковою. Замість креаціонізму рекомендується більшою мірою пропагувати у школах об'єктивні наукові знання, зокрема теорію еволюції [556]. Зважаючи на те, що у формуванні світоглядних орієнтацій дітей важлива

роль належить сім'ї, ПАРЄ закликає держави-члени ЄС надавати батькам право на здійснення релігійного і морального виховання своїх дітей відповідно до власних переконань [11].

Оскільки Україна донедавна знаходилася у процесі пошуку прийнятних форм зближення освіти і релігії, школи і церкви, рекомендації ПАРЄ з цих питань мали для неї неабияке значення.

ПАРЄ особливу увагу приділяє проблемі культурних взаємин. Прийняті нею документи відображають різні аспекти цієї проблеми. В Рекомендації 1962 (2011) «Релігійний аспект міжкультурного діалогу» вона виходить з полікультурності європейської спільноти, яка має не лише спільні цінності, а й відмінності, обумовлені історичними особливостями різних народів. У зв'язку з цим Асамблея наголошує на необхідності визнання відмінностей між людьми з різними переконаннями та побудови консолідованого суспільства, заснованого на повазі гідності кожної особи. Досягнення цих цілей передбачає урахування релігійного аспекту міжкультурного діалогу та розвитку співробітництва між релігійними об'єднаннями. Асамблея вважає за необхідне розширювати інформування населення про значення релігії в культурному розвитку європейських народів, визнавати представниками різних конфесій права на свободу переконань і релігії один одного, а також на участь у активізації міжконфесійного діалогу на основі принципів демократії і прав людини [12].

Проблема релігійного аспекту міжкультурного діалогу вважається в ЄС настільки важливою, що вона щорічно виноситься Комітетом міністрів на публічне обговорення.

В контексті розвитку міжкультурного діалогу ПАРЄ вказує на актуальність питання щодо багатства та різноманітності європейської культури, а також внеску конкретних націй і релігій у її розвиток. Зокрема, у спеціальній Резолюції 885 (1987) «Про внесок євреїв в європейську

культуру» ПАРЄ визнала внесок єврейської нації та іудейської релігійної традиції у культурний розвиток Європи досить вагомим [13].

Разом з тим ПАРЄ висловлювала серйозну стурбованість поширенням у Європі антисемітизму. У Резолюції 1563 (2007) «Боротьба з антисемітизмом у Європі» зазначається, що антисемітизм виявляється у неповазі та ворожому ставленні до євреїв, їхньої культури, релігії та національної самобутності. Формами його вияву є вандалізм, осквернення, погрози, агресія, підбурювання до насильства, вбивства та ін. Антисемітизм являє собою грубе порушення як основних прав і свобод людини, так і принципів демократії, він становить загрозу загальноєвропейським цінностям. Для протидії антисемітизму держави рекомендується застосовувати кримінальне законодавство, мобілізувати громадськість, використовувати систему освіти, розвивати міжкультурний і міжконфесійний діалог [14].

У зв'язку з активною міграцією народів, наслідком якої стало стрімке поширення мусульманства на європейському континенті, ПАРЄ ухвалено низку документів щодо становища віруючих-мусульман. Так, у Резолюції 1605 (2008) «Європейські мусульманські спільноти у протистоянні екстремізму» ПАРЄ передбачено комплекс заходів, спрямованих на інтеграцію мусульманства та віруючих-мусульман у європейське співтовариство. Асоціація закликала уряди європейських країн, а також керівників та духовних лідерів мусульманських організацій у Європі:

сприяти інтеграції мусульман до європейської спільноти, заохочувати їх до участі у політичних партіях, профспілках та громадських об'єднаннях, надавати легальним мігрантам із мусульманських країн право обиратися і бути обраними до місцевих органів влади;

забезпечувати вихідцям із мусульманських країн вільний доступ до житла, працевлаштування, освіти, професійної підготовки та отримання державних послуг;

поширювати фундаментальні європейські цінності у мусульманському середовищі, зокрема у мусульманських релігійних школах;

створювати умови для забезпечення мусульманам свободи слова, думки та релігії;

вживати заходів до подолання необґрунтованих юридичних та адміністративних бар'єрів при будівництві мусульманами культових споруд;

поширювати серед населення західних країн інформацію про роль ісламу у розвитку європейської культури;

долати поширені стереотипи про іслам як ворожу і загрозову релігію, засуджувати будь-які прояви нетерпимості, дискримінації чи насильства щодо віруючих-мусульман, докладати зусиль до усунення соціальних причин мусульманського екстремізму, протидіяти ісламофобії [15].

У Рекомендації 1162 (1991) «Про внесок мусульманської цивілізації в європейську культуру» розглядаються питання та вносяться пропозиції щодо розвитку культурного співробітництва ЄС з ісламським світом. Зокрема, передбачається започаткувати тривалий діалог європейських держав із мусульманськими країнами. Пропонується також розширити і посилити мусульманський компонент при викладанні різних навчальних дисциплін у закладах освіти. У процесі навчання рекомендується здійснювати порівняльний аналіз ісламу, християнства та іудаїзму, більше уваги приділяти вивченню арабської мови у європейських школах [16].

Вважаючи толерантність одним із основоположних принципів міжконфесійних відносин, ПАРЄ одну із своїх Рекомендацій 1202 (1993) присвятила питанню релігійної терпимості у демократичному суспільстві. Необхідність підвищеної уваги до неї викликана поширенням у світі таких суспільно небезпечних явищ як ксенофобія, расизм та релігійна

нетерпимість, що призводить до зіткнень інтересів людей з різними релігійними поглядами. Дієвими засобами формування релігійної терпимості і толерантності Асамблея вважає цілеспрямовану освітню, наукову, просвітницьку та інформаційну діяльність [17].

У Резолюції 1928 (2013) «Гарантування прав людини стосовно релігії та переконань і захист релігійних громад від насильства» ПАРЄ висловила занепокоєння зростанням у світі нападів на релігійні громади і окремих віруючих, фізичне й психологічне насильство щодо них, засудила пропаганду релігійної ненависті і нетерпимості, підбурювання до дискримінації та ворожнечі, підтримала боротьбу з усіма формами релігійного фундаменталізму і маніпулювання релігійними переконаннями. З метою запобігання проявам насильства на релігійному ґрунті Асамблея рекомендувала державам-членам ЄС неухильно забезпечувати однакове ставлення держави та її органів до осіб та громад незалежно від їх релігії, заохочувати політику, спрямовану на ефективний захист прав релігійних меншин; брати під міжнародний захист тих, хто потребує притулку через релігійні переслідування; притягати до відповідальності винних у здійсненні насильства чи розпалюванні релігійної ворожнечі; використовувати освітній ресурс, міжкультурний і міжрелігійний діалог як важливі інструменти запобігання насильству [18].

ПАРЄ, підтверджуючи свою прихильність до свободи совісті і віросповідання, релігійного плюралізму, разом з тим висловлювала стурбованість поширенням та зростанням активності у Європі та світі сект, нових релігій та езотеричних груп. Нею було прийнято низку спеціальних документів, у яких вона гостро реагувала на гучні справи у різних країнах світу (самогубства та колективні самогубства, викрадення батьками дітей, шахрайство, примушування до проституції, поширення дитячої порнографії та ін.), пов'язані з діяльністю сект та нетрадиційних культів і пропонувала вжиття щодо них превентивних заходів [19].

Крім прийняття рекомендацій проблеми неорелігій, обмеження та нейтралізації їхньої діяльності неодноразово висвітлювалися у щорічних резолюціях, слуханнях, доповідях членів Європарламенту з питань прав людини, освіти, культури, охорони здоров'я, сім'ї, у матеріалах спеціалізованих дослідницьких центрів ЄС та окремих держав-членів. Разом з тим, ПАРЕ не вважає доцільним прийняття спеціальних законів, які регулювали б діяльність цих релігійних течій.

З метою протидії їх незаконній діяльності ПАРЕ рекомендувала державам-членам: інформувати громадськість про секти і нові релігійні течії; забезпечити обов'язкове відвідування дітьми школи та їх захист від впливу релігійних сект; застосовувати до сект відповідні положення і норми адміністративного і кримінального законодавства, інші запобіжні заходи, заохочувати створення громадських організацій для захисту жертв релігійних, езотеричних або духовних груп; повідомляти особам, що перебувають у сектах, про їхнє право на розрив з ними [20].

У прийнятих ПАРЕ документах зазначалося, що діяльність будь-яких релігій має відповідати принципам демократичного суспільства, положенням Конвенції про захист прав і основоположних свобод та чинного законодавства, а обмеження свободи совісті і віросповідання не повинно призводити до дискримінації на релігійному ґрунті.

Незважаючи на досить жорстку позицію ПАРЕ щодо новітніх релігій і сект, які стрімко поширювалися як в європейських країнах, так і в Україні, українській владі не вдалося вжити ефективних заходів щодо обмеження їхньої діяльності. На відміну від Європи Україна не виробила спеціальних запобіжних заходів щодо поширення та діяльності нових релігійних течій. Необмежена свобода, надана релігійним організаціям після тривалого їх існування у радянському тоталітарному суспільстві, сприяла відродженню релігії та поширенню релігійного сектантства в Україні. Неодноразові законодавчі ініціативи, пропозиції експертів та науковців щодо встановлення відповідальності за порушення

законодавства України про свободу совісті, щодо обмеження впливу тоталітарних сект на людей, особливо на дітей, не були реалізованими. Традиційні церкви теж виявилися неспроможними протистояти поширенню новітніх релігій і сект. Законодавство України, що регулює суспільні відносини у релігійно-церковній сфері, не поділяє релігій на традиційні чи новітні, багаточисельні чи малочисельні, патріотичні чи непатріотичні та ін. Воно є спільним і однаковим для усіх конфесій безвідносно до особливостей їх віровчення, культової практики та позакультової діяльності.

На відміну від деяких європейських країн, у яких на законодавчому рівні закріплено особливий статус певних релігій, українське законодавство не передбачає виокремлення якоїсь із конфесій, а проголошує рівними усі релігії, віросповідання та релігійні організації перед законом і виявляє однакове ставлення до них. Незважаючи на давнє існування та кількісне домінування окремих релігій в українському суспільстві, жодна із них офіційно не визнається державою «головною» чи «обов'язковою». За скоєння правопорушень винні особи, незалежно від ставлення до релігії та конфесійної належності, несуть відповідальність відповідно до чинного законодавства України.

У зв'язку з тим, що чимало країн постсоціалістичної Європи в період панування тоталітарних режимів зазнали експропріації церковної власності, у документах ПАРЄ постійно порушувалися питання її реституції. Позиція Європарламенту зводиться до того, що уся націоналізована церковна власність має бути повернута її власникам і використовуватися за первісним призначенням. У разі неможливості повернення релігійним організаціям їхньої колишньої власності держава повинна гарантувати справедливую компенсацію, заборонивши при цьому приватизацію культових будівель і майна [21].

Крім того, поза увагою європейського співтовариства не залишилася проблема колишніх культових споруд, що використовуються не за

призначенням. На основі вивчення стану цих об'єктів в європейських країнах ПАРЄ виробила рекомендації щодо їх комплексного збереження, особливо тих, що мають історичну та архітектурну цінність. Зокрема, рекомендується спільними зусиллями урядових структур, місцевої влади та релігійних організацій утримувати культові будівлі у належному стані, передбачається можливість їх пристосування до нових форм використання, тимчасової експлуатації культурно-мистецькими закладами, включення у туристичні маршрути тощо. При цьому категорично не допускається утримання колишніх культових споруд у занедбаному стані [21].

Для зміцнення матеріальної бази релігійних організацій ПАРЄ пропонувала надати їм право на отримання добровільних фінансових та інших пожертвувань, придбання, володіння і використання ними культових предметів, необхідних для забезпечення їхньої діяльності. При цьому рекомендувалося всіляко заохочувати релігійні організації до соціальної та благодійної діяльності.

Характерно, що ПАРЄ приділяла увагу питанням забезпечення права на свободу совісті та релігії не лише у рамках Євросоюзу, а й в окремих країнах. Так, у Резолюції 1278 (2002) «Російський закон про релігію» висловлено ставлення до змісту та практики застосування прийнятого в Росії Закону «Про свободу совісті і релігійні об'єднання» (1997 р.). У цьому документі, зокрема зазначалося, що в деяких регіонах Російської Федерації надається привілейований статус Російській православній церкві, тоді як інші релігії, особливо з малою чисельністю прихильників, піддаються дискримінації. У зв'язку з цим Асамблеєю рекомендовано вжити заходів для однакового застосування положень закону у різних регіонах Росії, скасувати вимогу щодо надання релігійним організаціям попередньої згоди Російської православної церкви на започаткування та розгортання ними своєї діяльності [22].

Для України, яка задекларувала європейський напрям свого розвитку, вироблені ПАРЄ принципи, положення і норми у сфері

забезпечення релігійної свободи є важливими і цінними. Їх імплементація в законодавство України та правозастосовну практику є однією із умов успішної її інтеграції в європейську спільноту.

Підвищену увагу до релігійно-церковного життя в Україні європейські структури почали виявляти у процесі її підготовки до набуття членства у Раді Європи. Перед вступом України до цієї європейської структури моніторингова комісія ПАРЄ, ґрунтовно вивчивши стан справ у різних сферах суспільного життя, підготувала висновок, у якому було вказано на необхідність реформування українського суспільства, розвитку демократії, утвердження верховенства права, захисту прав і свобод людини тощо.

З урахування пропозицій, що містилися у висновку ПАРЄ, Україна взяла на себе низку зобов'язань щодо здійснення на державному рівні комплексу заходів із впровадження європейських стандартів у різних сферах суспільного життя. У релігійно-церковній сфері Україна зобов'язувалася:

прискорити мирне вирішення існуючих конфліктів між православними церквами при забезпеченні незалежності церкви від держави;

запровадити нову недискримінаційну систему реєстрації церков;

встановити правове вирішення питання про повернення церковної власності [23].

У подальшому моніторинговою комісією ПАРЄ висловлювалися пропозиції щодо вдосконалення законодавства України про релігію і церкву та практики його застосування. Насамперед, вказувалося на необхідність оновлення базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», який хоча й визнавався «одним із найкращих законів про свободу віросповідання у регіоні» і на час його прийняття був «досить прогресивним», проте містив низку нечітких положень і норм. Зокрема, зазначалося, що ним обмежувалися форми, у яких можуть створюватись

релігійні організації, встановлювалася квота на мінімальну кількість їх засновників, які могли зареєструвати статут (положення) організації, у кількості 10 осіб (тоді як для громадських організацій передбачалося 3 особи), заборонялося створювати місцеві або регіональні відділення релігійних організацій без статусу юридичної особи, не передбачалося надання статусу юридичної особи релігійним об'єднанням. У рекомендації ПАРЄ зазначалося також, що вищезазначений закон чітко не встановлював, у яких випадках релігійні організації реєструються обласними державними адміністраціями, а в яких – Державним комітетом України у справах релігій [24].

Деякі із зауважень ПАРЄ щодо Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» були повторені у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Свято-Михайлівська Парафія проти України» (щодо обмеження форм створення та реєстраційної квоти засновників релігійної організації, заборони релігійним об'єднанням створювати місцеві або регіональні відділення без статусу юридичної особи, органів, що здійснюють реєстрацію статутів (положень) релігійних організацій, нечіткості окремих положень тощо) [25].

Моніторингова комісія ПАРЄ вказувала також на необхідність вирішення Україною питання реституції націоналізованої в радянський період власності релігійних організацій. Для неї воно було настільки важливим, що вона неодноразово закликала українську владу на законодавчому рівні «встановити чіткі правила повернення церковного майна». Зокрема, нею вказувалося, що розв'язання проблеми реституції значно ускладнюється відсутністю у релігійних об'єднань статусу юридичної особи, неможливістю набуття ними права власності. Крім того, більшість релігійних організацій, що в минулому володіли майном, яке мало бути їм повернуто, припинили своє існування, а православна церква представлена кількома юрисдикціями. Це призводило до того, що повернення культового майна релігійним організаціям здійснювалося на

розсуд місцевої влади, що в більшості випадків тягло за собою не відновлення права власності на нього, а передачу у безоплатну оренду [26]. З метою виконання резолюцій та рекомендацій ПАРЄ, обов'язків та зобов'язань України, що впливали з її членства у Раді Європи, Указом Президента України було затверджено План заходів, яким, окрім іншого, передбачалася розробка нової редакції Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та законопроекту про повернення культових будівель релігійним організаціям [27].

Місцеві органи державної влади України, керуючись відповідними положеннями Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а також підзаконними нормативно-правовими актами (Указами та Розпорядженнями Президентів України, Постановами та Розпорядженнями Кабінету Міністрів України), повернули у власність або надали у безоплатне користування релігійним організаціям чималу кількість культових будівель і культового майна. Однак, проблема реституції при цьому повністю не була розв'язана, оскільки релігійні організації отримали у власність або користування лише частину культових споруд та майна, а не усю націоналізовану церковну власність.

Незважаючи на рекомендації ПАРЄ, положення Конституції України, відповідно до якого питання правового режиму власності регулюються виключно законами, затверджений Президентом України План заходів з реалізації обов'язків та зобов'язань України перед Радою Європи, врегулювати питання реституції церковної власності та законодавчому рівні не вдалося до цього часу.

Розглядаючи питання стану законодавства України у релігійно-церковній сфері, ПАРЄ вказала також на необхідність перегляду Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу», оскільки він «прямо обмежує право на відмову від військової служби за релігійними переконаннями». Зокрема, у Рекомендації № 1722 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» нею пропонувалося

поширити підстави для відмови від військової служби на усі релігійні вірування та інші переконання [24].

Таким чином, вступаючи до європейських структур, Україна, незважаючи на наявність власного якісного законодавства про релігію та церкву, повинна була привести його у відповідність з європейськими стандартами у цій сфері.

Відображена у документах ПАРЕ політика європейського співтовариства у релігійно-церковній сфері зводиться до вироблення правових механізмів неухильного забезпечення права на свободу совісті і віросповідання, сприяння розвитку партнерських відносин церкви і держави та міжконфесійного порозуміння у державах-членах ЄС. У документах ПАРЕ містяться загальні положення стосовно забезпечення цього права, так і конкретні рекомендації щодо розв'язання окремими державами-членами ЄС актуальних проблем релігійно-церковного життя.

Для України, яка зробила свій цивілізаційний вибір і рухається в європейському напрямку, вироблені ПАРЕ принципи, положення і норми у сфері забезпечення релігійної свободи становлять значну цінність. Їх імплементація в законодавство України та правозастосовну практику є однією із умов її успішної інтеграції у європейську спільноту.

При цьому, гармонізація національного законодавства із загальноєвропейськими стандартами не виключає можливості вивчення та впровадження досвіду окремих держав-членів ЄС у релігійно-церковній сфері, цінність якого полягає у достатній його апробації, не лише декларуванні, а й реальному втіленню у життя свободи совісті і віросповідання. Разом з тим, механічне перенесення зарубіжного досвіду на український ґрунт може мати зворотній ефект і призвести не до покращення, а до погіршення релігійної ситуації в Україні. До того ж, церкви та релігійні організації в Україні, всіляко підтримуючи курс на європейську інтеграцію, не сприймають деяких цінностей, які пропонує західний світ. Зокрема, вони критично ставляться до сексуальних меншин,

одноставних шлюбів, абортів, евтаназії, захищаючи при цьому традиційні моральні і сімейні цінності.

Законодавство України про свободу совісті та релігійні організації в цілому вибудовано з урахуванням міжнародних стандартів. У ньому міститься чимало положень і норм, які повністю або частково відтворюють зміст міжнародних та європейських правових актів з цих питань. Державна релігійна політика, що реалізується на його основі, теж в основних рисах відповідає європейським стандартам. За рівнем вкоріненості релігії в суспільстві, релігійності населення та релігійної свободи, кількістю та конфесійною різноманітністю релігійних організацій, їх суспільно-політичною активністю, якістю національного законодавства у сфері свободи совісті і віросповідання, практики його застосування Україна є цілком самодостатньою і самобутньою країною. При повноцінному її входженні до європейської спільноти релігійна присутність у ній може стати досить відчутною.

Імплементация європейських стандартів у релігійно-церковну сферу зробить її якіснішою і комфортнішою не тільки для віруючої частини населення та релігійних організацій, а й для української держави і суспільства і тим самим виправдовуватиме правильність цивілізаційного вибору [28, с.101-112].

У боротьбу за вступ України до ЄС разом з українською владою, проєвропейськими політичними силами та політиками активно включилися церкви та релігійні організації різних конфесій. Вони не лише декларували, а й своїми діями сприяли руху України в європейському напрямку.

Чималий внесок у вибір та реалізацію європейського цивілізаційного курсу зробила Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Підтримуючи євроінтеграційні устремління України, члени Ради неодноразово робили відповідні заяви і звернення, відвідували країни-

члени ЄС, інституції Євросоюзу, зустрічалися з депутатами та посадовцями Європарламенту.

30 вересня 2013 р. було оприлюднене Звернення церков і релігійних організацій до українського народу з приводу дискусії про європейські цінності в Україні. У ньому зазначалося, що «від давніх часів український народ був частиною європейського цивілізаційного простору», що «майбутнє України природно обумовлене нашим історичним корінням – бути незалежною державою в колі вільних європейських народів» [29].

У березні та листопаді 2013 р. делегація Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій на зустрічах у Брюсселі з тодішнім Європейським Комісаром з питань розширення та політики добросусідства Ш.Фюле, іншими посадовцями ЄС та представниками європейських структур обговорювала питання налагодження відносин та розгортання діалогу України з європейським співтовариством, ролі релігійних організацій у євроінтеграційних процесах, представляла позитивний досвід України у сфері міжконфесійного порозуміння та співпраці, забезпечення свободи совісті і віросповідання, збереження моральних цінностей. Релігійні діячі підтримали звернення України щодо укладення Угоди про асоціацію з ЄС та прискорення процесу запровадження безвізового режиму [30].

Члени делегації Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій у червні-липні 2015 р. відвідали Берлін, де знайомилися з релігійною ситуацією у Німеччині, зустрічалися з представниками фракції ХДС/ХСС в Німецькому Бундестазі, посадовцями державних органів, обговорювали питання протидії російській агресії в Україну, ролі церков і релігійних організацій у суспільному житті, подоланні конфлікту, примиренні тощо.

Сприяючи українській державі у реалізації європейського вибору, делегація Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій напередодні консультативного референдуму в Нідерландах про затвердження Угоди про асоціацію між Україною та ЄС її члени (крім представника Української православної церкви) відвідали м. Гаагу (березень 2016 р.), де

під час зустрічей із депутатами парламенту, політичними, громадськими та релігійними діячами, намагалася переконувати керівництво цієї країни у необхідності ратифікації зазначеної Угоди [31].

Під час візитів до зарубіжних країн та контактів з представниками міжнародної спільноти, закордонними українцями члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій, намагаючись бути «голосом українського громадянського суспільства» (архієпископ Святослав), поширювали у світі правдиву інформацію про Україну, доносили до європейського співтовариства позицію віруючих громадян з питань європейської інтеграції.

В контексті підтримки процесу євроінтеграції України, розвитку міжнародних зв'язків члени Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій брали участь у міжнародних конференціях, що проводилася за сприяння Європарламенту.

Окрім Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій реалізації євроінтеграційного курсу України сприяли окремі релігійні об'єднання, їхні лідери та представники. Серед найактивніших захисників та пропагандистів європейських цінностей була Українська православна церква Київського патріархату та її глава патріарх Філарет. Курс на європейську інтеграцію офіційно був підтриманий у Посланні Помісного собору цієї церкви (27 червня 2013 р.) з нагоди 1025-ліття Хрещення Київської Русі-України [32]. Проблеми зближення України з Європою обговорювалися у Брюсселі на зустрічі патріарха Філарета з представниками ЄС (квітень 2014 р.). Питання європейської інтеграції України, становища православ'я в Україні, трагічних сторінок в українсько-польських відносинах були також предметом обговорення на зустрічах делегації Української православної церкви Київського патріархату з польськими парламентарями, представниками уряду, громадських об'єднань під час її візиту до Варшави (жовтень 2013 р.) [33].

Не меншу активність у підтримці європейського курсу України здійснювала Українська греко-католицька церква. Так, під час візитів у 2014 р. до зарубіжних країн (Бразилії, Канади, Ватикану, Австралії та ін.) глава цієї церкви архієпископ Святослав доносив до української діаспори, віруючих своїх зарубіжних парафій інформацію про суспільно-політичні події в Україні, російську агресію, боротьбу за незалежність та територіальну цілісність, європейський вибір українського народу.

В контексті євроінтеграції України з посадовцями європейських структур у Брюсселі зустрічалися єпископ Української греко-католицької церкви, президент Українського католицького університету Б.Гудзяк та публіцист, правозахисник, віце-ректор цього університету М.Маринович (березень 2014 р.).

Українська православна церква хоча відкрито й не заперечує європейського вибору української держави, проте, перебуваючи в юрисдикції Московського патріархату, не може офіційно підтримувати його. Тим більше позиції єпископату цієї церкви є досить відмінними. Так, підпис тодішнього Предстоятеля цієї церкви митрополита Володимира під «Зверненням церков і релігійних організацій до українського народу з приводу дискусії про європейські цінності в Україні», у якому підтримувався європейський цивілізаційний вибір України, викликав негативну реакцію у деяких прихильників цієї церкви. Посилаючись на ченців Свято-Успенського монастиря в Донецькій області, які немовби виступили з критикою митрополита Володимира (Сабодана) за його позицію щодо євроінтеграції, російське видання «НГ Религии» поспішило заявити, що підпис під вищезазначеним зверненням, є його «особистою думкою», а «не позицією церкви» [34]. Голова прес-служби Української православної церкви, православний журналіст В.Анісімов, виступаючи проти євроінтеграції України, теж стверджував, що підпис митрополита Володимира під цією заявою не означає приєднання церкви до «позацерковної політичної позиції» [35].

Завзятим противником європейського та євроатлантичного курсу України в середовищі Української православної церкви був її ієрарх митрополит Одеський і Ізмаїльський Агафангел (Саввін). Він заявляв, що зближення України з Європою «є черговою спробою здійснити багатовікове прагнення протестантсько-католицького, масонського і безбожного Заходу відірвати Україну від єдності зі світовим центром Православ'я – Москвою і втягти її в орбіту західних лжецінностей, зробити її частиною системи нового світового порядку» [36].

Серед тих, хто категорично виступав проти європейського курсу України і спонукав її до вступу у євразійський митний союз, були проросійськи налаштовані політичні об'єднання, що діяли під релігійним прикриттям, а також Українська правова греко-католицька церква.

Однак ідея європейської інтеграції все більше утверджувалася як у світських, так і релігійних колах українського суспільства. Обрання Україною європейського курсу, підписання нею Угоди про асоціацію з Європейським Союзом змушує українську владу до активізації діяльності, спрямованої на впровадження європейських стандартів у різні сфери суспільного життя, включаючи й релігійно-церковну, та інтеграцію в європейське співтовариство.

Окрім державних, політичних та громадських структур про своє бажання рухатися у напрямку зближення з Європою почали заявляти окремі релігійні організації в Україні. Так, уже невдовзі після свого створення Православна церква України оголосила про свій намір провести внутрішньо церковні реформи, запровадити правила, подібні до тих, що існують у церквах європейських країн. Йдеться, зокрема про можливість встановлення у православних храмах місць для сидіння (як у католиків і протестантів), скасування вимоги щодо обов'язкового покриття жінками хусткою голови у храмі, зняття заборони на відспівування померлих інших конфесій, зміни в церковному календарі тощо [37].

З метою утвердження міжнародного іміджу країн, які вони представляють, посилення впливу на європейську політику, розширення міжконфесійного діалогу релігійні організації створюють при структурах ЄС свої представництва. Серед тих, що вже їх мають, Константинопольський та Московський патріархати, Грецька, Кіпрська та Румунська православні церкви. Для донесення позиції з актуальних суспільно-політичних та релігійно-церковних питань, а також захисту прав своїх послідовників Українська православна церква (хоча й не є палким прихильником євроінтеграції) теж створила своє представництво при європейських міжнародних організаціях [38]. Про свій намір стосовно відкриття представництва при ЄС свого часу заявляла Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Його основне завдання вона вбачала у встановленні прямого діалогу релігійних організацій в Україні із структурами європейського співтовариства, донесенні до міжнародної спільноти правдивої інформації про релігійно-церковне життя в Україні, участі у обговоренні проблем розвитку міжнародних відносин, сприянні просуванню ідеї європейської інтеграції. Проте пропозиція щодо створення представництва Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій при ЄС не була реалізована, оскільки вона, на думку релігійного експерта А.Юраша, викликала настороженість у тодішньої української влади тим, що релігійні організації у разі виникнення в Україні «критичних сценаріїв розвитку ситуації» отримали б можливість «безпосередньої апеляції до євроструктур» [39]. Проте, Національний інститут стратегічних досліджень у своїй Аналітичній записці «Християнський аспект європейської інтеграції України» все ж таки рекомендував Міністерству закордонних справ України сприяти відкриттю представництв українських церков при європейських інституціях [40]. Нині в релігійно-церковних колах обговорюється питання стосовно створення при ЄС представництва Православної церкви України.

Великі можливості на шляху до встановлення контактів, взаєморозуміння, зближення та співпраці з релігійними організаціями різних країн світу, насамперед європейських, відкрилися б також у разі вступу українських церков до Всесвітньої ради церков та Конференції європейських церков.

Зважаючи на те, що у функціонуванні церковних представництв при міжнародних організаціях зацікавлені не тільки (і не стільки) релігійні організації, а й держава, вона, її органи мали б всіляко сприяти і допомагати їх створенню та діяльності.

4.2. «Русский мир» як антиукраїнський релігійно-геополітичний проєкт

Реалізація Україною європейської стратегії відбувається у гострій боротьбі з російською владою і церквою та проросійськими політичними і церковними силами в самій Україні, які намагаються нав'язати їй свій цивілізаційний проєкт.

Після розпаду СРСР колишні радянські республіки, здобувши незалежність, почали розбудовувати власні держави, утверджувати себе у світі. Натомість для Росії, за словами В.Путіна, розпад СРСР став «найбільшою геополітичною катастрофою століття», наслідки якої до цього часу ще не подолані, оскільки «процес формування сучасної Росії ще не завершений» [41].

Розпад «великої держави» боляче сприймався не лише політичним керівництвом Росії, а й значною частиною її громадян. За даними соціологічних досліджень, в Росії його негативно оцінювали 69 відсотків респондентів, а 43 відсотки вважали своєю найбільшою особистою втратою [42].

Для подолання наслідків цієї «геополітичної катастрофи», а також відновлення свого регіонального і світового «лідерства» Росія почала

використовувати як «жорсткі важелі» (економічні, політичні, військові та ін.), так і «м'яку силу» – культуру, мову, релігію тощо. На початку 2000-х рр. в інтелектуальних колах Росії зародилася ідея «русского мира», яка згодом була підтримана державною владою, у науковому, культурному та церковному середовищі.

У своєму первісному значенні «русский мир» визначався як «мережева структура великих і малих спільнот, що думають і розмовляють російською мовою», яка є «національним надбанням Росії» і важливим елементом світової культури» [43]. З часом до атрибутивних ознак «русского мира» додалися культура, історична пам'ять, традиції, релігія. Нині в російській суспільно-політичній та науковій думці «русский мир» трактується як глобальне культурно-цивілізаційне утворення, що об'єднує людей, які незалежно від національної належності і місця проживання, пов'язують себе з Росією, поділяють російські духовні цінності, є носіями російської мови, прихильниками російської культури та послідовниками православної релігії. Тобто серед головних умов належності до «русского мира» – причетність до Росії, визнання та лояльне ставлення до сучасної російської держави та влади, небайдужість до її історичного минулого та сьогодення. Тому в узагальненому вигляді «русский мир» російськими науковцями визначається як «цивілізаційна спільнота людей і народів, що об'єднуються довкола Росії» [44, с.542].

Одним із ініціаторів розробки концепції «русского мира» вважається Президент Росії В.Путін. Для нього ця ідея виявилася настільки важливою, що виносилася ним для обговорення на засіданні Ради національної безпеки РФ, яку він очолює. Про «русский мир» В. Путін постійно згадував у своїх посланнях Федеральним Зборам РФ, виступах на офіційних заходах перед різними категоріями населення Росії. Слідуючи його настанові російській інтелігенції – «частіше вживайте це словосполучення – «русский мир», до розробки та пропаганди цієї

концепції згодом долучилося чимало діячів російської науки, культури, церкви [45].

Для поширення ідей «русского мира» у пострадянських республіках та у різних країнах світу Росією була створена широка мережа державних, недержавних, релігійних структур, серед яких важливе місце посідає створений відповідно до указу В.Путіна Фонд «Русский мир». Оскільки Російська православна церква має низку внутрішніх і закордонних інституцій, російська влада покладає на неї великі надії у справі просування ідей «русского мира» як у самій Росії, так і у світі.

До розробки та поширення «русского мира» як у Росії, так і світі активно долучився Глава Російської православної церкви патріарх Кирило. Православно-богословське розуміння «русского мира» було викладено ним у виступі на відкритті IV Асамблеї Русского мира (2010 р.). У цьому виступі він намагався показати місце, роль і значення церкви у створенні та розвитку концепції «русского мира». На його думку, саме завдяки православній церкві вдалося створити «єдиний цивілізаційний простір» та впровадити «єдину православну традицію», назва якої «Свята Русь». Всіляко приховуючи політичну складову «русского мира», патріарх Кирило трактував його як «російську православну цивілізацію», яка є відкритою для різних культур і традицій і здатною об'єднувати в одну спільноту людей різних етносів і релігій. Зважаючи на внесок церкви в утвердження «русского мира», патріарх Кирило запропонував вважати невід'ємним його надбанням її духовний досвід, святині, святих та видатних церковних діячів. Наголошувалося також на важливості спільної історичної пам'яті народів, що входять до «русского мира», вшанування дат, місць, імен, меморіалів, пам'ятників, пов'язаних із важливими подіями у їхньому житті [46].

Завдяки патріарху Кирилу православна релігія була тісно вплетена в контекст концепції «русского мира», стала одним із головних її атрибутів. «Русский мир» почав стрімко наповнюватися релігійним змістом,

сакралізуватися. Роль Російської православної церкви у становленні концепції «русского мира» була настільки відчутною, що вона, на думку Л.Шангіної, почала існувати двох версіях – світській і релігійно-церковній [47, с.91].

Якщо у світській версії «русского мира» базовими його елементами постають російська мова, культура, спільна історія, історична пам'ять, то у релігійно-церковній – православна релігія і церква. В акцентуванні уваги на особливій ролі православної релігії та російської церкви полягає специфіка православно-богословської інтерпретації «русского мира». Без православ'я він вважається його прибічниками не просто неповним, а в принципі неможливим.

Головним завданням сучасного «русского мира» як у світській, так і в релігійно-церковній версії є реанімація заснованих на православної релігії великодержавницьких ідеологічних доктрин та концепцій минулих часів, у яких обґрунтовувалися ідеї самобутності розвитку російського народу та його зверхності над іншими народами. За своєю спрямованістю «русский мир» є близьким до таких із них як «Свята Русь», «Москва – третій Рим» (XVI –XVII ст.), «Православ'я. – Самодержавство. – Народність» (XIX ст.), слов'янофільство, євразійство тощо. Оцінюючи зміст новітньої державницької концепції Росії, А.Аржаковський зазначав: «Людина з серйозним історичним підходом усвідомлює, що визначення православ'я через «русский мир» – це чиста ідеологія «Москва – третій Рим». Ця ідеологія спричинила багато трагедій» [48].

За участі пропагандистів «русского мира» в Росії нині відроджується позитивне ставлення до російського самодержавства та монархізму, церковної канонізації російського царя Миколи II, релігійного шанування Г.Распутіна тощо.

Останнім часом в контексті концепції «русского мира» в Росії відбуваються політичні та ідеологічні спекуляції довкола теми перемоги СРСР у Великій Вітчизняній війні, зокрема всіляко звеличуються заслуги

російського народу у розгромі фашизму, тоді як внесок у перемогу інших народів принижується.

В контексті утвердження «русского мира» в російському суспільстві відроджується культ радянського вождя Й.Сталіна, переоцінюється його роль в історії, відновлюється повага до нього. Якщо у 2003 р. Й.Сталіна позитивно оцінювали 53 відсотки опитаних росіян, то у 2019 р. – 70 відсотків [49]. Характерно, що позитивне ставлення до радянської епохи та особисто до Й.Сталіна найбільшою мірою виявляють російські комуністи, а також представники інших політичних сил. Незважаючи на утиски, яких зазнавала церква за часів правління Й.Сталіна, останнім часом його портрет все частіше з'являється на православних іконах. Прихильники «русского мира» намагаються відроджувати культ Й.Сталіна й на окупованих територіях Донбасу. Одним із свідчень тому є випуск у «ДНР» поштової марки з його портретом [50].

Нині концепція «русского мира» збагачується новими меседжами, які, на думку В.Гуржи, в узагальненому вигляді виглядають так: «Росія – це оплот православ'я», «Росія – переможниця у Великій Вітчизняній війні», а з 2014 року ще й «Крим – споконвічно російська земля» [51].

І хоча замішані на релігії ідеологеми та концепції минулого змінювали одна одну, усі вони містили ідею зверхності Росії над іншими народами, мали імперську спрямованість і служили досягненню нею гегемоністських цілей. Аналізуючи концепцію «русского мира», український дослідник Я.Потапенко дійшов висновку, що вона є «банально-поверховою і еkleктично-неоригінальною переробкою доволі архаїчних рудиментів вульгаризованого панславізму, російського імперіалізму та агресивно-містичного месіанства» [52, с.296].

Таким чином, сучасний «русский мир» є не якимось новим винаходом, а оновленим варіантом створених в Росії за участю православної церкви імперських ідеологем минулого.

Однією із головних ідей світської і релігійно-церковної версій концепції «русского мира» є ідея єдності східнослов'янських народів, насамперед росіян та українців. Ця ідея підтримується у різних колах російського суспільства, включаючи й політичне керівництво Росії. Президент Росії В.Путін не перестає повторювати, що росіяни і українці – це «один і той же народ» [53]. Колишній радник російського президента А.Іларіонов зазначав, що «Путін перебуває у полоні глибоко укоріненої жахливої омани – немає українського й білоруського народів, все це один російський народ. І місія Путіна: об'єднати їх у єдину державу – Російську імперію» [54].

Думки про неспроможність існування українців як самостійної нації дотримується також один із одіозних російських політиків В.Жириновський, який у запалі політичної дискусії заявляв: «Ніяких українців немає! Це росіяни, яких змусили вивчити чужу мову!» [55].

Слідом за російськими політиками ідею єдності східнослов'янських народів намагався обґрунтувати й один із «ключових промоутерів» (Я.Потапенко) «русского мира» патріарх Кирило. «Ядро «русского мира», – заявляв він, – Україна, Білорусь, Росія. Основа «русского мира» – російська мова, російська культура, православ'я» [56].

Духовна єдність російського, українського та білоруського народів обґрунтовується патріархом Кирилом спільними історичними витоками, зокрема, хрещенням Русі. На його думку, саме ця подія «навіки зв'язала» єдинокровні народи Росії, України і Білорусі, які нині є спадкоємцями і громадянами «єдиної духовної Вітчизни», якою є «Свята Русь» [57].

«Русский мир» зображується ним не просто механічно об'єднаною спільнотою слов'янських народів, а самотньою цивілізацією, що розвивається за власними законами. Навіть тоді, коли ці народи розбудовують власні держави, глава російської церкви не перестає твердити, що вони «продовжують залишатися одним народом», оскільки пов'язані однією долею, єдиним минулим, сучасним і майбутнім [58].

З урахуванням того, що росіяни, українці, білоруси у своїй сукупності складають «Святу Русь», на думку патріарха Кирила, життєво необхідним для них є збереження духовної єдності між собою. Спостерігаючи за розвитком суспільно-політичних процесів в Україні та Білорусі, він виявляє стурбованість тим, щоб вони не призвели до розриву єдиного духовного простору «Святої Русі». Наявні державні кордони між Росією, Україною і Білоруссю оцінюються ним як перешкода на шляху поширення «русского мира». Згодом до країн «русского мира» та до «Святої Русі» патріархом Кирилом були віднесені й Молдова та Казахстан, що свідчило про його намір з допомогою церкви утримувати їх у сфері російського впливу.

Заявляючи, що у Росії «немає іншого шляху як бути великою державою», патріарх Кирило, всіляко сприяв відновленню її «величі». Це питання було для нього досить важливим, оскільки його вирішення пов'язувалося ним із підвищенням статусу Російської православної церкви, яку він очолює. На його думку, чим «величнішою» буде російська держава, тим у церкви, її глави з'явиться більше шансів для виходу на провідні ролі у православному світі. Уже нині у деяких російських засобах масової інформації Російська православна церква зображується «першою» серед Помісних православних церков, а її Предстоятель патріарх Кирило – «духовним лідером православного світу».

Ідея єдності східнослов'янських народів в релігійній інтерпретації підтримується й іншими ієрархами російської церкви. Зокрема, член піклувальної ради російського Фонду «Русский мир», митрополит Іларіон (Алфеев) теж намагається довести, що росіяни, українці і білоруси «становлять один народ, який називається Святою Руссю», яка, у свою чергу, являє собою особливу неповторну цивілізацію, засновану на російській культурі, мові, релігії та церкві [59].

Таким чином, проповідуючи ідею єдності східнослов'янських народів, представники російської влади і церкви роблять спроби

уніфікувати українську та білоруську історію, культуру, релігію з російською, асимілювати українців і білорусів, розмити їхню національну ідентичність і в кінцевому підсумку розчинити у російській нації. Політичною метою цих спроб є утвердження думки про неможливість існування українського та білоруського народів поза російським політичним, культурним та релігійним простором. Найрадикальніші представники «русского мира» взагалі не сприймають новоутворених на пострадянському просторі суверенних держав, зокрема ставлять під сумнів існування української держави, вважають її незалежне існування «помилкою історії» та тимчасовим явищем.

Незважаючи на твердження прибічників «русского мира» про єдність російського, українського і білоруського народів, насправді вони мають між собою чимало відмінностей. Так, український дослідник П. Кралюк ідею єдності східнослов'янських народів називає «міфом» і спростовує її наявністю у них «різних етнічних основ». На його думку, справжніми слов'янами були українці, тоді як білоруси мали балтську (литовську) етнічну основу, а московіти (росіяни) сформувалися переважно на основі угро-фінських племен. На цій підставі він доходить висновку, що українці, росіяни і білоруси не є рідними «братами»: у них «був один батько, але різні матері». При цьому, справжніми братами українців «по крові» він вважає словаків, чехів та поляків [60].

Ідея єдності східнослов'янських народів на основі православної релігії і церкви спростовується й різною їх національною та релігійною ментальністю. Як показав у своєму дослідженні О.Шуба, українське і російське православ'я ніколи не були ідентичними релігійними системами. За час свого існування вони набули національного забарвлення, догматичних, обрядово-культурних особливостей та відмінностей [61, с.69-83].

Зі свого боку, російське православ'я теж набуло національної специфіки, внаслідок чого стало відрізнятися від православ'я українського.

Саме тому твердження про єдину спільну віру і церкву росіян і українців як основу їхньої єдності не відповідає історичним реаліям і не витримує критики. Однак, незважаючи на це, патріарх Кирило продовжує рішуче відхиляти будь-які твердження про відмінності між українським і російським православ'ям, заперечуючи тим самим можливість незалежного існування української церкви від російської.

До того ж, в Україні крім православ'я, що знаходилося в юрисдикції Московського патріархату, здавна були поширеними незалежні православні церковні структури, греко-католицизм, український протестантизм та інші конфесії, що свідчить про релігійну багатоманітність українського суспільства і його конфесійну відмінність від суспільства російського. Таким же поліконфесійним і релігійно відмінним від Росії було і нині є білоруське суспільство. Тому російський міф про «єдиний народ» і «єдину релігію» росіян, українців і білорусів не знаходить свого підтвердження ні в історії, ні в сьогоденні цих народів, кожен з яких розбудовує власну державність, самостійно визначає цивілізаційні орієнтири, засади та напрями внутрішньої і зовнішньої політики та реалізує їх. Як зауважував з цього приводу відомий український історик Ю.Шаповал, «Ми - не один народ, хоч і маємо певне спільне коріння. Ментально й культурно дуже відрізняємося» [62]. Такої ж думки дотримувався й колишній Глава Української греко-католицької церкви кардинал Л. Гузар, який зауважував, що «не треба бути генієм, аби довести, що українці і росіяни – різні народи» [63].

Однак, відхиляючи будь-які аргументи про наявність національно-культурних та релігійних відмінностей між східнослов'янськими народами, ігноруючи історичні факти та сучасні суспільно-політичні та релігійно-церковні реалії, прихильники «руського мира» не перестають стверджувати, що росіяни, українці і білоруси є «одним народом» і «дітьми однієї церкви» [64, с.19].

Ідея єдності східнослов'янських народів має досить чіткий політичний підтекст, оскільки ставить під сумнів їхню національну і релігійну самобутність та можливість незалежного існування створених ними держав. Як підкреслює політичний оглядач С.Стельмах, «русский мир» – це агресивна ідеологія кремлівського реваншизму, що заперечує право пострадянських країн (особливо України і Білорусі) на власну державність» [65].

Ідея союзу східнослов'янських народів не знаходить масової підтримки у релігійному середовищі України. Так, про повну її неприйнятність заявили 98 відсотків українських греко-католиків, 65 відсотків прихильників Української православної церкви Київського патріархату та 44 відсотка Української православної церкви в єдності з Московським патріархатом [66, с.54].

У суспільно-політичній думці населення країн, що включаються до «русского мира» - України та Білорусі, сформувалося своє сприйняття «русского мира» і ставлення до нього. Оскільки об'єктом «русского мир» вважається й Білорусь, представники її владних структур, науковці теж виявляють до цієї концепції певний інтерес. Проте її інтерпретація в білоруському суспільстві має свої особливості. Вони полягають у визнанні як спільних духовно-культурних традицій і цінностей східних слов'ян, так і самобутності розвитку білоруського народу, а також впливу на розвиток білоруської культури не тільки православної, а й католицької релігії; зосередженні уваги не стільки на минулому, скільки на сучасних проблемах розвитку Білорусі; толерантному ставленні до європейських цінностей, культурних і релігійних традицій; орієнтації Білорусі на створення союзної держави з Росією та прагненні до взаємовигідної співпраці з іншими країнами [67, с161-163]. Таким чином, в білоруському суспільстві «русский мир» сприймався не цілісною концепцією, а визнавалися лише окремі її ідеї.

У наукових і політичних колах України розуміння «русского мира» значною мірою відрізняється від його білоруських тлумачень і докорінно - від російських трактувань. В той час, коли російська влада і церква представляють «русский мир» як соціокультурну цивілізаційну концепцію, українські науковці та експерти вважають його російським геополітичним, проєктом, що має імперське спрямування. У зв'язку з цим, вони називають його «варіантом політичного православ'я» (Г.Коваленко), «модернізованою версією ідеологеми «Москва – Третій Рим» (М.Галіченко), «російською неоімперською геополітичною доктриною епохи панування путінізму» (Б.Яременко), «новою і одночасно архаїчною неоімперіалістичною ідеєю» (І.Мельник), «агресивною ідеологією кремлівського реваншизму» (С.Стельмах), «псевдорелігійною концепцією», «банальним інструментом неокolonіалізму» (Я.Потапенко), «потужним ідеологічним підґрунтям «збирання земель» пострадянського простору під рукою Москви» (Л.Шангіна), «прапором російського націоналізму та антивестернізму» (В.Єленський), «новою консервативною за формою і політичною за суттю доктриною» (О.Саган).

Українські дослідники «русского мира» доводять, що за турботою про збереження єдності східнослов'янських народів, їх духовної спадщини, православної релігії приховуються імперські цілі Росії. Ідея «єдиного народу» та «єдиної церкви» для України небезпечна тим, що Росія в будь-який час різними засобами (політичними, економічними, військовими та ін.) під виглядом «захисту» росіян, російської мови, канонічного православ'я може вдатися до її практичної реалізації аж до вторгнення на українську територію. Тим більше, що такі дії російської влади завжди знайдуть своє виправдання у російському суспільстві, оскільки 72 відсотки росіян вважають, що «Росія зобов'язана захищати православних християн» [42. 68].

Для ефективнішого використання релігійного потенціалу в утвердженні «русского мира» його прибічники виходять з того, що

Російська православна церква створена «не за національною, а за цивілізаційною ознакою». Відтак вона може здійснювати своє служіння не тільки серед російського, а й серед інших народів. Як заявив патріарх Кирило відразу після свого обрання на патріарший престол, «Російська православна церква здійснює свою пастирську місію не лише в межах Росії, а й у нових незалежних державах» [68].

Саме тому у політичних та релігійних колах Росії вживається поняття «Руська православна церква» і категорично відхиляється у її назві термін «російська». Це дає їй можливість розширювати сферу свого впливу на всьому пострадянському просторі, дієвої участі у досягненні геополітичних цілей російської держави. Тим самим, стверджує М.Черенков, «російське православ'я як наддержавний рух стає фактором геополітики» [69].

Ідея багатонаціональності Російської православної церкви знайшла своє відображення у її Статуті, відповідно до якого юрисдикція церкви поширюється на осіб православного віросповідання, що проживають на її канонічних територіях: в Росії, Україні, Білорусії, Молдавії, Азербайджані, Казахстані, Киргизії, Латвії, Литві, Таджикистані, Туркменії, Узбекистані, Естонії, а також на православних віруючих, що добровільно входять до неї та проживають у других країнах [70]. Із цього положення Статуту випливає, що Російська православна церква під релігійним прикриттям може поширювати ідеї «русского мира» по суті на всьому пострадянському просторі.

Хоча патріарх Кирило всіляко заперечує політичний зміст «русского мира» і зводить його лише до релігійно-духовного проєкту, насправді в ньому досить чітко проглядається його геополітична спрямованість. Адже в кінцевому підсумку головною його метою є зміцнення Росії як держави, відновлення протекторату над колишніми радянськими республіками, розширення впливу у світі. Ностальгія за імперським минулим у російських релігійно-церковних колах виявилася настільки сильною, що у

2012 р. Російська православна церква виступала ініціатором грандіозної політичної афери: збору підписів за проведення референдуму про возз'єднання Росії, України і Білорусі.

Патріарх Кирило, заявивши, що «для мене Україна – це те ж саме, що і Росія», здійснював численні візити до Києва та інших українських міст, які мали як релігійно-церковне, так і політичне спрямування, оскільки головною їх метою було не допустити віддалення Української православної церкви від Московського патріархату, а також просування ідей «русского мира» в Україні. Саме тому ці вояжі супроводжувалися акціями протесту представників національно-демократичних сил в Україні та загостренням релігійного протистояння в українському суспільстві. У зв'язку з цим деякими політичними силами порушувалося питання про оголошення патріарха Кирила персоною нон грата в Україні [71].

Однією із особливостей «русского мира» є те, що він розглядається і поширюється як альтернативний західній цивілізації проєкт. Спираючись на ключові ідеї слов'янофільства та політичного євразійства, які ґрунтувалися на протиставленні російської православної цивілізації західному католицько-протестантському світу, його прибічники намагаються довести винятковість історичного шляху розвитку російського народу, його лідерство серед інших слов'янських народів, категорично відхиляючи при цьому можливість західного напрямку розвитку Росії, її інтеграції до європейських структур. На думку ідеологів «русского мира», глобалізація призводить європейські народи до втрати ними національно-культурної ідентичності, поширення в західноєвропейських суспільствах бездуховності, індивідуалізму, аморальності та жорстокості. Тому одне із своїх завдань вони вбачають у протидії поширенню західних цінностей в Росії, особливо тих, в основі яких лежить католицизм чи протестантизм.

Оскільки Україна вважається прибічниками «русского мира» невід'ємною його частиною, ними робляться спроби відвернути її від

обраного нею європейського та євроатлантичного курсу. Як зазначає один із них, «західна цивілізація, в яку посилено хочуть інтегрувати Україну разом з усіма пострадянськими країнами, без перебільшення може бути визначена як цивілізація смерті». Натомість, «православна концепція «руського мира» пропонує українському і всьому пострадянському суспільству... шлях порятунку - шлях життя». Цей шлях передбачає вільну творчу інтеграцію цивілізаційного масштабу на основі традиційних духовних цінностей, втілених у Російському світі» [72].

Патріарх Кирило теж вважає, що своєю участю в утвердженні та поширенні «руського мира» він відвертає небезпеку глобалізації, захищає східнослов'янські народи від втрати ними національної ідентичності та «переплавлення у цивілізаційному котлі» [73].

Всупереч твердженням прихильників «руського мира» українському народу, його культурі, мові, релігії реально загрожує не розчинення у західному світі, а поглинання Росією.

Характерно, що російська антизахідна світська і релігійна пропаганда дає свої результати. Сучасній російській владі за допомогою засобів масової інформації та церкви вдалося сформуванню негативне ставлення до Америки у 73 відсотків, до Європи – у 64 відсотків громадян Росії. Твердження, що «Росія повинна протистояти Заходу» підтримують 85 відсотків опитаних росіян [74].

Представники російської влади і церкви усвідомлюють значення України для відновлення «великої і сильної Русі». Адже, як зазначав З.Бжезинський, «без України Росія перестане бути імперією, з Україною... вона стає імперією автоматично» [75]. Під виглядом задоволення гуманітарних (культурних, мовних, релігійних та ін.) потреб українського, білоруського та інших народів колишнього Союзу РСР, прикриваючись релігійними гаслами, прибічники «руського мира» намагаються досягти виключно політичних цілей – втягнути їх у різні спільні російські чи проросійські інтеграційні проекти. Як зазначав Я.Потапенко, ця концепція

«корисна виключно Кремлю у справі утримання пострадянських республік у сфері його політичного впливу» [52].

Справді, в «русском мире» закладені імперські амбіції сучасної російської влади і церкви. Він є однією із форм російської культурної, мовної, релігійної та політичної експансії в Україну та інші держави пострадянського простору. З допомогою церкви російська влада намагається воедино зібрати колишні радянські республіки і створити нову імперію. Включене в «русский мир» російське православ'я ще більше політизується, а Російська православна церква, сприяючи досягненню політичних цілей, постає не тільки релігійною, а й значною мірою політичною інституцією. Підводячи релігійні підвалини під концепцію «русского мира», пропагуючи і поширюючи його ідеї, Глава Російської православної церкви патріарх Кирило теж виступає при цьому не лише як релігійний, а й як політичний діяч Росії.

Оскільки Українська православна церква перебуває в юрисдикції Московського патріархату, вона теж втягується у політичну боротьбу пов'язану з «русским миром». Однак, ставлення її єпископату та священнослужителів до цієї концепції є неоднаковим. За словами патріарха Філарета, «в УПЦ МП цей «мир» підтримує меншість» [77].

Керівництво Української православної церкви, уникаючи надмірної політизації релігійного середовища, раніше намагалася і нині намагається дистанціюватися від «будь-яких політичних та ідеологічних платформ», включаючи й проблему стратегічного цивілізаційного розвитку України. Колишній Предстоятель цієї церкви митрополит Володимир (Сабодан), виступаючи у червні 2008 р. на Архієрейському соборі Російської православної церкви, заявив: «Ми також не беремо на себе відповідальності визначати цивілізаційний вибір України» [77]. З метою відвернення звинувачень у підтримці Українською православною церквою «русского мира» її нинішній Предстоятель митрополит Онуфрій заявив: «ми ніякий русский мир не будемо, ми будемо Божий мир» [78].

Незважаючи на таке ставлення церковного керівництва до «русского мира», частина єпископату Української православної церкви розділяє політичні позиції Російської православної церкви, яка тісно співпрацює з російською владою на ниві його утвердження в Україні і світі. Не даремно Президент Росії В. Путін нагороджував деяких українських ієрархів високими державними нагородами Росії.

Таким чином, «русский мир» – це церковно-геополітичний проєкт, головною метою якого є реінтеграція пострадянських республік в єдиний політичний і релігійний простір, утримання України у сфері свого політичного та релігійного впливу для повернення державної «величі» Росії у світі. За турботою про збереження єдності східнослов'янських народів, розширення сфери застосування російської мови, захисту канонічного православ'я в «русском мире» приховуються внутрішньополітичні та геополітичні інтереси Росії. Практичне втілення його ідей в Україні загрожує її національній безпеці, суверенітету та державності. Як зазначає Г.Друзенко, «для України участь у такому «наднаціональному проєкті» означає лише одне – завершення проєкту «незалежна Україна» як такого» [79].

Зважаючи на загрозу «русского мира» незалежності України, постає питання про його нейтралізацію на українських теренах. Однак ефективна протидія «русскому миру» в Україні значною мірою ускладнюється прихильним ставленням до нього деяких політичних сил, політиків, а також частини населення окремих регіонів. В той час, коли значна частина українців категорично виступає проти «русского мира», інша, особливо із числа тих, що ностальгують за СРСР, має проросійські орієнтації, сприймає і підтримує його. За даними соціологічних досліджень, оприлюднених соціологічною групою «Рейтинг» у травні 2019 р., центром «Соціальний моніторинг» та Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка, 19,3 відсотка опитаних виступають за відновлення прагматичних економічних відносин з Росією, Білоруссю,

Казахстаном та іншими країнами СНД, тобто з тими країнами, які російською владою і церквою віднесені до зони впливу «руського мира». За результатами досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, 13 відсотків опитаних підтримують ідею вступу України до Митного союзу з цими країнами, 6 відсотків вважають за необхідне створення військового союзу із Росією та країнами СНД» [80].

Крім того, ідеї «руського мира» в Україні підтримують і тиражують окремі громадські об'єднання. У своїх програмних документах вони ставлять за мету створення міждержавного союзу України з Росією та Білоруссю, заявляють про свою прихильність до східнослов'янської (тобто російської) культури та канонічного православ'я. За даними Служби безпеки України, станом на 2014 р. в Україні діяли близько 650 проросійських неурядових організацій, які, окрім іншого, займалися поширенням ідей «руського мира». Чимало із них здійснювали свою діяльність під релігійним прикриттям [81].

Ідеї «руського мира» поширюються в Україні церковними каналами. Особлива активність спостерігається в російськомовних регіонах, де діють проросійські організації, які під виглядом «захисту» російської мови, канонічної церкви проводять політично орієнтовані заходи та акції, які в кінцевому підсумку спрямовані на утвердження «руського мира».

Нерідко у заходах з пропаганди «руського мира», що проводяться проросійськими організаціями, особливо в південних та південно-східних регіонах України, беруть участь представники Української православної церкви. З метою «зміцнення сили» слов'янських народів та їх «об'єднання» вони ініціювали запровадження у навчальних закладах вивчення церковнослов'янської мови та курсу православ'я.

Російська влада і церква всіляко стимулювали діяльність керівників та активістів проросійських організацій в Україні, релігійних діячів, які займалися поширенням ідей «руського мира» в Україні, зокрема нагороджували їх державними та церковними нагородами за їхню

діяльність по зміцненню «дружби народів», «духовної єдності Росії та України», збереженню «традиційних духовних і культурних цінностей».

Оскільки збереження та розвиток української мови, національної культури, створення незалежної церкви перешкоджає поширенню «руського мира» в Україні, його прибічники так активно виступають проти їх утвердження в українському суспільстві. Вони гальмують євроінтеграційні процеси, стимулюють розвиток відносин з Росією, сприяючи тим самим утриманню України у сфері її політичного та духовно-релігійного впливу Росії.

Практичним втіленням ідей «руського мира» в Україні стали не лише заклики до сепаратизму та зміни адміністративно-територіального устрою України, а й безпосередня анексія Криму та окупація Донбасу. Як заявив один із лідерів сепаратизму, «ідея Русского мира... змогла згуртувати переважну більшість росіян під час приєднання Криму і повстання на Донбасі» [82].

Хоча ідеї «руського мира» поширювалися в Криму й раніше, з перших днів анексії їх пропаганда значно посилилася, інтенсивно почали проводитися численні заходи, спрямовані на його утвердження. Зокрема, на півострові стали систематично проводитися форуми і фестивалі російської культури та мови. На цих заходах не лише пропагувалася російська мова, культура, релігія, а й висловлювалася критика української влади, яка немовби «бореться» проти них. Після анексії Криму російська влада і церква почали акцентувати увагу на духовному значенні м. Севастополя як місця хрещення київського князя Володимира. До поширення ідей «руського мира» на півострові активно залучалися місцеві структури та духовенство Української православної церкви. Представники владних структур анексованого Криму пропонували на законодавчому рівні закріпити концепцію «руського мира» та надавати державну підтримку її впровадженню. Як зазначав кримський політичний оглядач С. Стельмах, «Крим повністю занурили в «русский мир» [83].

Свою прихильність до ідей «руського мира» демонструють також сепаратисти Донбасу. Ці ідеї з самого початку окупації Донбасу поширювалися через релігійні структури. Захоплення проросійськими бойовиками Донецька відбувалося під релігійним прикриттям, супроводжувалося хресними ходами з православною символікою довкола адміністративних будівель обласної державної адміністрації, обласної ради та Управління СБУ в Донецькій області. «Тому, – як стверджує В.Гуржи, – релігійно забарвлену риторичку «руського мира» та використане в Донбасі релігійне маркування треба розуміти як частину політичного та культурного просування, а не суто релігійну діяльність» [51].

Таким чином, поширення «руського мира» в Україні становить їй серйозну загрозу. Його небезпека полягає у здатності підривати основи її державності, породжувати і підігрівати сепаратистські настрої серед населення окремих регіонів, протистояння на політичному та релігійному ґрунті, створювати тим самим загрозу територіальній цілісності, незалежності та національній безпеці України, перешкоджати її руху у європейському напрямку.

Оскільки «русский мир» за відчутної підтримки Російської православної церкви, претендує на роль духовного інтегратора народів на усьому пострадянському просторі, він є однаково загрозливим не лише для України, а й для інших пострадянських незалежних держав.

З огляду на загрозу «руського мира» українській державності у 2018 р. до Верховної Ради України вносився проєкт закону, яким пропонувалося офіційно його засудити, заборонити та встановити відповідальність за поширення в Україні. Суб'єктами права законодавчої ініціативи «русский мир» визначався як «форма націонал-соціалізму (нацизму), російська неоімперська геополітична, культурно-історична ідея міжнародного та міждержавного співтовариства, об'єднаного причетністю до Росії і прихильністю до російської мови та культури, під гаслами єднання та захисту носіїв російської мови та культури, православної віри, спільної

історичної пам'яті та спільних поглядів на суспільний розвиток» [84]. На думку ініціаторів законопроекту, його прийняття могло б зменшити вплив Росії на Україну, нейтралізувати агітаційно-пропагандистську діяльність вороже налаштованих до неї осіб. Незважаючи на актуальність цієї законодавчої ініціативи, вона не була реалізована.

В концепції «русского мира» важливе місце відводиться православній релігії і церкві. Завдяки їм він набув релігійно-церковного змісту. Беручи активну участь у цьому проєкті, Російська православна церква ще більше політизувалася, стала суб'єктом сучасної геополітики. Стратегічні цілі російської влади і російської церкви в «русском мире» тісно переплітаються: Росія претендує на лідируючі позиції на пострадянському просторі та міжнародній арені, а російська церква – на релігійну першість у православному світі.

«Русский мир» - це російський цивілізаційний наддержавний проєкт, спрямований на зміцнення політичного і релігійного становища Росії, розширення її впливу на інші держави і народи. Він є засобом досягнення нею імперських політичних цілей під прикриттям православної релігії [85, с.134-140].

Оскільки Росія і Україна обрали різновекторну цивілізаційну стратегію свого суспільно-політичного розвитку, у їхніх політичних, наукових та релігійних колах «русский мир» тлумачиться по-різному: в російських – пропагандистсько-апологетично, українських – контрпропагандистсько-критично.

Висновки до Розділу 4

Релігія посідає важливе місце у розвитку людської цивілізації. Одні релігійні системи здатні прискорювати її розвиток, інші – уповільнювати. Не без участі церков, релігійних організацій, насамперед, католицьких та протестантських, європейській спільноті вдалося вийти на вищі ступені свого цивілізаційного розвитку порівняно з євразійською. Зважаючи на цю

обставину, Україна вибрала саме європейський напрямок свого подальшого руху. Як свідчать численні документи прийняті ПАРЄ, Євросоюз не залишається байдужим до релігійно-церковних питань. Його структурами вироблено певні стандарти у різних сферах суспільного життя, зокрема й релігійно-церковній. Їх впровадження в Україні, а також опертя на досвід європейських демократичних країн сприятиме вдосконаленню як вітчизняного законодавства про релігію та церкву, так і практики його застосування. Рух України в європейському напрямку підтримують релігійні організації різних конфесій.

Альтернативним західній цивілізації проектом, в основі якого лежить православна релігія, є «руський мир». Одним із його завдань є протидія впливу європейських цінностей, заснованих на католицизмі та протестантизмі. І хоча зовні він виглядає як соціокультурна концепція, насправді він є геополітичним проектом російської влади і церкви, метою якого є збільшення російської політичної та релігійної присутності Росії в Україні і світі. Для України він небезпечний тим, що його прибічниками робляться спроби відвернення її від європейського та євроатлантичного курсу та втягування у різні російські чи проросійські інтеграційні проекти з метою повернення під вплив Росії. Крім того, небезпека «руського мира» для України полягає у його здатності підривати основи державності, породжувати і підігрівати сепаратистські настрої серед населення окремих регіонів, протистояння на політичному та релігійному ґрунті, створювати тим самим загрозу її незалежності та територіальній цілісності.

Результати цього розділу опубліковані у роботах [28; 85]

Список використаних джерел і літератури до Розділу 4

1. Єленський В.: Для нинішньої влади звернення єрархів – не вартують нічого. *Релігія в Україні*. 6.01.2014. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/24458-viktor-yelenskij-dlya-ninishnoyi-vladi-zvernennya-yerarxiv-ne-vartuyut-nichogo.html

2. Якименко Ю., Пашков М. Україна на шляху до ЄС: оцінки, думки і сподівання громадян. *Разумков центр*. 30 жовтня 2018 р. URL: <http://razumkov.org.ua/statti/ukraina-na-shliakhu-do-yes-otsinky-dumky-i-spodivannia-hromadian>

3. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012; Закон України «Про ратифікацію Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)* 1994. № 46. Ст.415. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/237/94-вр>

4. Закон України «Про приєднання України до Статуту Ради Європи». *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1995. № 38. Ст.287. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/398/95-вр>

5. Постанова Верховної Ради України «Про Заяву Верховної Ради України «Про європейський вибір України». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2014. № 41-42. Ст.2029. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1679-18>

6. Європейська інтеграція і російський фактор: позиції громадян. *Національна безпека і оборона*. № 1-2 (181-182). 2020. С.97-125.

7. Бондаренко Д. Релігія та створення нової Європи. *Дзеркало тижня*. 2003 р. Вип. 37. 26 вересня – 3 жовтня. URL: https://dt.ua/SOCIETY/religiya_ta_stvorennya_novoyi_evropi.html

8. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004

9. Рекомендація 1396 (1999) ПАРЄ «Релігія та демократія». *Свобода совісті та віросповідань у контексті міжнародних правових актів та релігійних документів (витяги)*. Упорядник, автор передмови і приміток к. філос. н. М.Ю.Бабій. – К., 2006. – 157 с.

10. Рекомендация 1720 (2005) ПАСЕ «Образование и религия». Совет Европы. Парламентская Ассамблея. URL:

[https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2005\]/\[Oct2005\]/Rec1720_rus.asp](https://www.coe.int/t/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2005]/[Oct2005]/Rec1720_rus.asp)

11. Резолюция № 1580/2007 ПАСЕ «Опасность креационизма для образования». КУЛЬТУРОЛОГ - теория культуры, культурология и философия современной культуры. URL:

http://culturolog.ru/index2.php?option=com_content&task=view&id=438&pop=1&page=0&Itemid=8

12. Рекомендация 1962 (2011) ПАРЕ «Религиозный аспект міжкультурного діалогу». ІРС. 12.04.2011. URL:

<https://www.irs.in.ua/ua/rekomendaciya-parje-1962-2011-religiinii-aspekt-mizhkulturnogo-dialogu>

13. Резолюция № 885 (1987) ПАРЕ «О вкладе евреев в европейскую культуру». Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. URL: <http://docs.cntd.ru/document/902018883>

14. Резолюция 1563 (2007) ПАРЕ «Борьба с антисемитизмом в Европе». Совет Европы. Парламентская Ассамблея. URL:

[https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/\[Russian_documents\]/\[2007\]/\[Juin2007\]/Res1563_rus.asp](https://www.coe.int/T/r/Parliamentary_Assembly/[Russian_documents]/[2007]/[Juin2007]/Res1563_rus.asp)

15. Резолюція 1605 (2008) ПАРЕ «Європейські мусульманські спільноти у протистоянні екстремізму». URL:

http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/docs/804_rez_1605.htm

16. Рекомендация 1162 (1991) ПАСЕ «О вкладе исламской цивилизации в европейскую культуру». Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации. URL:

<http://docs.cntd.ru/document/902018872>

17. Рекомендация 1202 (1993) ПАРЕ «Про релігійну терпимість у демократичному суспільстві». ІРС. 20.02.1993. URL:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=81%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=ru

18. Резолюція 1928 (2013) ПАРЄ «Гарантування прав людини стосовно релігії та переконань і захист релігійних громад від насильства».

URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1747_rez_1928_\(2013\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1747_rez_1928_(2013).htm)

19. Рекомендація 1178 (1992) ПАРЄ «Про секти і нові релігійні рухи». *Консорциум Кодекс. Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации*. URL: <http://docs.cntd.ru/document/902018869>;

20. Рекомендация 1556 (2002) ПАСЕ «Религия и перемены в Центральной и Восточной Европе». *IPC*. 24.04.2002 р. URL:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=93%3A1&catid=&lang=uk

21. Резолюция 916 (1989) ПАСЕ «Неиспользуемые культовые здания». *За свабоднае веравызнанне*. URL:

<https://forb.by/index.php?q=node/501>

22. Резолюция 1278 (2002) ПАРЄ «Российский закон о религии». *Консорциум Кодекс. Электронный фонд правовой и нормативно-технической документации*. URL: <http://docs.cntd.ru/document/90199679>

23. Висновок № 190 (1995) ПАРЄ щодо заявки України на вступ до Ради Європи. *Страсбург*. 26 вересня 1995 року. URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590

24. Рекомендація 1722 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною». *Верховна Рада України. Законодавство України*. 5 жовтня 2005 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_612#Text

25. Європейський Суд з прав людини. Рішення. Справа «Свято-Михайлівська Парафія проти України». *Верховна Рада України. Законодавство України*. 14 червня 2007 р. URL:

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/974_254

26. Резолюція 1466 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною». *Верховна Рада України. Законодавство України*. 5

жовтня 2005 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_611;
Рекомендація № 1722 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» (витяг). *IPC*. 22.02.2005. URL:

<https://www.irs.in.ua/ua/rekomendaciya-parje-1722-2005-pro-vikonannya-obovyazkiv-ta-zobovyazan-ukrajinoyu-vityag>

27. Указ Президента України «Про План заходів із виконання обов'язків та зобов'язань України, що впливають з її членства в Раді Європи». *Верховна Рада України. Законодавство України*. 12 січня 2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/24/2011>

28. Бокоч В. Євроінтеграція України: релігійний контекст. Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. № 17/2018. 2018. С.122–128; Бокоч В.М. Релігійний чинник в європейській інтеграції України. *Держава і право: зб. наук. праць. Серія: Політичні науки*. Випуск 80. – 2018. – С.101–112.

29. Звернення Церков і релігійних організацій щодо дискусії про європейські цінності в Україні. *IPC*. 30.09.2013. URL: https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1281%3A1&catid=50%3Azv&Itemid=78&lang=uk

30. Делегація Всеукраїнської Ради Церков зустрілась з єврокомісаром Штефаном Фюле. *IPC*. 6.03.2013. URL:

https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1184%3A1&catid=35%3Aworld&Itemid=62&lang=uk; До Брюсселя прибула делегація глав і представників Церков і релігійних організацій України. *Представництво України при Європейському Союзі*. 1 жовтня 2013 р. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/news/15194-ukrajinsyki-religijni-dijachi-pribuli-u-bryussely-dlya-dialogu-pro-jevroperspektivi-ukrajini>

31. Станіслав Носов про підсумки поїздки делегації Ради Церков до Нідерландів. *IPC*. 5.04.2016 р. URL:

http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1676%3A1&catid=62%3Ainterv&Itemid=85&lang=uk

32. «З Києва – по всій Русі». *PICU*. 1 липня 2013 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uockp_doc/52806/
33. У Польщі більше знатимуть про православ'я, незалежне від Москви. *Радіо Свобода*. 14 жовтня 2013 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/25135850.html>
34. Потапова А. Украинские Церкви идут в Европу без жалоб. Киевский митрополит поддержал интеграцию страны с ЕС. *НГ РЕЛИГИИ*. 16.10.2013. URL: http://www.ng.ru/ng_religii/2013-10-16/5_ukraina.html
35. НГ: Українські Церкви йдуть до Європи без скарг. *Кореспондент.net*. 16 жовтня 2013 р. URL: ua.korrespondent.net/world/worldabus/1615329-ng-ukrayinski-cerkvi-jdut-do-evropi-bez-skarg
36. Московський патріархат в особі одеського попа знову лізе в зовнішню політику України. *Українська правда*. 4 липня 2006 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2006/07/4/3123889/>
37. Жінки без хусток і відспівування католиків: ПЦУ змінить правила для вірян. *24 канал*. 25 березня 2019 р. URL: https://24tv.ua/zhinki_bez_hustok_i_vidspivuvannya_katolikiv_ptsu_zminit_pra_vila_dlya_viryam_n1131812
38. Священний Синод УПЦ. Офіційний сайт. *Журнали засідання Священного Синоду Української Православної Церкви*. 27 травня 2017 року. URL: <https://sinod.church.ua/2017/05/27/zhurnali-zasidannya-svyashhennogo-sinodu-ukrajinskoji-pravoslavnoji-cerkvi-vid-27-travnja-2017-roku/>
39. Всеукраїнська рада церков хоче відкрити представництво при ЄС. *Тиждень.ua*. 21 березня 2012 р. № 29 (661). URL: <https://tyzhden.ua/News/45432>; Експерт: відкриття представництва Всеукраїнської ради церков при ЄС лякає владу. *Тиждень.ua*. 25 березня 2012. № 22 (654). URL: <https://tyzhden.ua/News/45771>

40. Християнський аспект європейської інтеграції України. Аналітична записка. *НІСД*. 15.01.2015 р. URL:

<https://niss.gov.ua/doslidzhennya/gumanitarniy-rozvitok/khristiyanskiy-aspekt-evropeyskoi-integracii-ukraini>

41. Владимир Путин: «Распад СССР - крупнейшая геополитическая катастрофа века». *REGNUM*. 25 апреля 2005 г. URL:

<https://regnum.ru/news/444083.html>; Путін каже, що Росія ще не сформувалась після розвалу СРСР. *Українська правда*. 2 липня 2020 р. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2020/07/2/7257944/>

42. Религия и национальная принадлежность в Центральной и Восточной Европе. *Исследовательский центр Пью (Pew Research Center)*.

10 мая 2017 г. URL: <http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/05/10104852/CEUP-Overview-Russian-FOR->

[WEB.pdf](http://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2017/05/10104852/CEUP-Overview-Russian-FOR-WEB.pdf); Ловушки памяти. *Левада-Центр*. 23.12.2016. URL:

<http://www.levada.ru/2016/12/23/lovushki-pamyati/>

43. «Концепция Русского мира» - лучший способ профанации благой идеи: мнение. *Eur.Asia Daily*. 6 июня 2017 г. URL:

<https://eadaily.com/ru/news/2017/06/06/konceptsiya-russkogo-mira-luchshiy-sposob-profanacii-bлагоу-idei-mnenie>

44. Кочеров С.Н. Русская идея как аксиологема. *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2006. № 1. С. 542.

45. Мельник В. Мы наш, мы русский мир построим! А зачем? *Релігія в Україні*. 17.03.2010. URL:

<https://www.religion.in.ua/main/analitica/3949-my-nash-my-russkij-mir-postroim-a-zachem.html>

46. Выступление Святейшего патриарха Кирилла на открытии IV Ассамблеи Русского мира. *РІСУ*. 4 листопада 2010 р. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/mospat_doc/38759/

47. Шангіна Л. «Русский мир» для України: російський і руський світи. *Національна безпека і оборона*. № 4-5 (133-134). 2012. С.90-94.

48. Патріарх Кирило відповідальний за смерті на Донбасі, - французький історик. *galinfo*. 27 квітня 2018 р. URL:

https://galinfo.com.ua/news/patriarh_kyrylo_vidpovidalnyy_za_smerti_na_donbasi__frantsuzkyu_istoryk_286510.html

49. Рівень схвалення Сталіна серед росіян побив рекорд. *УНІАН*. 16 квітня 2016 р. URL: <https://www.unian.ua/russianworld/10517916-riven-shvalennya-stalina-sered-rosiyan-pobiv-rekord.html>

50. В Донецьке випустили поштовою марку с портретом Сталіна. *Страна. ua*. 18 декабря 2019 г. URL: <https://strana.ua/news/240014-v-dnr-vypustili-pochtovye-marki-s-portretom-stalina.html>

51. Гуржи В. «Русский мір» як ідеологія і глобальний проєкт. Ризики для України. Частина 1 (скорочена версія). *Український інститут стратегій глобального розвитку і адаптації*. 28.12.2016. URL: https://uisgda.com/ua/russkj_mr_yak_deologya_globalnij_proekt_riziki_dlya_ukrani_skorochena_versya.html

52. Потапенко Я. Історико-політичні та соціокультурні наслідки впровадження псевдорелігійної концепції «Русского міра» в сучасній Україні. Наукові записки з української історії. Зб.-к наук. ст. 2013. Випуск 33. С. 291–297.

53. Путин: Я считаю, что русские и украинцы – это вообще один народ, разницы мы не делаем. *Гордон*. 17 серпня 2015 р. URL:

<https://gordonua.com/news/worldnews/putin-ya-schitayu-hto-russkie-i-ukraincy-eto-voobshche-odin-narod-raznicy-my-ne-delaem-video-94487.html>

54. Російський світ (геополітика). *Вікіпедія*. *Вільна енциклопедія*. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російський_світ_\(геополітика\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російський_світ_(геополітика))

55. «Ніяких українців немає. Це росіяни, яких змусили вивчити чужу мову»: Жириновський відзначився черговою нахабною заявою про Україну. *huser*. URL: <https://hyser.com.ua/community/345356-niyakih-ukrayintsiv-nemaeye-tse-rosiyani-yakih-zmusili-vivchiti-chuzhu-movu-zhirinovskij-vidznachivsya-chergovoyu-nahabnoyu-zayavoyu-pro-ukrayinu1>

56. Выступление Святейшего Патриарха Кирилла на торжественном открытии III Ассамблеи Русского мира. *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата*. 3 ноября 2009 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>

57. Патриарх Кирилл верен идеалам «общей исторической судьбы единокровных народов». *Релігія в Україні*. 27. 07. 2011. URL: https://www.religion.in.ua/news/ukrainian_news/11159-patriarx-kirill-veren-idealami-obshhej-istoricheskoy-sudby-edinokrovnyx-narodov-reportazh.html

58. Патриарх Кирилл верит в «единое будущее» России, Украины, Беларуси. *Релігія в Україні*. 16. 10. 2012. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/18794-patriarx-kirill-verit-v-edinoe-budushhee-rossii-ukrainy-belorussii.html>

59. Митрополит Иларион (Алфеев) считает, что русские, украинцы и белорусы «составляют единый народ, который называется Святой Русью». *Релігія в Україні*. 17 листопада 2019 р. URL: <https://www.religion.in.ua/news/vazhливо/6886-mitropolit-ilarion-alfeev-schitaet-cto-russkie-ukraincy-i-belorusy-nesmotrya-ni-na-cto-sostavlyayut-edinyj-narod-kotoryj-nazyvaetsya-svyatoj-rusyu.html>

60. Кралюк П. Міф про три «братерські східнослов'янські народи». (Продовження) П.Кралюк. *День*. № 31. 20 лютого 2014. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/ukrayina-incognita/mif-pro-tri-braterski-shidnoslovyanski-narodi-prodovzhennya>

61. Шуба О.В. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз) /О.В. Шуба. Київ: Криниця, 1999. 324 с.

62. Нам вдалося зруйнувати російський міф про братні народи – історик. *Gazeta.ua*. 24 квітня 2019 р. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_nam-vdalosya-zrujnuvati-rosijskij-mif-pro-bratni-narodi-istorik/899263

63. Любомир Гузар: людина з янголом на плечі. *Українська правда*. 28 жовтня 2016 р. URL:

<https://www.pravda.com.ua/articles/2016/10/28/7121750/>

64. Богомоллов О., Литвиненко О. Російська м'яка влада в Україні: і слово, і діло. *Критика*. Число 1-2. 2012. С. 18-23.

65. «Русский мир» в Крыму: кризис жанра //Крым. Реалии. 11 июня 2018 г. URL: <https://ru.krymr.com/a/29283179.html>

66. Цивілізаційний вибір України: парадигма осмислення і стратегія дії: національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський та ін.; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ: НАН України, 2016. 284 с.

67. Алейникова С.М. «Русский мир»: белорусский взгляд: монографія. Минск: РИВШ, 2016. 240 с.

68. Зуєв П. Доба Кирила. Українська церква і світове православ'я у політиці нового патріарха Московського. *Дзеркало тижня*. 2009. 20-27 березня. URL:

https://dt.ua/SOCIETY/doba_kirila__ukrayinska_tserkva_i_svitovepravoslavnya_u_polititsi_novogo_patriarha_moskovskogo.html

69. Черенков М. «Православна армія» проти «уніатів, розкольників і сектантів»: ідеологія і терор «русского міра». *РІСУ*. 8 лютого 2015 р. URL: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/59044/

70. Устав Русской православной церкви. *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата*. 2 декабря 2017 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/document/133114/>

71. Кирила хочуть оголосити персоною нон-грата в Україні. *OBOZREVATEL*. 24.07. 2010. URL:

<https://www.obozrevatel.com/ukr/politics/65342-patriarha-kirila-hochut-ogolositipersonoyu-non-grata.htm>

72. Борозинець Т. Русский мир – благовестие воскресения. *РІСУ*. 16 листопада 2010 р. URL:

https://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/open_theme/39001/

73. Святейший Патриарх Кирилл: Русский мир – особая цивилизация, которую необходимо сберечь. *Русская православная церковь. Официальный сайт Московского патриархата*. 8 сентября 2014 г. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/3730705.html>

74. Винокуров А. Как сильно россияне любят США. *Газета.ru*. 02.04.2015. URL: https://www.gazeta.ru/politics/2015/04/01_a_6622169.shtml

75. Бжезинский и Украина: самые известные высказывания. *КП в Украине*. 29 мая 2017 г. URL: <https://kp.ua/politics/577141-umer-hlavnyi-udeoloh-razvala-sssr>

76. Філарет: патріарх Кирило хоче збудувати нову російську імперію //УНІАН. 25 липня 2010 р. URL: <https://www.unian.ua/politics/383595-filaret-patriarh-kiril-hoche-zbuduvati-novu-rosiysku-imperiyu.html>

77. Українське Православ'я на рубежі епох. Виклики сучасності, тенденції розвитку. Доповідь Блаженнішого Митрополита Київського та всієї України Володимира на Архієрейському Соборі Руської Православної Церкви (Москва, червень 2008р.). *РІСУ*. 28 червня 2008 р. URL: https://risu.org.ua/ua/index/resources/church_doc/uosmp_doc/39158/

78. Томос стал духовной берлинской стеной для украинского православия - протоиерей Николай Данилевич. *Апостроф*. 28 ноября 2019 г. URL: <https://apostrophe.ua/article/society/2019-11-28/tomos-stal-duhovnoy-berlinskoy-stenoy-dlya-ukrainskogo-pravoslaviya---protoierey-nikolay-danilevich/29357>

79. Друзенко Г. Геополітика від Патріарха: Царство Небесне vs Руський світ. *Релігія в Україні*. 14.11.2009. URL: https://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/2450-geopolitika-vid-patriarxa-carstvo-nebesne-vs.html

80. Скільки українців не підтримують вступ до ЄС. *Gazeta.ua*. 16 травня 2019 р. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_skilki-ukrayinciv-ne

pidtrimuyut-vstup-do-es/903143; Понад 60% українців виступають за вступ до ЄС //УКРІНФОРМ. 21.01.2020. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2859918-ponad-60-ukrainciv-vistupaut-za-vstup-ukraini-do-es.html>

81. СБУ підрахувала, скільки проросійських організацій було в Україні на 2014 рік. *УКРІНФОРМ*. 8 червня 2018 р. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2476826-sbu-pidrahuvala-skilki-prorosijskih-organizacij-bulo-v-ukraini-na-2014ij.html>

82. «Концепция Русского мира» – лучший способ профанации благой идеи: мнение. *EADaily*. 6 июня 2017 г. URL: <https://eadaily.com/ru/news/2017/06/06/konceptsiya-russkogo-mira-luchshiy-sposob-profanacii-blagoy-idei-mnenie>

83. «Русский мир» в Крыму: кризис жанра //Крым.Реалии. 11 июня 2018 г. URL: <https://ru.krymr.com/a/29283179.html>

84. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (щодо засудження та заборони «російського світу» («русского міра») в Україні). *Верховна Рада України. Офіційний веб-портал*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=64706

85. Бокоч В. «Русский мир» як антиукраїнська релігійно-політична концепція. *Вісник Львівського університету. Серія: філософсько-політологічні студії*. № 24/2019. 2019. С.134-140.

ВИСНОВКИ

Суспільно-політичне життя в Україні за роки незалежності було багатим на події і різноманітним за змістом. Розбудовувалися державні структури, активно впроваджувався політичний плюралізм, формувалася і розвивалася багатопартійність. У конкурентній боротьбі різних політичних сил відбувалися президентські, парламентські та місцеві вибори. Влада і опозиція періодично мінялися місцями. Україна як держава відбулася, її визнав цивілізований світ, вона заявила про себе на міжнародній арені, визначила європейський курс свого подальшого цивілізаційного розвитку. Разом з тим, успіхи у розбудові держави чергувалися із серйозними політичними та економічними прорахунками влади, соціально-економічною нестабільністю, масовими виступами народу проти влади.

На тлі динамічних суспільно-політичних процесів кардинальні зміни відбувалися у релігійно-церковній сфері. Комплексне дослідження взаємозв'язку та взаємного впливу суспільно-політичних та релігійно-церковних чинників дає підстави для таких висновків та узагальнень.

1. Аналіз джерельної бази досліджень проблеми взаємодії політики і релігії засвідчує про її складність і багатогранність. Різні аспекти цієї проблеми з різних причин виявилися неоднаково дослідженими. Проблема взаємозв'язку політики і релігії почала осмислюватися в Україні лише після здобуття нею незалежності. В радянський період до числа актуальних не вона належала, оскільки в Радянському Союзі політологія та релігієзнавство окремими науковими дисциплінами не визнавалися. Суспільно-політичні процеси досліджувалися у рамках радянського суспільствознавства, історичного матеріалізму та наукового комунізму. Елементом державної ідеології був науковий атеїзм. Коли після проголошення незалежності України відбулося становлення політології як науки та навчальної дисципліни, а науковий атеїзм трансформувався у релігієзнавство, дотичні один до одного суспільно-політичні та релігійно-

церковні процеси стали об'єктом їх дослідження. Зважаючи на свою багатоаспектність, проблема взаємовідносин політики і релігії привертала до себе увагу не лише релігієзнавців та політологів, а й представників інших наук – істориків, філософів, правників, фахівців у сфері державного управління тощо. Досліджуючи різні аспекти цієї проблеми, вони сукупно зробили відчутний внесок у її осмислення. Однак, через постійний та динамічний розвиток суспільно-політичних та релігійно-церковних процесів у їхньому взаємозв'язку та взаємодії, вона не втрачає своєї актуальності і спонукає вітчизняних науковців до подальшого її дослідження.

2. Початок кардинальним змінам у релігійній політиці та релігійно-церковному житті було покладено у процесі перебудови та демократизації суспільно-політичного життя, які розпочалися наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ століття. Проте докорінних перетворень суспільно-політична і релігійно-церковна сфери зазнали уже в незалежній Україні, де формувалися і впроваджувалися якісно нова модель відносин держави і церкви та засади української політики у релігійно-церковній сфері. Однак релігійно-церковне життя сучасної України ще й досі відчуває на собі вплив залишків релігійної політики радянського періоду, в основі якої лежала несумісна з релігією та нетерпима до неї марксистсько-ленінська ідеологія. Незважаючи на декларування у радянських конституціях та інших нормативно-правових актах таких принципів як свобода совісті та відокремлення церкви від держави, релігійно-церковне життя в СРСР повністю перебувало під контролем компартійних та державних органів. Радянський тоталітарний режим, оголосивши релігію пережитком минулого та особистою справою громадян, повністю витіснив її із суспільно-політичної сфери. Жорсткість радянського законодавства про релігійні культи доповнювалася спотвореною практикою його застосування. В умовах радянської політичної системи церкви релігійні організації, священнослужителі та віруючі зазнавали всіляких обмежень,

утисків та переслідувань. Від дій влади потерпали усі релігійні конфесії, але найбільшою мірою Українська автокефальна православна церква та Українська греко-католицька церква, які були повністю знищені.

Боротьбою з релігією та церквою значно було підірвано традиційну духовність українського народу, а репресіями церковних ієрархів та служителів культу завдано тяжкого удару по національній еліті та інтелігенції, частиною яких вони були. Політичний курс компартії та держави щодо релігії та церкви залежно від суспільно-політичної ситуації, ставлення до релігії їх керівників упродовж радянського періоду піддавався коригуванню. Тиск влади на релігію, церкву та віруючих то посилювався, то послаблювався, проте ніколи остаточно не припинявся.

Застосування радянськими владними структурами різноманітних форм, методів та засобів боротьби з релігією призвело до значного підриву її коренів. Однак повністю викоринити із свідомості, поведінки та побуту давньої прихильності українського народу до релігійної віри, церковних традицій, свят та обрядів радянському тоталітарному режиму не вдалося. При найменшому послабленні тиску держави на релігію релігійно-церковне життя починало відновлюватися.

3. Із здобуттям незалежності Україні суттєво змінилося ставлення держави до релігії та церкви, а також становище релігійних організацій, які отримали можливість відроджуватися та повноцінно розвиватися. Влада незалежної української держави, її відповідні органи постійно приділяли увагу релігійно-церковним питанням, створювали належні умови для забезпечення права на свободу совісті і віросповідання. За сприяння держави та її органів в Україні відбувалася інституціоналізація релігійних організацій, змінювався їх статус, розбудовувалася релігійна мережі. Свобода совісті і віросповідання ставали нормами повсякденного життя. Якщо в радянському тоталітарному суспільстві державна релігійна політика спрямовувалася на послаблення та повну ліквідацію релігії та церкви, то в незалежній українській державі – на її відродження та

розвиток. За роки незалежного існування України церква, релігійні організації із пригнічених та переслідуваних перетворилися у поважні та впливові інституції, що здійснюють відчутний вплив на різні сфери суспільного життя, включаючи й політичну.

4. До розв'язання проблем, що дісталися незалежній Україні від радянського тоталітарного режиму у сфері релігійно-церковного життя, формування та реалізації нової релігійної політики долучилися вищі органи державної влади України – Верховна Рада України, інститут Президента України, Кабінет Міністрів України, а також центральні та місцеві органи виконавчої влади. Їх спільними зусиллями було сформовано і впроваджено демократичну модель державно-церковних відносин, створено умови для відродження та розбудови релігійно-церковного життя, повноцінного функціонування релігійних організацій, які задовольняли релігійні потреби віруючих різних конфесій.

В умовах демократичної політичної системи, що склалася в Україні, органи державної влади, які визначають і реалізують державну політику у різних сферах, зокрема й релігійно-церковній, формуються за політичною ознакою. Хоча Президент України є Главою усієї держави, його висувають та приводять до влади певні політичні сили. Верховна Рада України теж комплектується із числа представників політичних партій, які створюють парламентську більшість та формують Кабінет Міністрів України. Таким чином, визначення засад державної релігійної політики, а також її реалізація в Україні в кінцевому підсумку відбувається під значним політичним впливом.

5. Органом державної влади, який безпосередньо регулює суспільні відносини у релігійно-церковній сфері, на законодавчому рівні визначає засади державної релігійної політики, державно-церковних та міжконфесійних відносин, є Верховна Рада України. Саме нею була створена система законодавства України про релігію та церкву. Крім прийняття законів вона ухвалювала й інші документи (постанови та

звернення), проводила парламентські слухання з релігійно-церковних питань. Серед її депутатського корпусу були священнослужителі та віруючі різних конфесій. У Верховній Раді України створювалися та діяли депутатські об'єднання на підтримку тих чи інших релігійних організацій, керівники парламенту, комітетів Верховної Ради України, депутатських груп і фракцій зустрічалися з релігійними діячами. Лідери церков постійно брали участь в урочистих засіданнях Верховної Ради України.

Незважаючи на створення Верховною Радою України системи законодавства України про релігію та церкву, перед нею стоять серйозні завдання щодо її вдосконалення. Насамперед, існує нагальна потреба в оновленні базового Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», приведенні його у відповідність до міжнародно-правових норм, Конституції України, реалій сучасного релігійно-церковного життя та зобов'язань України перед Радою Європи. Законодавчого врегулювання потребують питання повернення релігійним організаціям церковної власності, експропрійованої у них радянською владою, та військового капеланства, що впливає із положень Конституції України, відповідно до яких правовий режим власності, а також гарантії прав і свобод людини і громадянина визначаються виключно законами України. Вдосконаленню мають підлягати не лише окремі закони, а вся система законодавства України про релігію та церкву в цілому.

6. Великі можливості впливу на формування та реалізацію державної релігійної політики мають Президенти України. За відсутності прямих конституційних повноважень у цій сфері, усі вони (хто більшою, хто меншою мірою) приділяли увагу релігійно-церковним питанням. Шляхом видання Указів з релігійно-церковних питань, надання відповідних доручень органам виконавчої влади Глави держави впливали на релігійно-церковне життя в Україні, вносили корективи у державну релігійну політику. Своєю діяльністю вони сприяли здобуттю незалежності українського православ'я. На традиційних зустрічах Президентів України з

членами Всеукраїнської ради церков і релігійних організацій обговорювалися актуальні питання розвитку державно-церковних відносин. У практику діяльності Президентів України ввійшло нагородження релігійних діячів державними нагородами.

7. Свій внесок у розвиток державно-церковних та міжконфесійних відносин, безпосередню реалізацію визначеної законодавством України державної релігійної політики зробили Кабінет Міністрів України, центральні та місцеві органи виконавчої влади. Основними напрямками їх діяльності було забезпечення права на свободу совісті і віросповідання, гармонізація відносин між державою і церквою, повернення релігійним організаціям націоналізованих культових споруд і майна, сприяння новому культовому будівництву, унормування питань та організація душпастирської опіки у Збройних Силах України та інших військових формуваннях, місцях позбавлення волі тощо. За ініціативою та довготривалим наполяганням релігійних організацій спільними зусиллями законодавчої і виконавчої влади в Україні вдалося розв'язати проблему реального зближення школи і церкви, зокрема запровадження релігійних дисциплін у навчально-виховний процес, надання права релігійним організаціям на заснування навчальних закладів різних рівнів, зрівняння у статусі дипломів про освіту, виданих світськими і духовними навчальними закладами.

8. Значною підмогою державним органам у реалізації релігійної політики, розбудові релігійно-церковного життя, захисті інтересів віруючих різних конфесій є діяльність міжконфесійних об'єднань, найактивнішим із яких є Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Тісно взаємодіючи з органами державної влади, вона стала важливою і впливовою інституцією громадянського суспільства, що оперативно реагує на події суспільно-політичному житті України. Її діяльність сприяє гармонізації державно-церковних відносин, розбудові релігійно-церковного життя на принципах толерантності та взаємної

поваги, зниженню рівня міжконфесійного протистояння в українському суспільстві, а також реалізації Україною європейського цивілізаційного вибору.

9. Переконливим підтвердженням нерозривного зв'язку суспільно-політичних і релігійно-церковних процесів в Україні був київський Майдан. Чимало релігійних організацій стали на бік протестувальників, які підтримували ідеї єдності та незалежності України, її європейського вибору, очищення суспільства від авторитаризму та корупції. Організований тодішньою владою антимайдан не мав найменшої релігійної підтримки. Реакція різних конфесій на події Майдану була неоднаковою. Одні з самого початку підтримали майданівців, інші – зробили це згодом, ще інші – через страх перед владою, втратою її підтримки офіційно не висловили свого ставлення до нього. В цілому ж церкви, релігійні організації, які брали участь у подіях Майдану, зробили вагомий внесок у його перемогу. Вони показали себе дієвою суспільною силою, здатною підтримувати акції протесту народу проти влади, сприяти зміні політичного режиму та суспільно-політичним перетворенням в Україні. Майдан вніс корективи у відносини держави і церкви. Значна частина релігійних організацій змінила своє ставлення до тодішньої влади і почала більшою мірою орієнтуватися на народ, його інтереси та потреби. Побоюючись активізації протестних настроїв на своїй території, проти київського Майдану та його учасників активно виступали російська влада і церква.

10. На суспільно-політичній та релігійно-церковній ситуації в Україні суттєво позначилися російська анексія Криму та окупація територій Донбасу. Серед арсеналу засобів «гібридної війни» проти України Росія почала активно використовувати релігійний чинник. Російські та проросійські сили, які захопили владу на окупованих територіях, нехтуючи здобутками незалежної української держави у релігійно-церковній сфері, встановили монопольне становище структур

Української православної церкви. Значна частина її ієрархів та священників відкрито підтримали проросійських сепаратистів. Щодо проукраїнськи налаштованих релігійних організацій інших юрисдикцій, що діяли в Криму та на Донбасі, владою здійснювалася політика або наведення їх на бік окупаційного режиму, або на витіснення з окупованих територій. Опинившись під російським управлінням і впливом анексований Крим та окупована частина Донбасу стали територіями грубого порушення прав людини та широкого впровадження ідеології «русского мира».

11. У 2018-2019 рр. у контекст суспільно-політичних процесів в Україні була тісно вплетена проблема єдності та незалежності українського православ'я. В результаті спільних дій української влади, зокрема Президента України П.Порошенка та Верховної Ради України, проукраїнськи налаштованих церковних ієрархів та активного сприяння Вселенського патріарха Варфоломія відбулося створення Православної церкви України та здобуття нею Томосу про автокефалію. Ці знакові події мали не лише релігійне, а й політичне значення, оскільки сприяли зміцненню української державності, консолідації українського суспільства, підвищенню міжнародного іміджу України.

З урахуванням того, що процеси у православному середовищі України відбувалися на тлі гострого українсько-російського політичного протистояння, створення Православної церкви України та здобуття нею Томосу про автокефалію було перемогою проукраїнських релігійно-політичних сил над російськими та проросійськими. Їх наслідком стало послаблення як релігійного, так і політичного впливу Росії на Україну, а також підірив намірів Російської православної церкви на здобуття пануючого становища в православному світі. Здобуття Томосу про автокефалію, поступове визнання Православної церкви України іншими Помісними православними церквами світу відкриває українському православ'ю шлях до виходу на міжнародну релігійну арену.

Із створенням Православної церкви України вітчизняний політикум та релігійно-церковний загал значно просунулися вперед у розв'язанні проблеми українського православ'я. Однак через українсько-російське політичне та релігійне протиборство, а також протистояння проукраїнських та проросійських сил в самій Україні повної єдності та незалежності українського православ'я досягти не вдалося. Значна частина православних українців продовжує перебувати в лоні Української православної церкви, яка знаходиться у юрисдикції Московського патріархату. Оскільки статус Російської православної церкви є близьким до державної релігійної інституції, перебування частини українського православ'я під її омофором не відповідає незалежному статусу української держави та є загрозливим для неї з безпекової точки зору. Досягнення єдності українських православних церков, які мають різновекторну політичну орієнтацію, в умовах українських політичних і релігійних реалій є досить складною проблемою. Воно можливе за умови значного зниження рівня політизації релігійного середовища, розгортання конструктивного міжцерковного діалогу та дієвого сприяння української влади. Створення Православної церкви України та здобуття нею автокефалії має важливе значення для сьогодення України, а ще більше – для її майбутнього.

12. Релігійні організації виявилися небайдужими до геополітичних проблем, зокрема цивілізаційного вибору України. Вони надавали підтримку та сприяння державним органам в обранні та реалізації Україною європейського курсу. Сучасна система вітчизняного законодавства з релігійно-церковних питань включає у себе не тільки прийняті Верховною Радою України закони, а й ратифіковані нею міжнародні документи з прав людини, зокрема свободи совісті і віросповідання. І хоча практика застосування цього законодавства України в цілому відповідає нормам міжнародного права і європейським стандартам, проте вона потребує подальшого вдосконалення. Особливо

цінним для української держави і влади у цьому контексті є досвід країн Європи щодо цивілізаційного розв'язання релігійно-церковних проблем, зокрема гармонізації державно-церковних та міжконфесійних відносин, розбудови системи паритетного і безконфліктного їх співіснування, створення умов для повноцінної реалізації права громадян на свободу совісті і віросповідання, забезпечення релігійних свобод, співпраці релігійних структур з владою та інституціями громадянського суспільства. Європейський досвід, вироблені стандарти у релігійно-церковній сфері є цінними як для державних органів України, так і для релігійних організацій. Їх впровадження стає одним із важливих напрямів державної релігійної політики. Узгоджуючи вітчизняне законодавство про релігію та церкву, державну релігійну політику з європейськими стандартами, Україна разом з тим намагається дбати про збереження національної і релігійної самобутності народів, що проживають на її території.

13. Європейському цивілізаційному вибору та просуванню України в європейському напрямку серйозні перешкоди чинять російська влада і церква. Активно експлуатуючи при цьому релігійно-церковну проблематику, вони докладають зусиль для утримання України у сфері свого політичного та релігійного впливу. Серед численних засобів, що активно використовуються для досягнення цієї мети, є концепція «русского мира», ядром якого є російське православ'я. В контексті цієї концепції православна релігія ще більше набуває політичного змісту. Під її прикриттям Росія здійснює антиукраїнську пропаганду, поширює проросійську ідеологію в Україні. Територіями широкого впровадження «русского мира» стали анексований Крим і окупована частина Донбасу. Зважаючи на роль релігійного чинника у «русском мире», активну участь Російської православної церкви у його поширенні в Україні, перед органами державної влади, проукраїнським політикумом, релігійними організаціями постає завдання протидії йому як світськими, так і релігійно-церковними засобами.

Оскільки за прогнозами вітчизняних та міжнародних експертів взаємозв'язок політики і релігії в Україні і світі посилюватиметься, його наукове дослідження й надалі зберігатиме свою актуальність.